

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**BATILI SEYYAHLARA GÖRE TRABZON
(1808-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Özgür YILMAZ

HAZİRAN- 2006

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

BATILI SEYYAHLARA GÖRE TRABZON
(1808-1878)

Özgür YILMAZ

Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce

Bilim Uzmanı (Tarih)

Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez'dir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 09/06/2006

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 07/07/2006

Tezin Danışmanı : Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Temel ÖZTÜRK

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Osman PEHLİVAN

HAZİRAN- 2006

TRABZON

0.SUNUŞ

00.Önsöz

Bu tez çalışması Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programında yapılmıştır.

XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için her bakımdan oldukça önemli bir dönemdir. İmparatorluğun uzun süredir gerçekleştirmek istediği reformları gerçekleştirdiği, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli değişimlerin yaşandığı bu yüzyıl, Osmanlı şehirleri için de yeni bir dönemi başlatmakta, bu süreç Trabzon gibi imparatorluğun önemli şehirlerinde daha da belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada 1808-1878 yılları arasında Trabzon'a gelen Batılı seyyahların izlenimleri doğrultusunda kentin sosyal, ekonomik ve siyasi yapısının nasıl olduğu, bu yapıda ne gibi değişimlerin olduğunu incelenmeye ve bu şekilde önemli bir liman kenti olan Trabzon'un bu yüzyıl içerisinde Batılı seyyahlar tarafından nasıl değerlendirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Oryantalizm denilen fikri akımın etkili olduğu bir dönemi incelemeyi hedef alan bu çalışma bir bakıma Batı'nın Doğu'yu nasıl algıladığına da ışık tutacaktır. Çalışmanın dar bir alanı ve dönemi kapsamasına rağmen elde ulaşılacak sonuçlar, bazı noktalardan aynı süreci yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer önemli şehirleri için de geçerli bulgular olacaktır.

Araştırma süresi boyunca, tez konusunun seçiminden çalışmanın bitirilme aşamasına kadar bana her konuda yardımcı olan ve tavsiyeleri ile bana yön gösteren sayın hocam Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA'ya ve bölümümüzün diğer öğretim üyelerine teşekkür ederim. Tez çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen eşime ve aileme ayrıca minnettarım. Seyahatname kitaplarının temininde yardımlarını gördüğüm Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Bilkent Üniversitesi Halil İnalcık Koleksiyonu çalışanlarına da teşekkür ederim.

01. İçindekiler

Sayfa Nr.

0.SUNUŞ	III
00. Önsöz.....	III
01. İçindekiler.....	IV
02. Özet.....	VII
03. Summary.....	VIII
04. Kısaltmalar Listesi.....	IX
05. Tablolar Listesi.....	X
06. Grafikler Listesi.....	XI

GİRİŞ.....	1-16
------------	------

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞEHRİN TARİHİ VE FİZİKİ YAPISI.....	17-36
10. Şehrin Tarihi.....	17
11.Şehrin Yerleşim Alanı ve Görünümü.....	20
12. Şehrin İklimi.....	24
13.Şehrin Doğal Bölümleri.....	26
130. Mahalleler.....	26
131. Meydanlar.....	30
1310. Gâvur Meydanı.....	30
1311. Kabak Meydanı.....	33
132. Güzelhisar.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞEHRİN SOSYAL YAPISI.....	37-94
20. Nüfus.....	37
21. Cemaatler ve Cemaatler Arası İlişkiler.....	49
210. Müslüman Cemaati.....	60
211. Rum Cemaati.....	65
212. Ermeni Cemaati.....	72
22. Şehirdeki Yabancılar.....	78
23. Misyonerlik Faaliyetleri ve Etkileri	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ŞEHRİN EKONOMİK DURUMU VE ULAŞIM SEKTÖRÜ.....	95-129
30. Trabzon'un Ticari Potansiyeli ve Ticaretin Gelişimi.....	95
31. Bölgenin Başlıca Ekonomik Unsurları.....	109
32. Kara ve Deniz Ulaşımı.....	112
320. Trabzon-Erzurum Yolunun Yapımı.....	113
321. Deniz Ulaşımı.....	117
33. Köle Ticareti.....	124

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ŞEHRİN İDARİ DURUMU VE YÖNETİCİLER.....	130-152
40. Yönetim.....	130
400. Bölgede Ayanlık ve Etkileri.....	131
401. Yöneticilerin Yeniliklere Bakışı.....	139
402. Yöneticiler ve Yönetimleri.....	142
41. Şehirdeki Konsolosluklar	146

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SAĞLIK.....	153-173
50. Salgın Hastalıklar	154

500. Veba Salgınları.....	156
501. Kolera Salgınları.....	162
51. Karantina Uygulamaları.....	166
6. SONUÇ.....	174-177
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	178-199
ÖZGEÇMİŞ	

02. Özet

Bu tez çalışmasının amacı, sınırlarını 1808-1878 yılları olarak belirlediğimiz dönemde Trabzon'a gelen Batılı seyyahların şehir hakkında verdikleri bilgilerin kronolojik olarak ele alındığı bir şehir tarihi ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın kapsamının belirlenmesinde seyyahların şehir hakkında vermiş olduğu bilgiler esas alınmış ve bu hususlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada seyahatnamelerin yanında konu ile ilgili araştırma eserlerden de istifade edilmiş ve konuların bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde seyyahların şehrin tarihine, meydanları, mahalleri ve önemli mekânları gibi fiziki yapısına ilişkin verdikleri bilgiler değerlendirilmiştir. İkinci bölümde şehrin nüfusu, şehirdeki cemaatler, bunların birbiri ile olan ilişkileri, şehirdeki yabancıların ve misyonerliğin incelendiği sosyal yapı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, şehrin iktisadi durumuna, XIX. yüzyılda şehrin ekonomik yükselişine, bu yükselişe etki eden unsurlara, ulaşım ve taşımacılık sektöründeki gelişmelere değinilmiştir. Dördüncü bölümde, özellikle yüzyılın ilkyarısında şehrin idari durumu ve bunda etkili olan unsurlar, yapılan yeniliklerin şehirde nasıl karşılandığı ve şehirdeki konsolosluklar ele alınmıştır. Beşinci bölümde ise belirtilen dönem içerisinde şehrin maruz kaldığı salgın hastalıklara, bu hastalıkların sonuçlarına, bunlara karşı alınan önlemlere ve şehrin sıhhi yapısına etki eden unsurlara değinilmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre Trabzon şehri XIX. yüzyılda sosyal ve ekonomik olarak oldukça hareketli bir dönem yaşamıştır. Araştırma, yabancıların gözüyle kentin sosyal ve ekonomik yapısının tasvirini yapmakla birlikte aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun her bakımdan önemli değişimler yaşadığı, siyasi, askeri mücadelelerin ve sömürgeciliğin hat safhaya çıktığı XIX. yüzyıl gibi bir dönemde önemli bir Osmanlı kenti olan Trabzon'un yabancılar tarafından nasıl görüldüğünü de ortaya koymaktadır.

03. Summary

This thesis aims to form a city history according to western traveller who visited Trabzon in the period between 1808-1878 and its scope based on travellers' account about the city and these account chronologically evaluated. In the thesis, to support and revise the travellers' account, other research materials concerning the social and economic structure of the city are used beside the travel books.

This thesis consists of five chapters: The first chapter analyses the travellers' account concerned with history of city, physical environment such as the castle, quarters, and squares. The second chapter examines the population of the city, societies and their relation with each other, foreigners like consuls and missionaries in the city. In the third chapter, economical structure and development of the city in the 19th century, land and sea transportation; In the fourth chapter, administration of the city and act of local administrator especially in the first half the 19th century, reform movements and opinions of local governors about these movements and consulates and their role of social and economical life of the city are examined. The last chapter examines the epidemics such as plaque and cholera and their effect on social life of the city, foundation of quarantine and its working and the effect of immigration movements in the 19th century on the city in the light of travellers' account and recent research books.

According to result of this thesis, Trabzon was one of the important port cities of the Ottoman Empire in the 19th century and had very important position in the Persian transit trade. This importance can be seen in the quantity of the travel books in the 19th century that the city was visited by so many western travellers from missionaries to politic and military specialist.

04. Kısaltmalar Listesi

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
bkz.	: bakınız
c	: cilt
çev.	: çeviren
ed.	: editör
der.	: derleyen
El ¹	: Encyclopedia of Islam (First Edition)
El ²	: Encyclopedia of Islam (Second Edition)
FO	: Foreign Office
İA	: İslam Ansiklopedisi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
s.	: sayfa
sad.	: Sadeleştiren
say.	: sayı
trsz	: tarihsiz
TVS	: Trabzon Vilayeti Salnamesi
vol.	: volume
yay.	: yayınlayan

05. Tablolar Listesi

Tablo Nr.	Tablonun Adı	Sayfa Nr.
1.	1294 (1877) Salnamesine Göre Trabzon'daki Mahalleler ve Nüfusları.....	29
2.	Seyyahların Nüfus Tahminleri.....	40
3.	1869-1878 Salnamelerine Göre Kentin Nüfusu.....	47
4.	Kentin Yıllara Göre Demografik Yapısı.....	57
5.	Trabzon'da Deniz Taşımacılığı ve Ticaret.....	103
6.	1858'de Trabzon'da Deniz Taşımacılığı ve Ticaretin Ülkelere Göre Dağılımı.....	120
7.	1869'da Vapur Şirketlerinin Şehre Geliş ve Şehirden Ayrılma Günleri.....	123
8.	1876 Yılında Şehirde Konsoloslugu Bulunan Ülkeler ve Konsolosları.....	152
9.	Trabzon'da 1 Aralık 1863- 17 Şubat 1864 Arası Gerçekleşen Ölümölmler.....	172

06. Grafikler Listesi

Grafik Nr.	Grafiğin Adı	Sayfa Nr.
1.	Konsolos Raporlarına Göre Kentin Yaklaşık Nüfusu.....	45

GİRİŞ

İnsanın doğasında var olan uzaklara duyulan özlem ve bilinmeyene duyulan merak, insanların giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına, ciltler dolusu seyahatname ve harita yazılmasına, özellikle de, yazarların, sanatçıların, kâşiflerin, bilginlerin ve tüm dünyayı karış karış dolaşan seyyahların bugün bile yolculuklarımıza eşlik eden sayısız gezi yazısı kaleme almalarına neden oldu.¹ Genel olarak “seyahatname” dediğimiz bu tarihi ve edebi kaynakların geçmişi oldukça erken dönemlere kadar gitmektedir. Bu kaynaklar zaman içerisinde nitelik olarak belirgin değişikliklere uğramıştır.

Anlamı itibarı ile seyahatname, herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel bir döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinlerdir. Bu metinlerde gezgin, bir toplumun yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu noktaları sergilemeye çalışır.

Seyyah ve seyahat etmek kavramları üzerine düşünceler ve tanımlamalar Haçlı Seferleri’ne kadar gitmektedir. Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi “yol”, sefere katılan kişiye “yolcu” denmiştir ve kavramların tarihsel seyri dönemlere göre içerik ve biçim değiştirerek devam etmiştir. Bu kavramlar XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarında, yani Avrupa’da yazılı basının hayata geçişiyle birlikte başka bir içerik ve işlev kazanmıştır; bu süreçte seyyahlar, Osmanlıların Avrupa’da ilerlemesine ve bundan dolayı Avrupalıların varlık korkusu yaşamasına bağlı olarak, kendi varlığını tehlikeye sokan karşı taraf hakkında bilgi ortaya koyan ve haber getiren anlamına gelen “*medium*” adıyla anılmışlar; diğer bir ifade ile dönemlerinin iletişim aracı olmuşlardır.²

Osmanlı İmparatorluğu, kurulduğu ve genişlediği coğrafi alan itibarıyla yabancıların dikkatini çeken ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen

¹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, çev. Jasmin Traub, Ankara, 1998, s. 8.

² İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir, 2001, s. X.

bir ülke olmuştur. Osmanlı coğrafyasına yönelik seyahatlerde özellikle XV. yüzyılda bir patlama görülür. Daha sonraları ise Suriye ve Mısır'ın alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenerek Doğu Akdeniz'in yegâne gücü haline gelmesi, Avrupa devletleriyle yoğun ilişkilerin başlaması ve 1580'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a uzanan ticaret yolunun önem kazanmasıyla imparatorluk topraklarına olan seyahatler daha da artmış ve pek çok seyahatname kaleme alınmıştır. Nitelik olarak değerlendirildiğinde bu dönemdeki seyahatnamelerin bazı noktalardan XVIII. ve XIX. yüzyıldakilere oranla farklı oldukları göze çarpar. Seyahatnamelerin içeriklerini şekillendirmede Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler birinci derecede rol oynamıştır. Diğer bir ifade ile genelde Doğu-Batı arasındaki güçlü-zayıf ilişkisi içinde düşünüldüğünde, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu gücünün zirvesinde olan ve seyyahların pek çok açıdan hayranlıkla bahsettikleri bir ülkeydi. Buna karşın Batı olan Avrupa ise, Osmanlı karşısında siyasi ve askeri olarak daha geride bulunmaktaydı. Buradan hareketle XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere de bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili seyahatnamelerin çoğu doğru ve tarafsız yazılmıştır.³ Bunun bir nedeni, belirttiğimiz gibi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin mahiyeti, diğer bir nedeni de, devrin Avrupa'sında hâkim olan Rönesans ve Barok kültürlerinin etkisidir.⁴ Nitekim Batılı seyyahların, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler üzerine XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devam eden bu bilgi toplama sürecinde zamanla bir rol değişimi olmuş; ilk karşılaşmalarda ve aktarılan bilgilerde Türkler ve dolayısıyla Osmanlılar, Avrupa için, Avrupa'nın varlığı için tehdit oluşturan ve buna bağlı olarak çoğunlukla övgü, saygı ve hayranlıkla söz edilen unsurken özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmiş, Batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken *öteki* haline dönüştürülmüştür.⁵

³ Buna rağmen Avrupa'da Osmanlı ilerleyişinin en yoğun bir şekilde hissedildiği XVI. yüzyılda Avrupa'da Türkler hakkında imajın oluşmasında seyahatname türünden eserlerin mühim katkıları olmuştur. Avrupalıların zihinlerinde Türkler hakkındaki fikirlerin oluşmasında etkileri büyük olan bu eserlerin bazıları aynı zamanda pek çok önyargıyı da barındırmaktaydı. Avrupalıların uzak ülkelere yaptıkları seyahatler ve bunların etkileri hakkında bkz. Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, çev. Erol Güngör, İstanbul, 1981, s. 23-47.

⁴ Gülgün Üçel-Aybet, Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699), İstanbul, 2003, s.16

⁵ Pınar, a.g.e., s. X..

Seyahatnamelerin niceliğinde ise XVIII. ve XIX. yüzyıllarda belirgin bir artış göze çarpar. XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan’da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır’ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti, Doğu’ya giden seyyahların sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuş ve seyyahlar, ilgili her türlü bilgiyi okumaya hazır bir okuyucu kitlesini doyurmak üzere ciltler dolusu seyahat notları yayınlamışlardır. Genel olarak Oryantalizm denen bilgi bütünü, XIX. yüzyılda, Avrupa’nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmasında ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerin kolonilere dönüşmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Avrupalı seyyahların Doğu’yu sistemli bir şekilde incelemeleri, daha sonraları kültürel ve siyasi konularda sistemli istisamlara yol açmıştır.⁶ Nitekim sayıları artan bu seyahatnamelerde önceki yüzyılların aksine, XVIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyıla ve XX. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu ve onun kurumları tarafgir görüşle kaleme alınmıştır. Bunun bir nedeni 1789 Fransız İhtilali’nden sonra Avrupa’da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması;⁷ diğer bir nedeni de dönemin siyasi ve ekonomik yapısı ve hakim ideolojileridir. XIX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmiş, bu yüzyılda demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileşmesi Doğu-Batı temasını da güçlendirmiştir.⁸ Etnografi, arkeoloji ve filoloji gibi bilim dallarının kurumsallaşması ve şarkiyatçılığın bir akademik dal olarak gelişmesi Doğu hakkındaki verilerin daha sistematik veriler haline dönüştürülmesini sağladı. Birçok şarkiyatçı için Doğu bir kariyer alanı haline geldi; fakat sömürgecilik hareketlerinin hız kazanmasıyla birlikte, şarkiyatçılık bilimsel bir disiplin olmaktan çıkmış, dönemin ideolojileriyle birleşip ona hizmet eder bir duruma gelmiştir.⁹

Yüzyıllara göre içeriklerinin bu şekilde değiştiğini belirttiğimiz seyahatnamelerin içerikleri ve tarihçilik için taşıdıkları önem vurgulanması gereken diğer bir husustur. Seyahatnamelerin içeriğini yazılı ve çizili bilgiler olarak iki kısma ayırmak mümkündür.¹⁰

⁶ Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)**, c. I, Trabzon, 2002, s.146.

⁷ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 16.

⁸ Löschburg, a.g.e., s. 112-118

⁹ Oryantalizm konusunda bu güne kadar yapılmış en iyi çalışma Edward Said tarafından kaleme alınmıştır. Said bu eserinde İslam ülkelerine giderek çeşitli gözlemlerde bulunan ve topladıkları bilgileri Avrupa dillerinde yayınlayan seyyahlar ve hem doğu hem de modern İslam tasavvurunun oluşumundaki rolleri hakkında önemli bir tahlil sunmaktadır. Bkz Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, 1999, s. 218-262.

¹⁰ Emre Mardan, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21-25 Eylül 1981, c. III, Ankara, 1985, s. 1305.

Seyahatnamelerde kısaca, Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı ve gelenekleri, bayram veya selamlık alayı gibi törenler, esir pazarı, harem, hamamlar, meslek gurupları, giyim tarzları, mesire yerleri, kahvehaneler, semtler, sokaklar, pazar ve mahalleler, abideler gibi temalar işlenmekte ve bunlar dönemin oryantalist resim harita ve gravürleriyle de desteklenmektedir. Bu eserler ayrıca, şehirlerin tarihinde dönüm noktası oluşturacak kadar etkili olan yangınlar, salgın hastalıklar ve doğal afetler hakkında önemli bilgileri de ihtiva etmektedirler. İçerik bakımından XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yazılan seyahatnamelerde önemli farkların olduğu göze çarpar. Nitekim bu dönemde askeri ve siyasi gelişmelere paralel olarak seyahatnameler de sömürgecilik için bir araç haline gelmiştir. Artık seyyahlar coğrafyacılardan tutun da misyonerlere kadar konularına göre uzman ve belirli misyonları olan kimselerdi.¹¹

Kendi dönemlerinin bilgi toplama ürünleri olan seyahatnamelerin seyyahların bazı önyargılarını taşıdığı bir gerçektir. Seyyahların kimileri Osmanlı toplum yaşamını irdeledikçe bu önyargılardan sıyrılmayı başarmış ve daha nesnel gözlemlerde bulunmuştur. Kimileri ise inceledikleri toplumun sosyal yapısını irdelemeden kendi bakış açılarına göre bir değerlendirme yapmıştır. Bunun yanında, gezginin amacı ve sosyo-politik statüsü, diğer bir ifade ile sahip olduğu bilgi birikimi ve mesleki özellikleri, seyahatiyle ilgili değerlendirmelerinde kendisini göstermektedir. Nitekim bireysel bir faaliyet olan seyahatname yazmada, seyyahlar gördüklerini yazarlar ve onların algılamaları, geldikleri kültürel ortam, okudukları materyaller ve kendi tecrübeleri tarafından şekillendirilir.¹² Bu bakımdan seyahatnameleri kaynak olarak incelerken onları eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekir ki; seyahatnamelerdeki yanlı veya gerçekçi görüşler dönemin söylemlerine, Avrupa devletleriyle Osmanlı arasındaki politik ve sosyal ilişkilere göre kısmen değişkendir ve ancak bu kaynakların tarafsız olanları ya da iyi bir eleştiri süzgecinden geçenleri bilimsel bir araştırmaya kaynaklık edebilir.¹³

Seyahatnameler edebi bir hüviyet de taşımakla birlikte, tarihi kaynaklar olarak Osmanlı ve şehirleri için başvurulmuş temel kaynaklardan biri olagelmıştır. Dönemlerine ilişkin önemli bilgi deposu niteliğindeki bu kaynaklar tarihten mimariye kadar değişik

¹¹ İlhan Pınar, "Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir", **21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum**, 2000, İzmir, 2002, s. 116.

¹² Susan Bassnet, "Introduction", **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, ed. Jennifer Speake, vol. I, New York, 2003, s. XI.

¹³ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 16.

disiplinlerdeki araştırmalara kaynaklık etmeye devam etmektedir.¹⁴ Çünkü Osmanlı tarihinin kaynakları arasında, sosyal tarihle doğrudan ilgili malzeme sınırlıdır. Osmanlı kroniklerinde Osmanlı toplum yaşamına dair bilgi bulmak daha güçtür. Sultan tarafından atanmış resmi görevli tarihçilerin yazdığı bu kronikler, genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgi verir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel hayatı üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgiler ise görgü tanıklarının hatıraları, mektuplar ve günlüklerde bulunur. Gözlemlerini ve yaşadıklarını kaydeden görgü tanıkları çoğunlukla seyyahlardır.¹⁵ Özellikle Batılı gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnameler, Osmanlı arşivleri, kanunnameleri ve kadı sicilleri gibi diğer kaynaklarla birleştirildiğinde, toplumsal yaşam açısından önemli bilgiler vermekte, arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi seyahatnameler de tarihçinin algılama gücünü arttıran, ikincil kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma imkânı sunan eserler olmaktadır.

Seyahatnameler yazılı bölümlerinin dışında içerdikleri çizili bilgiler açısından da önemlidir. Seyyahların bazıları aynı zamanda ressam da olduklarından bu eserler, genellikle yazarların izlediği yolu gösteren haritalar, yerleşim yerlerinin o günkü durumlarını mükemmel bir şekilde sergileyen gravür ve resimler, mimari çizimler ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de fotoğraflar gibi görsel malzemeleri de içermeleri bakımından oldukça önemlidirler.¹⁶ Nitekim bu çalışmada bizim de ana kaynağımız olan seyahatnamelerin bazılarında Trabzon ile ilgili oldukça güzel gravürlere rastlamaktayız. Bunların arasında Julien Bordier'in 1609'da çizdiği resim¹⁷, Tournefort'un 1701'de çizdiği ve şehri Boztepe'den gören gravür¹⁸, Texier'de 1839 tarihli şehrin denizden görünüşünü yansıtan gravür¹⁹, Joseph Mery'nin 1850 tarihli şehre denizden bakan gravürü²⁰, Heinrich Barth'ın 1858 tarihli Trabzon kalesinin güneyden görünüşünü yansıtan gravürü²¹, Deyrolle'ün şehir ile ilgili değişik gravürleri²² ve yüzyılın sonlarına doğru Lynch'in

¹⁴ Pınar, Seyyahlar, s. 114.

¹⁵ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 15.

¹⁶ Mardan, a.g.m., s. 1310-1311; Üçel-Aybet, a.g.e., s. 15.

¹⁷ Semavi Eyice, Trabzon, İstanbul, 1970, s. 2.

¹⁸ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuçdoğan, II. Kitap, İstanbul, 2005, s.144.

¹⁹ Charles Texier, Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, c.II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002, s.151.

²⁰ Joseph Mery, Constantinople et La Mer Noire, Paris, 1855, s.377.

²¹ D. H. Barth, Reise von Trabzunt Durch Die Nördliche Hälfte Klein-Asiens Nach Scutari im Herbst 1858, Gotha, 1860, s. 5.

²² Théophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (trsz), s. 7.

Trabzon kalesinin planı ve şehre ait resimleri²³ şehrin eski görünüşünü yansıtmaları ve önemli sanat eserleri olması itibarıyla büyük önem taşımaktadır.

Seyahatnamelerin tarih yazımına ışık tutabilecek kaynaklar arsında yer alıp almadığı hususu tarihçiler arasında bir tartışma konusu olagelmıştır. Bu nedenle Türkiye’de yabancı seyahatnameler üzerinde yapılan çalışmaların geçmişi oldukça yenidir ve Avrupa’da olduğu gibi seyahatnamelerin önemli bir kaynak olarak kullanılması çok eskilere kadar gitmez. Türkiye’de 1980’li yıllara kadar Osmanlı sosyal tarihinin kaynağı olarak seyahatnamelerin değerlendirilmesi oldukça ihmal edilmiş bir araştırma alanıydı.²⁴ Bunun yanında her ne kadar akademik alanda yeterince ilgi görmeseler de bu dönemlerde Türkiye ile ilgili bazı seyahatnamelerin yayınlandığını da görmekteyiz. Tercüman 1001 Temel Eser Serisinden Lady Montagu’nün *Türk Mektupları*, Jean Thevenot’nun *1655-1656’da Türkiye*, G. W. Frederick Howard’ın *Türk Sularında Seyahat* ve bunların yanında Olivier’in *Türkiye Seyahatnamesi* gibi eserler bu yıllarda Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır.²⁵ Bunun yanında bu tarihlerden itibaren seyahatnameler ile ilgili yayınlarda bir artış göze çarpmaktadır. Çoğunluğu belli bir alanı kapsayan makale niteliğinde olan yayınlarda genelde bir seyyaha göre bir şehir incelenir.²⁶ Seyahatnameler artık şehir tarihleri için vazgeçilmez kaynaklar haline gelir ve hemen her Osmanlı şehrinin seyyahlara göre yazılmış bir geçmişi oluşturulmaya başlanır. 1990’lı yıllardan itibaren ise seyahatnameler üzerinde daha ciddi araştırmalar yapılır. Bunlardan en kayda değer olanı Stefanos Yerasimos’un XIV. ve XVI. Yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu’na gelen seyyahların eserlerinin, içeriklerinin ve seyahat rotalarının incelendiği çalışmadır.²⁷ Fakat bu eser sadece belirtilen yüzyıllar arasını kapsamakta ve diğer yüzyıllardaki seyahatnamelere değinmemektedir. Buna rağmen Osmanlı coğrafyasını da kapsamı bakımından Avrupa seyahatnamelerinin iki zengin koleksiyonu Washington’daki *Dumbarton Oaks Kütüphanesi*’nde ve Atina’daki *Gennadius Kütüphanesi*’nde

²³ H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, London,, 1901. s. 12-31.

²⁴ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 15.

²⁵ Lady Montagu, *Türk Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, (trsz); Jean Thevenot, *1655-1656’da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, İstanbul, 1978; G. W. Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, çev. Ş. Serdar Türet, İstanbul, 1978; Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, çev. Oğuz Gökmen, Ankara, 1977.

²⁶ Örnek olması bakımından bkz. İlhan Pınar, “Alman Gezgini Fallmerayer’in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon”, **Tarih ve Toplum**, say.159, Mart, 1997, s. 136-139.

²⁷ Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L’Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Ankara, 1991.

bulunmaktadır. Atina'daki koleksiyon XVII. ve XVIII. yüzyılı kapsamasa da XIX. yüzyıl seyahatnamelerine ilişkin zengin bir kaynakçadır.²⁸

Türkiye'de seyahatnameler üzerine olan ilginin önemli göstergelerinden biri de 1985 yılında Eskişehir'de düzenlenen *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*'dur. Batı'daki Türk imajının oluşumunda Batılılar tarafından yazılan seyahatnamelerin oldukça belirleyici rolleri olmuştu. Sempozyum bu konulara değinmekte ve seyahatnamelerin buradaki rolüne açıklık getirmektedir.²⁹ 1990'lı yıllardan itibaren ise Türkiye'de seyahatname türündeki eselere olan ilgi artmaya devam etti.

Robert Mantran'ın yazdığı ve 1990 yılında Türkçe çevirisi yayınlanan XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un incelendiği eserde yerli ve yabancı seyahatnameler önemli kaynaklar olarak kullanılmıştır.³⁰ Bunun yanında bu eserler hem akademik hem de popüler araştırmalar için vazgeçilmez birer kaynak haline gelmişlerdir. Bu kaynakların en çok ön plana çıktıkları yerler ise şehir tarihleridir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu seyyahların seçilen bir şehir hakkında verdikleri bilgilerin ayrı bir kitap haline getirilmesi şeklinde incelenmiştir. Bunlara örnek olması nedeniyle M. Şefik Korkusuz'un *Seyahatnamelerde Diyarbakır* adlı eseri, Veysel Usta'nın *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon* adlı eseri, İlhan Pınar'ın XIX. yüzyıl Anadolu şehirleri ve İzmir üzerine XVII. Yüzyıldan XX. yüzyıla kadar değişik seyyahların incelendiği beş ciltlik çalışma zikredilebilir.³¹ Bunların yanında seyahatnamelerin akademik bir yöntemle ele alınıp karşılaştırmalı ve şehir tarihine ışık tutacak bir şekilde ele alındığı eserler de vardır. Heath W. Lowry'nin 1326-1923 yılları arasında 180 seyahatnameyi tarayarak oluşturduğu *Seyyahların Gözüyle Bursa* adlı eser bu tür çalışmalara verilecek iyi bir örnektir.³² Nitekim biz yaptığımız

²⁸ Bu eser seyahatnemeleri yıllarına göre sıralamakta ve zengin bir koleksiyon ortaya çıkarmaktadır. Bkz. Shirley Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century*, New Jersey, 1952.

²⁹ I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri, 28.10.-01.11. 1985, Eskişehir, 1985.

³⁰ Robert Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, c.I-II, çev. M. Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara, 1990.

³¹ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, İstanbul, 2003; Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, Trabzon, 1999; İlhan Pınar, (der. ve çev.) *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir, 1998; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl c. 1*, İzmir, 1998; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl c. 2*, İzmir, 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl, c. 3*, İzmir, 1994; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl, c. 4*, İzmir, 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl, c. 5*, İzmir, 1997.

³² Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923*, çev. Serdar Alper, İstanbul, 2004.

çalışmada da benzer bir yol takip etmeye çalıştık. Lowry'nin çalışmasının yanında Üçel-Aybet'in 1530–1699 yılları arasını kapsayan ve ellinin üzerinde eseri incelediği ve bu şekilde bu yıllar arasında Avrupalıların Osmanlıya bakış açısını ortaya koyduğu çalışma oldukça önemli bir örnektir. Bütün bunların yanında Stefanos Yerasimos'un önderliğinde Türkçeye çevrilen ve yayınlanan *Tournefort Seyahatnamesi* ve *Tavernier Seyahatnamesi* Türkiye'de bu kaynaklara olan ilginin diğer bir göstergesidir.³³

Seyahatnameler Batı'da oluşan Türk imgesinin de bir bakıma mimarları olduğu için Avrupa'daki Türk imajına yönelik bir araştırmada vazgeçilmez kaynaklardır. Bu bakımdan Arzu Etensel İldem'in *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar* adlı Türk ve Yunan imgesini incelediği çalışma da konusuna göre seyahatnameler temel alınarak oluşturulabilecek örnek çalışmalardan biridir.³⁴ Seyahatnameler üzerinde yapılan çalışmalar arasında son zamanlarda yüksek lisans ve doktora çalışmalarına da rastlanmaktadır. Bunlar arasında S. Emel Göksel'in İngiliz seyahat literatürü üzerine incelemesi, İngiliz yazınında Osmanlı imgesini ortaya koymaktadır.³⁵ Bunun yanında belli bir bölgeyi ya da bir şehri ele alan çalışmalar da vardır. Sibel Ercüment'in *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz* adlı tezi, Leyla Doğan Peker'in *İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa* adlı çalışması ve Tanju Sarı'nın *İngiliz Seyahatnamelerine Göre Osmanlı İktisadi Yapısı* adlı araştırması sınırları ve konularına göre seyahatnameler üzerine yapılabilecek araştırmalara örnek teşkil etmektedir.³⁶

Türkiye'de sosyal tarih çalışmaları son zamanlarda gelişme gösteren bir alan olmakla birlikte, bu alanın gelişimi seyahatnamelerin de yukarıda görüldüğü gibi daha fazla ilgi görmesine ve tarih yazımında kullanılabilecek kaynaklar arasına girmesine vesile olmuştur. Bizim bu çalışmadaki hedefimiz bu kaynakların esas alındığı bir şehir tarihi ortaya koymaktır. Bu çalışma sınırları itibarı ile uzun bir dönemi kapsasa da tam bir şehir tarihi

³³ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Teoman Tuçdoğan, I-II. Kitap, İstanbul, 2005; Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006.

³⁴ Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, İstanbul 2000.

³⁵ Sema Emel Göksel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821–1876*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

³⁶ Sibel Ercüment, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991; Leyla Doğan Peker, *İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003; Tanju Sarı, *17. yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.

olma iddiasında değildir. Elbette yukarıda olumlu ve olumsuz yanlarını belirttiğimiz seyahatnameler her konuda bilgiler vermemekte ve bazı durumlarda da yetersiz kalmaktadırlar. Burada ikinci el kaynaklardan istifade edilmeye ve seyahatnamelerdeki boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır.

XIX. yüzyılda seyahatnameler bakımından imparatorluğun en şanslı şehirlerinden biri de Trabzon'dur. Etkilerini daha çok XIX. yüzyılın başlarından itibaren göstermekle birlikte, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması Trabzon'un ticari hayatında önemli bir dönüm noktası olmuş, Trabzon- İstanbul arasında buharlı gemi seferlerinin başlaması ve 1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşması, Trabzon'u İran transit ticareti için vazgeçilmez bir nokta haline getirmiştir.³⁷ Bilhassa İngilizler, İran transit ticaretinde diğer rotaların aksine Trabzon-Erzurum yolunun kısalığından ve aldıkları ayrıcalıklardan istifade etmiş ve bu şekilde İran ile olan ticaretlerini daha karlı bir hale getirmişlerdir. Şehir, hem artan uluslararası ticaret ve arkasından gelen uluslararası önem dolayısıyla hem de sahip olduğu tarihi geçmişiyle özellikle İngilizler ağırlıkta olmak üzere pek çok yabancı tarafından sıklıkla ziyaret edilmiş, tarihi, coğrafyası, ekonomik ve sosyal yapısı gibi birçok açıdan incelenmiştir. Bu incelemeler, karşımıza şehrin tarihi ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden geniş bir seyahatname literatürü çıkarmaktadır.

Trabzon hakkında bilgi veren pek çok seyahatname değişik eserlerde bulunmakla birlikte bunların içersinde, Trabzon hakkında araştırmaları ile bilinen Anthony Bryer'ın David Winfield ile 1985 yılında yaptıkları "*The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*" adlı iki ciltlik çalışmada bulunan bibliyografya bu konuda başvurulabilecek en geniş çalışmadır.³⁸ Bu kitabın üç bölümden oluşan bibliyografya kısmının ikincisi kronolojik sıra ile Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelen seyyahların listesini sunmaktadır. Fakat bu bibliyografya, eserde de belirtildiği gibi, bu konudaki tüm eserleri kapsamadığı gibi, konumuz itibarı ile, geniş bir alanla ilgilenmesi nedeniyle şehir ile doğrudan ilgisi olmayan pek çok seyahatnameyi de içermektedir. Kudret Emiroğlu, genel olarak adı geçen esere sadık kalmak koşulu ile burada bulunmayan bazı seyahatnameleri de

³⁷ A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", **Christians and Jews in the Otoman Empire**, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.281

³⁸ Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, vol. I, Washington DC, 1985, s. XXVIII-XLII.

buraya ekleyerek bunları “*Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası*” adı ile 1989 yılında yayınladı.³⁹ Nitekim burada yazarların da belirttiği gibi eserlerin bazıları doğrudan Trabzon ile ilgili değildir. Burada yapılan çalışmada bu eserler ışığında bir tarama yapılmış ve şehir ile ilgili seyahatnameler değerlendirilmiştir.

Her iki bibliyografyaya genel olarak bakıldığında seyahatnamelerin değişik dillerde ve büyük çoğunluğunun Batılılar tarafından yazılmış olduğunu görmekteyiz. Belirtmemiz gereken diğer bir husus ise bu eserlerin özellikle XIX. yüzyıldan sonra belirgin bir şekilde artmış olmasıdır. Tabi ki burada dönemin siyasi hadiseleri, buna paralel olarak tüm Osmanlı topraklarının ve bu bölgenin öneminin de artması ve büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki politikaları etkili olmuştur. Gerek bu gibi politik amaçlarla gerekse diğer amaçlarla bu bölge bir ziyaret yeri haline gelmiştir. Bu seyyahlara ulusları bakımından bakacak olursak; çoğunluğunun İngiliz, Fransız ve Alman olduklarını tespit ediyoruz. Bu eserleri hep birlikte seyahatname literatürü olarak değerlendirmemize rağmen yazarlarının çok farklı mesleki özellikleri olan kişiler oldukları görülmektedir. Seyyahların içinde siyasi görevliler, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasi ajanlar, konsoloslar, bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler, yerinde araştırma yapan tarihçiler, coğrafyacılar ve misyonerler bulunmakta ve bunlar kendi alanı ile ilgili gözlemler yapmaktadırlar.⁴⁰ Çoğunlukla seyyahlar geldikleri bölgenin dilini bilmemekte ve kendilerine gayrimüslim rehberler tutarak incelemelerini yapmaktadırlar. Şüphesiz bu seyahatnameler, seyahat edenin yabancı bir kültür ortamından gelmesi ve kendi şahsi izlenimlerini yansıtmaları bakımından bir dizi önyargıyı ve kurguyu barındırmaktadır. Buna karşın bunların içinde önyargı ile yazılmış olanlar olduğu gibi tarafsız gözle gördüklerini yansıtmaya çalışan seyyahların yazdıkları da bulunmaktadır.

Tarih araştırmalarında son zamanlarda hak ettiği yeri yeni yeni almaya başlayan bu kaynakların, bir yerin tarihinin ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan değerlendirilmesinde asıl kaynakların yanında vazgeçilmez kaynaklar olduğu bir gerçektir. Bilhassa arşiv belgeleri ve diğer birinci el kaynakların eksik olduğu veya olmadığı durumlarda seyahatnameler daha da önemli olmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi eksiklikleri olmakla birlikte, dönemin diğer kaynakları ile mukayese edilip bilgilerin doğruluğu,

³⁹ Bu çalışma için bkz. Kudret Emiroğlu, “Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası”, **Trabzon Kültür-Sanat Yılı**, İstanbul, 1989, s.189-219.

⁴⁰ Emiroğlu, a.g.m. , s. 190.

yazarların da özellikleri ve dönemin olayları ve yaygın söylemleri tahlil edildiğinde, verilen bilgiler, yapılacak olan çalışmalarda vazgeçilmez kaynaklar olma özelliğini korumaktadırlar. Araştırmamızda eserlerini kullandığımız seyyahların incelediğimiz dönemle ilgili olan önemlilerini ve eserlerini seyahat yıllarına göre değerlendirmek ve mesleklerini ve seyahat amaçları belirtmek çalışma için oldukça faydalı olacaktır.

1. Amédée Jaubert (1805), *Voyage en Arménie en Perse*, Paris, 1821:I. Napolyonun Mısır Seferi'ne katılmış ve daha sonra İstanbul'a gelmiş, İran-Fransa anlaşmasını sağlamak üzere İran'a gitmekle görevlendirilmiş siyasi ve askeri bir misyon taşıyan Fransız uzmandır. Nitekim gizli ajan olarak İran'a gönderilen A. Jaubert, 1805de Doğubeyazıt'tan geçerken şüpheli hareketleri dikkati çekmiş ve burada tutuklanmıştır. Seyahati sırasında A. Jaubert, Trabzon'a uğramış ve buradaki Fransız konsolosu Dupré ile görüşmüştür. A. Jaubert, seyahatnamesinde tanıtıcı bilgilerden ziyade, kendi yaşadığı maceraları abartılı olarak anlatmıştır.⁴¹

2. John MacDonald Kinneir (1813), *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London, 1818: Kinneir yaşamının büyük kısmını East India Company'nin askeri ve diplomatik hizmetinde geçirmiş bir albay gezgin ve diplomattır. 1808 ve 1814 yılları arasında Anadolu ve İran üzerinde seyahatlerde bulunmuş ve İngiltere ile İran arasındaki ilişkilerde önemli rolleri olmuştur. Seyahatlerindeki amacı Anadolu coğrafyası hakkında bilgi edinmek ve muhtemel bir Hindistan istilasına hakkında takip edilecek yolları keşfetmektir.⁴² Kinneir Trabzon hakkında, şehrin tarihi yapıları, nüfusu, şehrin fiziki yapısı ve ekonomik unsurları gibi konularda bilgiler verir.

3. Minas Bıjškyan (1817), *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998: 1777 senesinde Trabzon'da doğmuş olan müellif, 1804'te rahip olarak Mekhitarist Kongregasyonu'na (tarikatine) katılmış, 1817 yılında esasen yerlisi olduğu Karadeniz mıntıkasındaki vazifesi münasebetiyle, Karadeniz'in güney ve kuzey sahillerini adım adım dolaşarak her yerin kendi zamanındaki vaziyetini, en eski devirlerden yakın zamanlara

⁴¹ Emiroğlu, a.g.m., s. 199; http://encyclopedia.jrank.org/INV_JED/JAUBERT_PIERRE_AMEDEE.html, (22.06.2006).

⁴² Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama, British Travellers in the 19th. Century Turkey*, Amsterdam, 1999; Emiroğlu, a.g.m., s. 200.

kadar geçmiş tarihî olay ve değişiklikleri eserine kaydetmiştir. Seyahati Sinop'tan başlayarak Kırım'da son bulmaktadır.⁴³ Eserinin Trabzon ile ilgili kısımlarında daha çok şehirdeki Hristiyanların mabetleri ve mahalleleri gibi mekânlar ile ilgilenmiştir. Şehrin fiziki yapısı hakkında verdiği bilgiler ise oldukça önemlidir.

4. Eli Smith (1830), *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor*, I-II, New York, 1833: Smith Amerikalı Protestan bir misyonerdir. Amerikalı misyonerler 1820'li yıllarda Osmanlı topraklarına geldikten sonra öncelikle bir dizi ön çalışma yapmışlardır. Smith de Dwight ile birlikte Anadolu, Ermenistan, Gürcistan ve İran'da gezilerde bulunmuş ve izlenimlerini iki cilt olarak yayınlamıştır.⁴⁴ Seyahatnamesinde Trabzon Rumları ve Ermenileri üzerinde önemle durarak kurulacak olan bir Protestan misyonunun daha çok hangi cemaate yönelik olacağını ve muhtemel başarısını irdelemiştir.

5. Edmund Spencer (1836), *Travels in Western Caucasus*, II, London, 1838: İngiliz seyyah ve araştırmacı. Edmund Spencer'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Anadolu toprakları ile özellikle de Kafkasya'ya yaptığı gezileri içeren pek çok seyahatnamesi bulunmaktadır. Bu gezilerde özellikle Kafkasya hakkındaki eserleri çoğunluktadır. Bu eserlerde Kafkas halklarının gelenekleri ve kültürel durumlarından bahseder. Eserinde Trabzon'la ilgili olarak şehirdeki veba salgını ve bunun şehirde yarattığı etkiler üzerinde durur.

6. William J. Hamilton (1836), *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I-II, New York, 1884: İngiliz jeolog ve coğrafyacı. Royal Geographical Society üyesi olan Hamilton diplomatik bir misyonla 1834 ve 1837 yılları arasında Anadolu'da seyahatlerde bulundu. Gezilerinde daha çok arkeolojik kalıntılar ve yazıtlar üzerinde duran ve Anadolu'da geçtiği yerlerin haritasını çizen Hamilton, Türklere karşı fanatik görüşleri olan ve Türklerin Anadolu'dan atılmaları gerektiğini düşünen biriydi. Eserinde Trabzon'la ilgili olarak ticaret, iklim, kiliselerin durumu gibi konularda bilgiler verir.⁴⁵

⁴³ Minas Bıjışkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s. 11-13

⁴⁴ [http://www.famousamericans.net/elismith/\(05.07.2006\)](http://www.famousamericans.net/elismith/(05.07.2006)).

⁴⁵ Schiffer, a.g.e., s. 377-378.

7. Horatio Southgate (1837), *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, London, 1840: Amerikalı bir misyoner olan Southgate 1835 yılında Committee of Foreign Missions of the Domestic and Foreign Missionary Society tarafından İran ve Türkiye’de İslam’ın durumunu incelemek üzere görevlendirilmiştir.⁴⁶

Bu amaçla yazdığı eserinde daha çok Müslümanlığın ve Hristiyanlığın durumlarına ilişkin gözlemlere yer vermiştir. Southgate eserinin Trabzon’la ilgili kısmında şehrin tarihinden, fiziki yapısından, ticari potansiyelinden, nüfusundan, Osman Paşa’nın yönetiminden, yeniliklere bakış açısından ve şehirdeki değişimden bahseder.

8. Charles Texier (1839), *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi*, II, çev. Ali Suat;, Ankara, 2002: Fransız mimar, arkeolog ve gezgin. Fransız Hükümeti tarafından Anadolu’ya gönderilmiştir. Texier İlki 1833 ve ikincisi 1843 yılında olmak üzere Anadolu’da yıllarca süren seyahat ve incelemeleri sırasında Türkiye’nin çok büyük bir kısmını baştan başa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. Anadolu’nun jeolojik yapısı, coğrafi özellikleri, yeraltı ve yer üstü kaynakları, kültür merkezlerinin tarihi, o günkü halkın etnik, demografik, kültürel ve ekonomik durumu hakkında bilgiler vermektedir.⁴⁷ Eserinde Trabzon’un tarihi, şehrin fiziki yapısı, nüfusu ve şehirdeki dini yapılar üzerinde durmuştur.

9. William Francis Ainsworth (1840), *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, II, London, 1842: İngiliz kökenli yazar, coğrafyacı ve jeolog. 1835 yılında Fırat yöresinde seyahatlerde bulunur. 1838 yılındaki diğer gezisi ise Royal Geographical Society tarafından desteklenir. Ainsworth bu seyahatlerinde coğrafi yapı ve dini durumu incelemeyi amaçlamıştır. Bunun yanında özellikle de Ankara ve Karadeniz arasındaki nehirler, eski yerleşim yerleri, maden bölgeleri, dağlık alanları ve Karadeniz’in doğu kıyısındaki Hristiyanlar hakkında bilgi verir.⁴⁸ Eserinde Trabzon’daki veba salgınından, karantinadan, şehrin tarihinden ve nüfusundan bahseder.

10. J.Philip Fallmerayer (1840), *Doğu’dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002: Alman tarihçi hukukçu ve oryantalist. Yazar antropolog ve filolog olarak da tanınan Fallmerayer, 1840- 1842 yılları arasında ve daha sonra 1847 yılında geldiği Osmanlı

⁴⁶ http://www.ecusa.anglican.org/19625_12971_ENG_HTM.htm, (22.06.2006).

⁴⁷ http://tr.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier, (22.06.2006).

⁴⁸ Schiffer, a.g.e., s. 371-372.

ülkesindeki izlenimlerini kaleme almıştır. 1827 yılında *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Trabzon Rum İmparatorluğu Tarihi) adlı eseri yayınlar. Doğu'dan Fragmanlar adlı eserinde ise Trabzon'a uzun bir yer ayırır. Burada şehir hakkında oldukça geniş bilgiler veren Fallmerayer şehirdeki cemaatler, bunların birbirine bakış açıları, şehrin fiziki yapısı gibi pek çok konuda önemli bilgiler verir. Bunun yanında bazı yerlerde Müslümanlarla ilgili değerlendirmelerinde önyargılarından kurtulamadığı görülmektedir.⁴⁹

11. Robert Curzon (1842), *Armenia: A Year at Erzurum and on The Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London, 1854: İngiliz bilim adamı ve siyasetçi. Curzon 1834 ve 1837 yılları arasında Mısır, Suriye ve Arnavutluk gibi ülkelerde eskiçağla ilgili incelemeler yapmış, daha sonraları 1841 yılında İstanbul'daki İngiliz elçiliğine ataşe olarak atanmış ve Doğu Anadolu bölgesinde İngiliz hükümeti adına siyasi görevlerde bulunmuştur. Eserinde Erzurum ve Doğu Anadolu'daki ikameti ve doğudaki kiliselerin durumu, dini yapılanma, yazmalar ve nüfusun dağılımı ile ilgili bilgiler verir.⁵⁰ Eserde Trabzon ile ilgili olarak, şehrin yöneticilerinden ve ticari potansiyelinden bahsetmektedir.

12. Joseph Wolff (1843), *A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, London, 1846: Yahudi bir ailenin oğlu olan Wolff daha sonra Hristiyan oldu. Tübingen ve Roma'da din eğitimi aldı. Roma'ya muhalif fikirlerinden dolayı buradan uzaklaştırıldı ve İngiltere'ye giderek İngiliz Kilisesi üyesi oldu. 1821 ve 1826 yılları arasında Mısır ve Doğu Akdeniz'e, 1843 yılında da Buhara'ya misyonerlik gezilerinde bulundu.⁵¹ Bir misyoner olması itibarı ile eserinde Hristiyanların durumuna değinmekte ve Trabzon'daki Hristiyanların ezildiğini belirtmektedir.

13. Austen Henry Layard (1848), *Discoveries in The Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, London 1853: İngiliz yazar, diplomat ve arkeolog. 1842 yılında İngiliz elçisi Stratford Canning tarafından Balkanlarda diplomatik bir misyonla görevlendirildi ve 1877 yılında İstanbul'a İngiliz elçisi olarak atandı.⁵² Politik yaşamından ziyade yaptığı arkeolojik kazılar ile ön plana çıkan Layard

⁴⁹ İlhan Pınar, "Alman Gezgini J. P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", **Tarih ve Toplum**, say. 159, Mart, 1997, s. 8-9; N. Akpınar Tellal, "Jakop Philip Fallmerayer'in Doğu'dan Fragmanlar Adlı Yapıtında Türkler", **Tarih ve Toplum**, say. 236, Ağustos, 2003, s. 51.

⁵⁰ <http://www.cambridgescholarspress.com/Flyers/Armenia--A-Year-at-Erzerum.htm>, (27.06.2006).

⁵¹ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=248&letter=W>, (27.06.2006).

⁵² http://en.wikipedia.org/wiki/Austen_Henry_Layard, (27.06.2006).

eserinde Trabzon'la ilgili olarak II. Mahmud'un merkezileştirme girişimlerini eleştirir ve olumsuz sonuçlarına değinir.

15. Frederick Walpole (1850), *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh, II*, London, 1851: Walpole, 1850 ve 1851 yıllarında yaptığı seyahatinin amacı bugün Lübnan'ın ve Suriye'nin Safyta ve Nahr-el Kebir arasında Ansayrii veya Assassins olarak bilinen İsmaili Tarikatı'nın dağ kalelerini keşfetmektir. Walpole Nusayrilerin geleneklerinden, hayat tarzlarından bahsetmektedir. Eser Anadolu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Yazar eserinin Trabzon'la ilgili kısmında, şehirde yapmış olduğu gözlemleri yansıtmış, özellikle de Trabzon-Erzurum yolunun yapımına başlandığı zamanki atmosferi oldukça güzel yansıtmıştır.

16. Humphry Sandwith (1854), *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London, 1856: Sandwith Kırım Savaşı sırasında Kars'ta sıhhiye görevlisi olarak bulunmuştur. Kuşatma sırasında yazdığı raporlarını ülkesi İngiltere'ye döndükten sonra Kraliçe Victoria'ya sunmuştur. Trabzon hakkında daha çok ticari ve siyasi konular üzerinde duran Sandwith bilhassa transit ticarete değinir.

17. A. D. Mordmann (1859), *Anatolien, Skizzen. Und Reisebriefe Aus Klenaisen* (1850-1853), Hannover, 1925: Alman seyyah ve araştırmacı. Anadolu'da diğer bir Alman araştırmacı Heinrich Barth ile arkeolojik incelemelerde bulunmuştur. Trabzon'la ilgili olarak eserinde, şehrin tarihi, ticareti ve Trabzon-Erzurum yolunun yapımı hakkında bilgi vermektedir.

18. Théophile Deyrolle (1869), 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (tarihsiz):Fransız doğa bilimci. Deyrolle, Fransız hükümeti tarafından Türkiye'nin doğu vilayetlerine teknik bir seyahate memur edilmiştir. 1869 yılında Trabzon'dan başlayarak doğu vilayetlerinde gezilerde bulunur. Deyrolle, 1869 yılı Trabzon'unun canlı bir tasvirini yapar ve şehrin fiziki görünümünden esnafın genel karakterine kadar önemli bilgiler verir. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerini tasvir eden gravürleri de dikkat çekicidir.

19. James Bryce (1876), *Transcaucasia and Ararat: Being notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871*, London, 1876: İngiliz tarihçi, devlet adamı ve diplomat. 1876 yılında Rusya'dan başladığı gezisini İstanbul'da bitirmiştir. Bryce daha çok I. Dünya Savaşı sırasında Toynbee ile kaleme aldıkları "*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*" adlı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere soykırım yaptığını iddia eden kitap ile dikkat çekmiştir.⁵³ Nitekim Bryce'ın Türkler hakkındaki olumsuz görüşleri kullandığımız eserde de kendini göstermektedir. Bunun yanında Bryce şehrin fiziki yapısı, iklimi, ticareti ve nüfusu gibi konularda bilgiler vermektedir.

20. Henry C. Barkley (1879), *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, Londra, 1891: İngiliz seyyah ve mühendis. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarında uzun süre kalmış, buraların adetleri, gelenekleri, nüfusu ve kültürü gibi konuları içeren birkaç kitap yayınlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk demiryolu yapımı projelerinde bulunmuştur.⁵⁴ Türkiye'nin doğu bölgelerine de gezilerde bulunmuş olan seyyahın Trabzon ile ilgili verdiği bilgilerde Trabzon-Erzurum yolunun durumu, şehrin fiziki yapısı, ticari potansiyeli yer almaktadır.

⁵³ http://en.wikipedia.org/wiki/James_Bryce,_1st_Viscount_Bryce,(27.06.2006).

⁵⁴ <http://www.victorianweb.org/history/dora/dora1.html>,(05.07.2006)

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞEHRİN TARİHİ VE FİZİKİ YAPISI

10. Şehrin Tarihi

Tarihçilerce M.Ö. iki binli yıllarda kurulduğu varsayılan Trabzon coğrafi konumu ve önemli ticari yollar üzerinde bulunması itibarıyla Yunan Kolonileri, Persler, Romalılar, Bizans ve Osmanlılar gibi pek çok milletin ilgisini çekmiş ve şehir değişik siyasi oluşumların hâkimiyetinde kalmıştır.

XIX. yüzyılda şehre gelen seyyahların öncelikli olarak değindiği konulardan biri de şehrin tarihi olmuştur. Bu seyyahların hemen hemen büyük çoğunluğu eserlerinde o dönemde Avrupa'da Hellen kültürüne olan ilginin bir yansıması olarak şehrin tarihini Xenophon'un eserine atıflar yaparak açıklama yönüne gitmiş ve daha çok Osmanlı hâkimiyetine kadar olan dönem üzerinde durmuşlardır.¹ İlerleyen kısımlarda buna değinilecek olmakla birlikte burada, seyyahların şehrin tarihi hakkında nelere vurgu yaptıklarını açıklamaya ve bu şekilde uzun bir süredir Türklerin elinde bulunan bir Osmanlı şehrine nasıl bir tarihsel arka plan kurduklarını incelemeye çalışacağız.

Kullandığımız seyahatnamelerde seyyahların hemen büyük bir kısmı şehrin tarihine değinmekte ve notlarında şehrin kısa bir tarihini vermektedirler. Bu seyyahlar arasında bazıları kentin tarihi hakkında bilgi verirken bazıları da sadece adı üzerinde durmakta ve şehrin adının nereden geldiğini açıklamaktadır. 1701 yılı gibi, çalışmamıza göre erken bir dönemde şehre gelen Tournefort, Komnenosların Trabzon'a çekilmesiyle şehrin ün kazandığını, şehrin adının Yunancada masa anlamına geldiğini ve kare biçiminde olan

¹ Trabzon'dan bahseden ilk yazılı kaynak M.Ö. IV. yüzyılda yazılan Xenophon'un Anabasis adlı eseridir H. J. Kramers, "Tarabzun", **EP**, Leiden, 1987, s.660-661; M.C. Şehabettin Tekidağ, "Trabzon", **İA**, XII/1, İstanbul, 1974, 456.

kalenin eski kalıntılar üzerinde inşa edildiğini yazar.² XIX. yüzyılda şehre gelen seyyahlardan tespit edebildiğimiz ilki olan Kinneir Trabzon'un oldukça eski bir şehir olduğunu ve Xenophon'un eserinde şehirden bahsettiğini, şehrin adını geometrik yapısından aldığını belirtmektedir. Şehrin tarihine ilişkin bilgiler vermeye devam eden Kinneir, kentin Sinop'un bir kolonisi ve Pontus Krallığı'na kadar bağımsız bir yapıda olduğunu, daha sonra Roma döneminde Pontus Kapadokyası eyaletinin merkezi olduğunu ve nihayet Haçlıların İstanbul'u işgali ile şehirde Komnenosların bir imparatorluk kurduğunu ve bunun da II. Mehmet'in şehri alması ile sona erdiğini yazmaktadır.³ Bıjškyan ise şehrin tarihi ile ilgili olarak daha çok Pontus Krallığı dönemi ve Roma dönemi hakkında bilgiler vermekte bu dönemde şehirde pek çok imar faaliyetinin yapıldığını belirtmektedir.⁴ Smith şehrin tarihine ilişkin yine Xenophon'dan bahsetmekte, Xenophon'un şehirde Yunan yerleşimcilerle karşılaştığını yazmaktadır.⁵ Southgate şehre hemen hemen her Doğu tarihi okuyucusunun aşına olduğunu, Türklerin Trabzon ismini yaşattıklarını belirtmekte ve şehrin tarihine ilişkin diğer seyyahların verdiği bilgileri tekrarlamaktadır.⁶ Hamilton şehir civarındaki halklardan bahsederken, Strabo ve Xenophon'a atıfta bulunarak bunların eski Macronların temsilcileri olduğunu belirtmekte ve diğer seyyahların aksine civardaki halk ile antik dönem arasında bir bağlantı kurmaya çalışmakta ve etnik bir devamlılıktan bahsetmektedir.⁷ Charles Texier de şehrin tarihi konusunda diğer seyyahlara paralel bilgiler vermekte Xenophon'un şehrin tarihi ile olan bağlantısından bahsetmektedir. Texier'in belirttiği diğer bir nokta ise kalenin şeklidir. Texier antik dönemden Bizans'ın son zamanlarına kadar kalenin büyük ölçüde tadilata uğradığını ve şimdiki şekli ile eski şekli arasında çok fark olduğunu belirtmektedir.⁸ Belirtmiş olduğumuz bu seyyahların vermiş olduğu bilgiler hepsi aynı kaynaktan çıkmışçasına birbirine benzemektedir. Genelde Xenophon'a ve eserine atfen şehrin tarihi belirtilmeye çalışılmış ve kentin tarihi buradan itibaren başlatılmıştır. Fakat seyyahların

² Joseph de Tournfort, Tournfort Seyahatnamesi, II. Kitap ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuğdoğan, İstanbul, 2005, s.118-119.

³ John MacDonald Kinneir, Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814, London, 1818, s. 340.

⁴ P. Minas Bıjškyan, Pontos Tarihi, çev.Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s.89-92.

⁵ Eli Smith, Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Vİsit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas, vol. II, New York, 1833, s. 321.

⁶ Horatio Southgate, Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Vol. I, London, 1840, s. 151.

⁷ William J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, vol. I-II, New York, 1984, s.240.

⁸ Charles Texier, Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, vol. II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002, s.154.

içerisinde bu eseri okuyan ve bazı çelişkilerle karşılaşan seyyahlar da vardı. Walpole Trabzon'un tarihi ile övünülecek bir şehir olduğunu ve Sinopluların kolonisi olduğunu belirttikten sonra Xenophon'un eserindeki çelişkilerden bahseder. Walpole, Xenophon'un Kolh köylerini yağma ettiklerini belirttiğini fakat başka bazı Kolhluların ise Xenophon ile iyi ilişkiler tesis ettiklerini yazar.⁹ Nitekim Xenophon'un sözünü ettiğimiz eseri incelendiğinde Xenophon'un ordusunun bölgedeki pek çok yeri yağma ettiği ve bu bölgelerdeki bazı halkların direnci ile karşılaştığı görülür. Bu da şehirdeki Grek yerleşiminin yanında bölgede pek çok değişik halkın olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰ Nitekim Karadeniz'de Yunan kolonilerinin tesis edilmesinden önce burada Kafkasya kökenli pek çok halkın bulunduğu bilinmektedir.¹¹

XIX. yüzyılda Batı'da oluşan genel fikri hareketlerin etkisinden olacak ki şehre gelen seyyahların önemli bir kısmı eserlerinde şehrin antik dönem tarihine ilişkin bilgiler sunmuşlardır. Hatta bazıları sadece şehrin tarihi hakkında bilgi vermeyi daha önemli tutar.¹² Elbette seyyahların şehrin tarihine ilişkin değindikleri konu sadece kentin antik dönemi değildi. Şehrin diğer dönemlerdeki durumu ve özellikle Komnenoslar dönemine ayrı bir ilgi görülmektedir. Buna karşın bazı seyyahlar şehrin antik dönemlerinin belirtildiği gibi pek önemli olmadığını, şehrin gerçek öneminin IV. Haçlı Seferi sonrasında Alexius Comnenos'un Trabzon'a gelip bir devlet kurması ile ortaya çıktığını belirtmektedir.¹³ Bunun yanında bazı eserlerde şehrin Osmanlılar eline geçişi, halkın esir edilişi Komnenosların teslimi de dramatik bir şekilde ele alınır.¹⁴ Seyyahların şehrin tarihine ilişkin verdikleri bilgilerde en son bahsedilen husus Osmanlıların kenti almalarıdır.¹⁵ Diğer bir ifade ile seyyahlar XV. yüzyılın ortalarından kendi dönemlerine kadar şehrin

⁹ F. Walpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh*, vol. II, London, 1851, s. 236.

¹⁰ Bölgedeki ilk çağlardaki halklar için bkz. Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Trabzon, 2000, s. 11-44.

¹¹ Tekindağ, a.g.m., s. 456; Son yıllarda yapılan araştırmalar bölgenin iskâna açıldığı tarihlerden itibaren Kimmerler, İskitler, Bunturki ve Kıpçaklar, Halaçlar, Afşarlar ve Yazgurlar gibi Türk veya Türklerle akrabalığı söz konusu olan toplulukların bölgeye gelip yerleştiklerini belirtmekte ve bölgedeki izleri üzerinde ciddi kanıtlar ileri sürmektedir. Yunan koloniler öncesi bölgedeki topluluklar için bkz. İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004, s. 13-40.

¹² William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, vol. II, London, 1842, s. 398; Loeoph Mery, *Constantinople et La Mer Noire*, Paris, 1855, s.376-390.

¹³ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1881, s. 432-433; Tournefort, a.g.e., s. 118-119.

¹⁴ Walpole, a.g.e., s. 239.

¹⁵ Seyyahların şehrin tarihine bu şekilde yaklaşımlarında onların kentin antik dönemdeki önemi ve Komnenoslara başkentlik yapması gibi özellikleri etkili olmakla birlikte, Osmanlı idaresi hakkında bilgi vermemelerin bir nedeni de bu konuda ellerinde bir kaynağın olmaması da etkili olmuş olabilir. Nitekim

tarihinden bahsetmezler. Kimilerine göre ise bölge halklarından bazıları antik dönemin izlerini taşımaktaydı. İncelediğimiz seyyahlar içinde özellikle Hamilton şehir civarındaki halkların Macronların torunları olabileceğini ve bölgedeki halkın kendi geçmişlerinin farkında olmadıklarını belirtmekte ve bu şekilde bölge halkına antik döneme yaptığı atıflarla bir kimlik oluşturma çabası içersinde olduğu görülür.¹⁶

Şehre gelen seyyahların yaklaşık dört yüzyıldır Türklerin elinde olan bir Osmanlı şehrini tanıtırken şehrin antik dönemine veya Bizans dönemlerine gitmeleri aslında Avrupalıların Hellen kültürüne olan ilgilerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında seyyahları şehir tarihi hakkında bu şekilde düşünmesinde, Osmanlı öncesi mimari yapıların kentin tarihi dokusunda önemli bir yer işgal etmesi de etkili olmuştur. Fallmerayer'in de belirttiği gibi, Trabzon'daki Türkler, İstanbul Bursa ve Edirne'de yapıldığı gibi muhteşem binalar yaparak kendilerinden öncekilerin yaptıkları eserleri geçmeyi düşünmemişlerdir.¹⁷

Seyyahların şehre bakış açılarında, İstanbul fethinden sonra Hristiyanlığın doğudaki tek temsilcisi olarak kalan Trabzon Rum Devleti'nin de Osmanlıların eline geçmesi gibi bir tarihi sürecin etkisi de görülmektedir. Seyyahların gözünde şehir antik bir geçmişi olan, Doğu'da Hristiyanlığı temsil etmiş olan bir hanedana bir süre başkentlik eden ve şimdi ise Türk İmparatorluğu'nun Avrupalıların elinde olması durumunda ne kadar güzel bir ülke olabileceğini hatırlatan bir yerdi.¹⁸

11. Şehrin Yerleşim Alanı ve Görünümü

Trabzon şehri yerleştiği alan itibarı ile denize doğru dik inen derelerin birbirinden ayırdığı sırtlar üzerine kurulmuştur. Şehrin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarlarla inen Değirmendere, Tabakhane Deresi ve Zağanos Deresi gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren yükselerek bir takım basamaklara ayrılır. Daha geride, şehrin üç kilometre güneydoğusunda Trabzon'un yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe Tepesi

seyyahların büyük bir kısmı Xenophon'un Anbasis adlı eserini veya şehrin Roma veya Bizans dönemleriyle ilgili bilgi veren bazı kaynakları okudukları görülmektedir.

¹⁶ Hamilton, a.g.e., s. 240.

¹⁷ Fallmerayer, a.g.e., s. 77.

¹⁸ Joseph Wolff, A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly, London, 1846, s. 111.

yer alır. Boztepe'nin daha batısında Soğuksu Tepesi yer alır. Trabzon şehri yükseklikleri 200 metreyi geçen bu tepelerin kuzey eteklerinde, yamaç meyillerinin biraz hafıflediği kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi alçak yarların üstüne kadar mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarlar üstünde kalır ve denizle doğrudan doğruya temasa gelmez.¹⁹ Trabzon kalesi de bu parçalanmış yapı nedeniyle kuzey-güney istikametinde uzanan ve gittikçe artan yüksekliğe paralel olarak tedricen yükselen bir yapı görünümündedir. Böyle olmakla birlikte Anadolu şehirleri arasında kalesinin biçimine göre isim alan tek şehir Trabzon'dur.²⁰

En fazla göze çarpan özelliği, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve kenti iki kısma ayıran kalesi ile şehri birbirinden ayıran vadileri olan Trabzon'un bu özellikleri seyyahların uzun tasvirlerine konu olmuş ve şehrin güzelliği pek çok yabancının hayranlığını cezbetmiştir.²¹ Kinneir Trabzon kalesi hakkında: *“Trabzon dikdörtgen şeklindedir. Bu şeklin uzun kısmı kuzey-güney yönünde uzanır ve denizden hafifçe yüksek bir tepelyi işgal eder. Şehrin doğu ve batı tarafı iki derin vadiyle savunulur ve bu iki vadi kalenin arkasında kayaların içinden bir hendek ile birbirine bağlanır”*²² demektedir. Bijişkyan kalenin Aşağıhisar, Ortahisar ve Kulehisarı olarak üç kısma ayrıldığını belirtmekte ve bu kısımların detaylı bir tasvirini yapmaktadır.²³ 1847 yılında Bağdat'a kadar bir tetkik gezisine çıkarılan mabeynci Ragıp Bey'e refakat eden Doktor Feruhan Bey şehrin genel yapısını; *“ Trabzon, hisar ve varoşlar olmak üzere iki ana kısma bölünmüştür. İki derin hendeğin arasında bulunan yüksek tepenin düzlüğü üzerinde yapılmış olan hisar, şehrin ortasından geçerek onu ikiye ayırmıştır”* sözleriyle açıklamaktadır.²⁴ Feruhan Bey'in de belirttiği gibi şehir doğu ve batı varoşlarını birbirinden ayıran kalenin ve vadilerin konumu nedeniyle doğu ve batı olmak üzere iki kısımdı. Henry Barkley şehrin genel görünüşünü şöyle tasvir etmektedir: *“Şehir yamaç üzerinde kurulmuştur ve ön kısmı sahile yakındır ve denizin dalgaları yüksek olduğunda şehrin surlarına ulaşır. Tepelerin geri olduğu ve batı*

¹⁹ Tekindağ, a.g.m., s. 455; Texier şehrin bu adı almasının surların duvarlarının dört köşe olmasından kaynaklandığını; fakat kalenin eski dönemlere oranla büyük ölçüde tadilata uğradığını belirtmektedir. Texier, a.g.e., s. 154.

²⁰ Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985, s. 292.

²¹ Trabzon'a gelen hemen hemen her seyyah az çok şehrin fiziki yapısına değinmekle birlikte, bu seyyahlar arsında Fallmerayer ve Lynch'in tasvirleri az rastlanan türdendir. Bkz. Jakop Philip Fallmerayer, Doğu'dan Fragmanlar, çev. Hüseyin Salihoglu, Ankara, 2002, s.45-98; H. F. B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, London, 1901. s. 8-36.

²² Kinneir, a.g.e., s. 338.

²³ Bijişkyan, a.g.e., s. 92-102.

²⁴ Bijişkyan, a.g.e., s. 132.

tarafında geniş araziler ortaya çıkmakta ve şehrin yakınındaki bu arazi bahçe ve bağlık olarak kullanılmaktadır”.²⁵

Hem denizden hem karadan şehre gelen seyyahlar şehrin amfiteatırı andıran şeklini notlarına yansıtmişlardır.²⁶ Bir süre şehirde kalıp incelemeler yapan Walpole, “*Trabzon bana güzel manzarası ile sevimli bir kent olarak göründü, evler dağınık bir şekilde ve özellikle şehrin batı tarafındaki Türk mahallesindekiler olmak üzere çoğunluğu bahçe içindeydi. Konsolosun evinin terasından görünen şehir manzarası oldukça güzeldi*” diyerek kentin güzelliğini yansıtmaktadır.²⁷ Şehrin fiziki yapısına değinen bir diğer seyyah Deyrolle, “*Trabzon deniz kenarı üzerine bir amfiteatr şeklinde kurulmuştur. Denizden görünüşü çok güzeldir. Deniz kenarında parlak renkleri ile pitoresk evler sıralanır. Arkalarında portakal ve zeytin ağaçları arasında yarı saklanmış diğer yapılar görünür. Yer yer, yeşillikler arasından zarif mermer sütunlara benzeyen minareler yükselir. Gülen ve iç açan bu tablo ile eski Trabzon kalesi harabeleri bir tezat oluşturur*” diyerek kentin tarifini yapmıştır. Karl Koch şehir hakkında: “*Bütün şarkta Trabzon’dan başka böyle hoş bir görüntü sunan başka bir şehir görmedim. Mağrur padişah saray evlerinin ve birbiri üzerine karmakarışık yığılmış taş yığınlarının ortasından bakıldığında insan burada ilk kez samimi ve düzenli bir şekilde muhafaza edilmiş bir şehir görüyor*” diyerek şehrin güzelliğini tasvir etmektedir.²⁸ Şehrin fiziki durumu hakkında bilgi veren diğer bir seyyah olan Smith şehrin bir tepenin dibinde kurulduğunu ve şehirde; şimdilerde kayıklar ve küçük gemiler için kullanılan liman iskelesinin haricinde eski dönemlere ait hemen hemen hiçbir kalıntının görünmediğini ve çökmek üzere olan şehrin surlarının ise muhtemelen Komnenoslar zamanından kaldığını belirtir.²⁹ Koch’da Deyrolle ve Smith gibi Komnenlerden sonra dikkate alınmayan ve yıldan yıla inkıraza uğrayan Yukarı Hisar’ın durumundan bahsetmektedir.³⁰

²⁵ Henry C.Barkley, A Ride Through Asia Minor and Armenia, Londra 1891, s.342.

²⁶ Humphry Sandwith, A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army, London, 1856, s.16-17.

²⁷ Walpole, a.g.e., s. 223.

²⁸ Mustafa Aydın, “Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 411.

²⁹ Smith, a.g.e., s. 321-322. Smith gibi bu liman kalıntılarının İmparator Hadrian tarafından yapılmış olan liman olduğunun belirten başka seyyahlar da vardı. Walpole, a.g.e., s. 236-237; Sandwith, a.g.e., s. 16; Fakat bu kalıntıların Hadrian tarafından yapılan liman olup olmadığı kesin değildir. Bkz. Anthony Bryer and David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, vol. I, Washington DC, 1985, s.180.

³⁰ Aydın, a.g.e., s. 411.

Şehre gelen seyyahlar arasında şehrin temizliğinin de oldukça iyi olduğunu belirtenler vardı. 1871 yılında Trabzon'a gelen Gunynghame, şehrin fiziki yapısından bahsettikten sonra, daha önce görmüş olduğu Türk şehirlerine oranla Trabzon sokaklarının daha temiz tutulduğunu belirtir.³¹

Şehre gelen seyyahların şehirde ilginç buldukları diğer bir nokta da ev tipleri idi. Fallmerayer evlerin bu yapılarını şöyle tasvir etmektedir: “..burada çarşılar hariç tutulursa, sokak, Avrupa şehirlerinde olduğu gibi doğrudan evlerin önlerinde değildir; sokakla ev arasında boş, koridor biçiminde altı ila on ayak yüksekliğinde bir duvar çekilmiş. Evlerin etrafı bu duvarlarla çevrilerek izole edilmiş ve çimenli ya da döşenmiş avluların içinde, su kuyularıyla ve ağaçlarıyla birlikte mahrem duruma getirilmiş”³² Fallmerayer gibi diğer bir Alman seyyah Koch da benzer noktalar üzerinde durur: “Ev tiplerini katı kaideler belirler. Hiçbir ev, buna evin selamlığı da dahil sokak tarafına inşa edilmez, bilakis arkada daha çok bahçeye benzer bir avlu içinde yüksek sokak duvarlarının karşı tarafında bulunur. Ev avlu haricindeki olası bakışlardan uzak olmalıdır. Zemin katta çiftlik odaları ve sıcak yaz günleri için bir veya daha çok serin odaları bulunan Trabzon'un varoş evleri bir zemin ve normal kattan oluşur ve çok az istisnalar dışında birbirinin aynıdır.”³³ Gerek Fallmerayer'in gerekse de Koch'un anlattığı, Kinneir'in ise büyük bir kısmının taş ve kireçtaşından yapıldığını ve kırmızı kiremitlerle örtüldüğünü söylediği³⁴ Trabzon'daki ev tiplerinin aile mahremiyetini koruyan ve özellikle yazları olmak üzere kentin iklim koşullarına göre tasarlanmış bir yapıda oldukları ortaya çıkmaktadır.

Şehrin sokakları da seyyahlar dikkat için çekiciydi. Southgate, şehrin pazarlarının sıradan olduğunu, evlerin ise genelde kötü bir görünüme sahip olduğunu söyledikten sonra sokaklar hakkında şunları söyler: “caddeler o kadar dardır ki ortasından yürüyen biri elleriyle her iki tarafa değebilir”.³⁵ Fallmerayer ise şehrin sokakları hakkında: “Trabzon sokaklarının genişliği altıyla sekiz ayağı geçmez, bazı yerlerde daha dardır, ama bütün bakımsızlığına rağmen, istisnasız çok iyi malzeme ile döşenmiş ve her iki tarafta olmasa

³¹ A. A. Thurlow Gunynghame, Travels Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas, London, 1872, s. 345.

³² Fallmerayer, a.g.e., s. 46.

³³ Aydın, a.g.e., s. 412.

³⁴ Kinneir, a.g.e., s. 338.

³⁵ Southgate, a.g.e., s. 152.

bile bir tarafta dar bir kaldırımla donatılmıştır; ortada daha alçaktan geçen ark şeklindeki yol hamallar, yük hayvanları, yağmur ve kaynak suları için öngörülmüştür” demektedir.³⁶

Robert Curzon ise Trabzon caddeleri hakkında daha canlı bir tasvir yaparak kentin denizden mükemmel görüldüğünü, fakat karaya çıkıldığında, Doğu'daki çoğu kent gibi, üzerlerinde incir ağaçlarının, evlerin çatılarının, portakal ve limon ağacı dallarının görüldüğü boş duvarların arasındaki caddelerden geçerken her iki tarafta ev mi ya da bahçe mi olup olmadığının bilinemeyeceğini yazmaktadır.³⁷

Bu ve bunun gibi şehrin fiziki yapısına ilişkin seyyahların notlarının bazıları burada verilmeyecek kadar uzundur ve oldukça geniş teferruat içermektedir. Burada örnek olması bakımından bizim verdiğimiz tasvirlerde ortaya çıkan tabloya göre şehrin genel yerleşimini kale ve bunun etrafındaki mahalleler belirlemekteydi. Coğrafi yapının çok geniş yerleşme imkânları sunmadığı şehirde, şehrin doğu, batı ve güney tarafında kümelenmiş yerleşim birimleri bulunmaktaydı. Şehrin fiziki yapısında dikkati çeken unsurlardan biri olan evleri Türk mesken tipini yansıtmaktadır ve caddeleri de sınırlı yerleşim alanının izlerini taşımaktadır. Şehrin bazı seyyahların notlarına yansıyan diğer bir özelliği de iklimiydi.

12. Şehrin İklimi

Trabzon Doğu Karadeniz'in sahil kesimi üzerinde yer alması nedeniyle yumuşak bir deniz iklimine sahiptir. İklim yazları orta sıcaklıkta, kışları ise ılık sıcaklıkta geçer. Bölgenin kuzey-batı yönündeki hava hareketlerine açık olması, iklim elemanlarının sürekli değişmesine neden olur. Kafkas dağları Trabzon'u güneyden çepeçevre kuşatarak kuzeybatının soğuk rüzgârlarına kapatır. Ayrıca Sibirya'nın soğuk havası ile Kuzeydoğu Anadolu platolarında soğuyan havanın bölgeye girmesini önler. Şehir bütün mevsimlerde düzenli yağış alır.

Sahip olduğu coğrafi konumu ve bu ılıman iklim özellikleri sayesinde yüzyıllardır önemli bir kent olan Trabzon'un şehre gelen seyyahların dikkatini çeken diğer bir özelliği de iklimiydi. Smith şehirde zeytin, üzüm, incir ve hatta limon bile yettiğini fakat açık havada olgunlaşmadığını, iklimin sıcaklığından, sonbaharda yüksek ateşin eksik

³⁶ Fallmerayer, a.g.e., s. 46.

³⁷ Robert Curzon, Armenia: A Year in Erzerum, and the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia, London, 1854, s. 14-15.

olmadığını belirtmektedir.³⁸ Smith'ten üç yıl sonra şehre gelen Hamilton ise: *“Trabzon’un iklimi geridir ve sürekli değişikliklere maruz kalır; bu başlıca Karadeniz üzerinden gelen yağmur ve sis taşıyan soğuk rüzgârlardan kaynaklanmaktadır. İncir ve üzüm Ekim ve Kasımdan önce olgunlaşmaz”* diyerek şehrin iklimini tarif etmektedir.³⁹ Walpole’da şehirde bulunduğu sırada, ekim ayının başı olmasına rağmen pazarların meyvelerle dolu olduğunu ve şehir iklimini geri olduğunu yazar.⁴⁰ İran’a giden Prusyalı elçilik heyetinin lideri Minutoli ise şehrin iklimi hakkında şunları belirtmektedir: *“Trabzon’un iklimiyse çok ilginç; yaz mevsimi genellikle Aralık ayına kadar devam ediyor. Kış ise kısa fakat bol yağmurlu ve fırtınalı geçiyor. Bir ilkbahardan söz etmek mümkün değil; ilkbahar kısmen yağışlı kısmen güneşli geçiyor. Mayıs ayında yoğun bir sis oluyor ve ardından sıcak yaz günleri başlıyor”*⁴¹

Havadaki nem oranının yüksek olduğu yaz mevsiminde artan sıcaklıklar sahilde yaşamayı güçleştirir ve hava bunaltıcı bir hal alır. Nitekim bundan dolayı yazları şehrin yukarı ve daha havadar olan kısımları tercih edilmekteydi. Şehirdeki İngiliz konsolosu Palgrave’e göre vilayetin kıyı kesimlerinde iklim rutubetli ve belli mevsimlerde sağlığa zararlıdır.⁴² Nitekim konsolos, yazları şehrin ağır ve sıcak havasından dolayı ailesiyle birlikte şehirden birkaç mil uzaklıkta tamamen farklı iklim koşullarının olduğu bir yerde ikamet etmekteydi.⁴³

Yazları sıcak ve nemli olan kentin iklimi kışları ise kısmen ılıman geçmekte kuzeyden gelen fırtına havanın soğumasına ve Trabzon için hayati önemi olan deniz taşımacılığının aksamasına neden olmaktaydı. James Bryce, denizden esen meltemler ile havanın yumuşak ve hoş olduğunu; fakat aynı şeyin sis için söylenemeyeceğini, sonbahardaki iki ay istisna tüm yıl boyunca denizden sis geldiğini ve bunun şehre yeni gelenler için romatizmalara neden olduğunu belirtir. Kışın pek kar yağmadığını da belirten Bryce, kuzeyden esen fırtınanın kar ve doluya neden olduğunu, limanı olmayan sahilde de ulaşımı ve seyrüseferi

³⁸ Smith, a.g.e., s. 322.

³⁹ Hamilton, a.g.e., s. 242.

⁴⁰ Walpole, a.g.e., s. 233.

⁴¹ İlhan Pınar,(der., çev.) 19.Yüzyıl Anadolu Kentleri(Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir), İzmir, 1998, s. 116.

⁴² Ergun Türkcan, “İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave’nin Raporlarına Göre 1870’te Trabzon” **Tarih ve Toplum**, say.31, Temmuz1986, s.41.

⁴³ Allan Mea, Palgrave of Arabia, The Life of William Gifford Palgrave 1826-1888, Edinburg, 1972, s. 238.

tehlikeli bir hale soktuğunu belirtir.⁴⁴ Fallmerayer, şehrin güzel ve ılıman ikliminin hükmünü ancak Ocak ayında sert ama kısa süren bir kışa bıraktığını söylerken şehrin ikliminin yılın büyük çoğunluğunda ılıman bir yapıda olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

Şehirdeki bu ılıman iklim özellikleri zeytin, limon, portakal gibi Akdeniz bitkilerinin yetişmesini sağlıyordu. Bunun yanında seyyahların bahsettiği diğer bir zirai faaliyet ise üzüm yetiştiriciliği idi. XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasında şarap önemli ihraç kalemleri arasındaydı. 1774 yılından itibaren Karadeniz'in Avrupa ticaretine açılması ile şarapçılık gerilemiş ve iç pazarın ihtiyacına yönelik bir faaliyet olmuştur.⁴⁶

13. Şehrin Doğal Bölümleri

130. Mahalleler

Trabzon şehri, Osmanlıların fethi ile beraber Müslüman nüfusunda bir artışa tanık olmuş ve bu süreçte şehirdeki Müslüman yerleşimlerinin sayısı artmıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri de şehirdeki Müslüman mahallelerin sayısındaki artıştır.⁴⁷ Sosyal hayatta mahalle olarak tarif edilen yerleşim biriminin tarifi birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir.⁴⁸ Trabzon'da XIX. yüzyıldaki mahallelere bakıldığında, mahallelerin dinsel ya da etnik guruplara göre bir dağılım göstermediği; diğer bir ifade ile bazı mahallelerin her dinden veya etnik guruptan unsurları barındırdığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında XIX. yüzyılda Trabzon şehri değişik etnik gurupları barındırmakla birlikte özellikle seyyahların notlarından şehirdeki hangi cemaatin nerede meskûn olduğunu, hangi mahallelerin Müslüman, hangi mahallenin gayrimüslim mahallesi olduğunu anlamak

⁴⁴ James Bryce, Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871, London, 1876, s. 387.

⁴⁵ Fallmerayer, a.g.e., s. 44.

⁴⁶ Suraiya Faroqhi, "Tarabzun", *EP*, Leidenn, 2000, s.218; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 470; Şehirdeki bağıcılık hakkında bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 198.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Heath W. Lowry, Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması, çev. Demet- Heath Lowry, İstanbul, 2005; Hanefi Bostan, XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara, 2002.

⁴⁸ Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies)*, say. XVIII, İstanbul 1998, s. 161-186.

oldukça güçtür. Buna karşın 1869 yılından itibaren tutulmaya başlanan vilayet salnamelerinden şehirdeki mahallelerin dini yapısı konusunda daha doğru bilgiler edinmek mümkündür. Genel itibarı ile şehirde pek uzun süre kalmayan seyyahların, bazılarının şehri baştanbaşa gezmesine rağmen, mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi vermedikleri ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında şehrin fiziki yapısı hakkında bilgi verilirken mahalleler ile ilgili bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Trabzon şehri üzerinde kurulduğu alan itibarı ile birkaç bölümden oluşmakta, kale içinden başka genel yerleşim doğu ve batı varoşlarında ortaya çıkmaktadır. Seyyahların büyük çoğunluğu buna değinmekle birlikte yüzeysel olarak şehirdeki yerleşime de değinmektedirler. Kinneir, Erzurum kapısından şehre girdiklerinde vadi üzerinde inşa edilmiş köprüden doğu tarafında büyük bir varoşa girildiğini, buranın, başlıca, Hristiyanlarla meskûn olduğunu, kiliselerin sayısından ve içerdiği büyük yapılardan buranın muhtemelen eski şehrin bir kısmını oluşturduğunu belirtir.⁴⁹ Bıjışkyan, kendisi de aslen Trabzonlu olması itibarı ile ve tariflerinden anlaşıldığı kadarıyla kenti daha iyi tanımakta daha sağlam bilgilere sahip bulunmaktaydı. Bıjışkyan mahalleler hakkında şunları söyler: *“Batı varoşunda Türk ve Rumlarla meskûn Sotka ve Faroz mahalleleri vardır. Doğu taraftaki ise, çarşıları hanları hamamları namılı camileri ile geniş ve muntazam bir yer olup şehir olarak adlandırılmıştır. Kalede ikamet edemeyen Hristiyanlar ve birçok Türk, Kale’den Çömlekçi mahallesine ve Boztepe’ye kadar uzanan bu kısımda oturur. Bu varoşun denize kadar uzanmış ucunda Kanita, kemer şeklinde bir kayadan dolayı Kemerkaya denilen ve tuzlu bir çeşme bulunan Tuzluçeşme adlı mahallede Rumlar oturur”*. Bıjışkyan Boztepe mahallesinin Türklerle meskûn olduğunu, Çömlekçi Mahallesi’nin şehrin doğu ucunda ve buranın Rum çömlekçilerle meskûn olduğunu, fakat daha önceden burada Ermenilerin de olduğunu belirtir. Eskiden Frenklerin oturduğu için Frenk Mahallesi adını alan yere şimdi Güzelsaray denildiğini de belirten Bıjışkyan şehirdeki Rum ve Ermeni kiliseleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir.⁵⁰

1833 yılında şehre gelen Smith şehrin sakinlerinin çoğunun, özellikle de Hristiyanların şehrin doğusunda ve surların dışında yaşadığını belirtmektedir. Gerek Smith’in

⁴⁹ Kinneir, a.g.e., s. 339.

⁵⁰ Bıjışkyan fermanlarda şehrin mahallelerinin kilise adları ile anıldığını bunların ise Aya Gorgor, Aya Yorgi, Aya Kiryaki, Aya Vasil, Faroz, ve Sotka olduğunu yazar ki muhtemelen bunlar Rumların meskun olduğu mahallelerdir. Bkz. Bıjışkyan, a.g.e., s. 102-114.

belirtmesinden gerekse de Bıjışkyan'ın şehrin doğu tarafını “şehir” olarak tanıtmışından buranın şehrin diğer kısımlara oranla daha yoğun bir nüfusa sahip olduğu ve ekonomik olarak daha ilerde olduğu anlaşılmaktadır. Şehirdeki dini gurupların yerleşimine değinen diğer bir seyyah olan Texier, şehrin aşağı kısmında Türklerin oturduğunu, Hristiyanların kuzeydoğudaki mahalleye yerleştiğini, dış mahallede Hristiyanların olduğu gibi işçi ve esnaf takımının ikamet ettiğini belirtir. Ermenilerin dört, Rumların ise yedisinde ibadet edilen yirmi dört kilisesinin olduğunu belirten Texier Kaledışı Mahallesi'nde ise altı cami bulunduğunu kaydetmektedir.⁵¹

1847 yılında şehre gelen Feruhan Bey doğu varoşu hakkında bilgi verdikten sonra buranın, kıyıya yakın Rum mahalleleri, orta mahalleler ve Gâvur Meydanı, Tekke ve Boztepe denilen yukarı ve güney mahalleler olmak üzere üç kısma ayrılmış gibi gözüktüğünü; sahil mahallelerinde umumiyetle Rumlar, düz vaziyetteki orta ve Gâvur Meydanındaki mahallelerinde Ermeniler, düz vaziyette olan veya Tekke ve Boztepe denilen güney taraftaki mahallelerde Türklerin ikamet ettiğini belirtir. Batı varoşu hakkında da bilgi veren Feruhan Bey buranın doğudakinden ufak olmamakla birlikte daha az nüfuslu olduğunu ve evlerin daha mütevazı olduğunu belirttikten sonra Trabzon'un varoşlarının hisar dahil olmak üzere otuz mahalleye ayrıldığını belirtmektedir.⁵² Walpole ise mahalleler ile ilgili “*şimdi tek bir mahallenin olduğu eski sur civarı Türklerin meskûn olduğu bir yerdir. Vadi boyunca akan derecikler aynı zamanda bereketli bir yeşillik ortaya çıkarmakta. Şehrin geri kalan kısmı birbirine geçmiş ve her biri farklı cemaatlerin meskun olduğu mahallelerden oluşur*” demektedir.⁵³ Deyrolle ise şehirdeki yerleşimin genel karakterini “*Türk Trabzon kale içidir. Şehrin garbına düşer. Hristiyan Mahallesi evlerin güzelliği bakımından dikkate şayan değildir. Fakat şehrin başlıca çarşısı Hristiyan mahallesindedir*” diyerek özetlemektedir.⁵⁴

Seyyahların mahallelerin sakinleri hakkında verdikleri bilgiler birbiri ile örtüşür nitelikte ve aşağıda örnek olarak verdiğimiz 1877 Vilayet Salnamesi'ndeki mahalleler ve sakinlerini gösteren tabloya da uymaktadır. Öncelikli olarak söylenebilecek olan husus mahallelerin etnik ve dini bakımdan kesin çizgilerle birbirinden ayrı olmadığı ve pek çok

⁵¹ Texier, a.g.e., s. 159.

⁵² Bıjışkyan, a.g.e., s. 134-135.

⁵³ Walpole, a.g.e., s. 224,

⁵⁴ Deyrolle, a.g.e., s. 10.

mahallede Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadığıdır. Bunun yanında gayrimüslimlerin, Sotka gibi batı varoşunda da olmak üzere daha çok şehrin doğu varoşunda meskûn oldukları anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunda XIX. yüzyılda şehrin en hareketli bölgesinin burası olmasının etkisi de büyüktür. Bu bölge bu itibarı ile de Müslüman nüfusu da barındırmakta idi. Smith'in de belirttiği gibi şehrin nüfus yoğunluğu doğu varoşunda daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tablo tespitlerimizi doğrular nitelikte olup bazı eksiklikleri olmakla birlikte resmi kayıtlara dayanması itibarı ile mahallelerdeki nüfusa ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır.

Tablo: 1

1294 (1877) Salnamesine Göre Trabzon'daki Mahalleler ve Nüfusları

Mahalle	Müslim	Gayrimüslim	Mahalle	Müslim	Gayrimüslim
<i>Cami-i Kebir</i>	127		<i>Faros</i>	568	
<i>Bayram Bey</i>	63		<i>Boztepe-i Bala</i>	242	120
<i>Musa Paşa</i>	37		<i>Boztepe-i Zir</i>	417	11
<i>Saçlı Hoca</i>	113		<i>Tekye</i>	247	56
<i>Pazarkapu</i>	231		<i>Molla Siyah</i>	148	
<i>Şirin Hatun</i>	75		<i>Mağara</i>	68	
<i>Saray-ı Atik</i>	66		<i>Tekfurçayır</i>	332	
<i>Amasya</i>	34		<i>Kasım Ağa</i>	55	171
<i>HasanAğaMescidi</i>	87		<i>Debbağhane</i>	298	26
<i>Hoca Halil</i>	137		<i>İmaret</i>	394	
<i>Zağanos</i>	87		<i>Eksottha</i>	375	264
<i>İçkule</i>	87		<i>İskender Paşa</i>	18	675
<i>Çarşı</i>	170		<i>Aya Sofya</i>	165	
<i>Yeni Cuma</i>	320		<i>Tuzlu Çeşme</i>		283
<i>Ayvasıl</i>			<i>Kavak Meydanı</i>	248	
<i>Muhiddin Bey</i>	182	433	<i>Kemer kaya</i>	75	219
<i>Kindinar</i>	204		<i>Frenkhisar</i>		853
<i>Ayafilibo</i>	272	301	<i>Protestan</i>		40
<i>Evsak-i Sair</i>			Toplam	6438	3918

Kaynak, TVS 1294 (1877), s. 106-109.

131. Meydanlar

Trabzon şehrinin fiziki yapısı itibarı ile nasıl bir yerleşim yapısı sergilediğini yukarıda özetledikten sonra bu yapı içerisinde ön plana çıkan diğer unsurlardan biri olan meydanlara da değinmek gerekmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi şehir denize doğru alçalan yamaçların üzerinde kurulmuş durumda idi. Böyle olmakla birlikte şehrin hem doğu hem de batı tarafında düzlükler bulunmakta ve bu bölgeler değişik amaçlarla kullanılmaktadır. Doğu taraftaki “Gavur Meydanı”, batı taraftaki ise “Kabak Meydanı (Kavak Meydanı)” olarak bilinen bu mekanlar sosyal ve ekonomik bakımdan önemli fonksiyonları olan yerlerdi.⁵⁵ Burada seyyahların kaleminden bu mekânların nasıl yansıtıldığını incelemeye çalışacağız.

1310. Gâvur Meydanı

Trabzon’daki meydanların içersinde en önemli olanı kuşkusuz Gâvur Meydanı olarak bilinen doğu taraftaki meydandır. En eski dönemlere kadar gidildiğinde bile şehrin doğu tarafının daha hareketli bir sosyal ve ekonomik hayata sahne olduğu görülebilir. Şüphesiz şehrin doğal limanının doğu tarafta bulunması burayı aynı zamanda ticari hayatın da merkezi konumuna getirdi.

Büyük bir ihtimalle Osmanlı idaresi altında daha çok gayrimüslimlerin ikamet etmesi nedeniyle bu Gâvur Meydanı olarak anılan bu meydan eski devirlerde hipodrom olarak kullanılıyordu ve şehir Osmanlı idaresine geçmeden bile meydan ismini taşıyordu.⁵⁶ Fallmerayer bu meydan hakkında, “*motorun yaklaştığı kumsaldan yokuş yukarı çıkınca geniş dört köşe çimenlik, solda alçak yarı yıkık evlerin ve depoların, han, yatakhane, çeşme ve bahçe duvarlarıyla çevrilmiş meydana giriliyor; bu alana Komnenler zamanında bile Farsça Meydan deniliyordu*” diyerek bir bakımdan şehirde Müslümanların varlığının daha önceki dönemlere kadar gittiğini teyit etmektedir.⁵⁷ Bıjışkyan kalenin iki tarafında

⁵⁵ Tekindağ, a.g.m., s. 475.

⁵⁶ Tekindağ, a.g.m., s. 475.

⁵⁷ Fallmerayer, a.g.e., s. 45. Bu konuda ayrıca bkz. Rustam Shukurov, “Turkish-Speaking Byzantines of the Pontos”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, s. 99-110.

varoşlar ve meydanlar olduğunu belirttikten sonra Gavur Meydanı hakkında “*bu güzel meydanın etrafında ev ve dükkânlar, doğu tarafında büyük cami ve çeşme, güneyinde de meyve bahçeleri ile bir hizada sıralanmış Ermeni evleri vardır*” demektedir. Kinneir’in ise *Infidel Square* dediği ve Rumların meskûn olduğunu belirttiği Gâvur Meydanı’nın⁵⁸ XIX. yüzyılda oldukça yoğun bir ticari hayata sahne olduğunu ve yukarıda da belirttiğimiz gibi değişik cemaatlere ev sahipliği yaptığını görmekteyiz. Nitekim seyyahların notlarında meydanın daha çok bu özelliği ortaya çıkmaktadır. Feruhan Bey, bu meydanın Hristiyan mahallelerinin içinde bulunduğunu, etrafında yapılan binalardan dolayı günden güne küçüldüğünü belirtmektedir.⁵⁹ Feruhan Bey’in de belirttiği gibi artan nüfus karşısında, şehrin batı tarafındaki meydana oranla daha küçük olan bu meydan daha da küçülmüştür.

Meydan, Trabzon’dan Erzurum istikametine doğru giden kervanların da hareket noktası idi. Bu nedenle burada bu kervanların ihtiyaçlarını karşılayacak pek çok dükkân bulunmaktaydı. Limana da oldukça yakın olan Gâvur Meydanı, hanlarla, kervansaraylar ve otellerle çevriliydi. Minutoli, İran’dan gelen ve İran’a giden kervanların her saat görülebileceği bu meydanın tamirhaneler hanlar ve kervansaraylardan oluşan bir dizi yapı ile çevrili olduğunu belirtir. Minutoli gibi Meydan’daki hareketliliğe değinen diğer bir seyyah Walpole, “*aşağıdaki avluda her zaman bir hareketlilik vardı, kervanlar gidip kervanlar geliyordu. ... Meydanda, daha fazlası dışarıda olmak üzere, iki bin kadar at bulunmakta. Kervanlar İran’dan tombak, ipek, safran, Erzurum’dan tiftik ve iç bölgedeki madenlerden şap ve bakır getirmekteler. Kervanlar ertesi gün buharlı gemiden indirilen malları yüklediler. Mallar içinde İngiliz imalatı mallar, Belçika ve İsviçre basmaları ve pamuklu kumaşları, Gürcistan için bira ve şampanya ince işler için İngiliz demiri ve kalay Alman çeliği, cam ve hırdavat bulunuyordu*” diyerek burada yaşanan canlı ticari faaliyetleri ortaya koymaktadır.⁶⁰

Gâvur Meydanı civarı aynı zamanda şehirdeki yabancıların da meskûn olduğu yerd. Temel amaçları ülkelerinin ticaretini gözetmek olan konsoloslukların hepsi şehrin bu kısmında yer alıyordu. Nitekim Deyrolle bu meydanın diğer bir özelliğini “*askeri tersane boyunca bozuk bir yoldan, Gâvur Meydanı’na gidilir. Yeni Erzurum yolu da oradan başlar. Bir köşesinde bir cami, etrafında hanlar, kervansaraylar, bir Fransız ve bir*

⁵⁸ Kinneir, a.g.e., s. 339.

⁵⁹ Bıjışkyan, a.g.e., s. 139.

⁶⁰ Walpole, a.g.e., s. 219-220; Fallmerayer, a.g.e., s. 45.

İtalyanın işlettikleri bir otel vardır. Konsoloshaneler ve gemi acenteleri zengin Rum ve Ermeni tüccarların evleri de bu civardadır. Şehrin en temiz yeridir. Pazarları ve yortu günleri, Trabzon'un Rumları ve Ermenileri en güzel esvaplarını orada teşhir ederler. Birkaç ağaç dikildikten sonra Trabzon'un Champes- Elyées'i olmuştur” diyerek ifade etmekte ve şehrin bu tarafında Avrupalı bir havanın olduğunu belirtmektedir.⁶¹

Şehrin bu kısmında yaşanan bu hareketlilik seyyahların da belirttiği gibi han ve kervansarayların burada yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Buna ilaveten şehirde bu yapıların yanında modern bir barınma mekânı olarak otellerin de kurulduğunu anlamaktayız. Nitekim şehre gelen seyyahların bir döneme kadar yakındığı konulardan biri de barınma meselesi idi. 1843 yılında Trabzon'da bulunan Karl Koch, şehirde misafirhane ve otel olmadığını, ya haşerelerle dolu büyük kervansaraylarda kalınacağını ya da Hristiyan bir aileye büyük paralar vererek evin bir bölümünün temlik edilebileceğini söylerken bu şehirde modern bir barınma yeri olmadığını belirtmektedir.⁶² İncelediğimiz seyyahların büyük bir çoğunluğu kalmak için kendi ülkelerinin konsolosluklarını tercih etmişti.⁶³ Şehirde ilk otelin ne zaman açıldığını tam tespit edemesek de seyyahların notlarına yansıdığı kadarıyla, şehirde 1860 yılında Gâvur Meydanı civarında bir otelin bulunduğunu bilmekteyiz. 1860 yılında şehre gelen Minutoli'nin Köln'li bir Alman tarafından işletilen “Hotel d'orient” adlı bir otelden bahseder.⁶⁴ Deyrolle ise 1869 yılında bir Fransız ve bir İtalyanın işlettikleri başka bir otelden bahseder.⁶⁵ 1879 yılında Trabzon'a gelen Barkley ise şehirde bir otelde kaldığını belirtir.⁶⁶ Seyyahların bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde han ve kervansarayların yanında konaklama mekânı olarak oteller de açılmaya başlamış ve bunların sayısında da yıldan yıla bir artış olmuştur. Sonuç itibarı ile şehrin doğusunda yer alan bu meydan şehirdeki ticari hayatın en yoğun hissedildiği, şehirdeki yabancı temsilcilerin ticaretle meşgul olan gayrimüslimlerin ve Müslümanların bulunduğu ve seyyahlarında belirttiği gibi modern şehirlerde rastlanan özelliklere sahip canlı bir mekân idi.

⁶¹ Deyrolle, a.g.e., s. 10;

⁶² Aydın, a.g.m., s. 410.

⁶³ Hamilton'un, Josph Wolff'ün, Huphry Sandwith'in şehirde kaldıkları yerler şehirdeki İngiliz konsolosluğu idi. Bkz. Hamilton, a.g.e., s. 241; Wolff, a.g.e., s. 109; Sandwith, a.g.e., s. 16; Wagner'in kaldığı yer İngiliz Konsolosunun himayesindeki bir Rum tüccarının evi idi, Fallmerayer ise Marimoğlu olarak tanıttığı Katolik bir Ermeni'nin evinde kalmıştı. Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, vol. II, London, 1856, s.277; Fallmerayer, a.g.e., s. 45-50.

⁶⁴ Pınar, a.g.e., s. 108.

⁶⁵ Deyrolle, a.g.e., s.10.

⁶⁶ Bakley, a.g.e., s. 342-343.

1311. Kabak Meydanı

Şehirde Gâvur Meydanı'nın yanında Kabak Meydanı olarak bilinen diğer bir meydan da bulunuyordu. Şehrin batı tarafında kalan bu meydan Gavur Meydanı'ndan daha büyük idi ve burada bir Tük Mahallesi ve Süleyman Bey'in yaptırdığı Kabak Meydanı Camii vardı.⁶⁷ Gâvur Meydanı ile mukayese edildiğinde, Kabak Meydanı'nın seyyahların ilgisini pek çekmediği ortaya çıkmaktadır. Şehrin bu kısmının kısmen daha az nüfuslu olması kısmen de yoğun olarak Müslümanların meskûn olduğu bir yer olması nedeniyle seyyahların dikkatini pek çekmemiştir. Gâvur Meydanı'na göre şehrin daha dışında kalan bu meydanın daha çok belirli günlerde sosyal faaliyetlerle öne çıkan bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında şehre ister kara yoluyla Erzurum yönünden ister deniz yoluyla herhangi bir yerden gelen ziyaretçilerin karşılaştığı ilk önemli mekânlardan biri Gâvur Meydanı idi. Bundan dolayıdır ki Gâvur Meydanı civarı çoğu seyyahın bulunduğu; fakat bazılarının tarifini yaptığı önemli bir yerd.

Kabak Meydanı hakkında Gâvur Meydanı kadar olmasa da bazı seyyahların bilgi verdiğini görmekteyiz. 1813 yılında şehre batı tarafından gelen Kinneir, Kabak Meydanı'ndan bahsetmemekle birlikte Aya Sofya civarından şehre doğru ilerlediklerinde tepelerin dibinden ve ağaçlardan ve bahçelerden oluşan geniş bir caddeden, “avenue”, geçerek şehre girdiklerini belirtir.⁶⁸ Feruhan bey bu meydan hakkında: “ *Batı varoшта, Ayasofya'nın yakınında bulunan Kabak Meydanı, Gâvur Meydanı'nın altı misli büyüklüktedir. Bayram günlerinde bu meydanlar eğlenen halkla dolar. Bunlardan başka, ahalinin gezi yerleri olarak, batı ve doğu varoşlarda, Ayasofya, Kabak Meydanı, Tökürçayır (Tekfurçayır), Kulaboyu, Yenicuma ve Boztepe Mahallesinde ağaçlı bahçeler vardır. Değirmendere Köprüsü'nün civarında bulunan gezi yerleri ağaçlık değilse de, oradan akan dere sayesinde hoş mesirelerdir*” diyerek bu meydanın şehrin önemli eğlence mekânlarından biri olduğunu belirtmektedir.⁶⁹ Deyrolle de meydan hakkında benzer bilgileri vermektedir. Deyrolle meydan hakkında şunları belirtir: “*Trabzon'da bayram yeri Kabak Meydanı denilen yerde kurulur. Eski bir mezarlığın kabir taşları ve türbelerin*

⁶⁷ Tekindağ, a.g.m., s. 475.

⁶⁸ Kinneir, a.g.e., s. 337.

⁶⁹ Bijişkyan, a.g.e., s. 139-140.

*etrafında uzanan çayırarda atlılar at koşturup cirit atıyorlar. Bayram günleri, burası kahveciler, lokumcular ve salepçilerle dolar”.*⁷⁰

Yüzyılın sonlarına doğru Trabzon’da bulunan ve şehrin Fallmerayer’den sonra en güzel tasvirlerinden birini yapan Lynch, şehrin doğu ve batı bölümleri arasında mukayese yaparken, batı varoşunun Orta ve Aşağı Hisar gibi Müslümanlarla meskûn olduğunu ve buranın Hristiyan mahallesinin olduğu şehrin canlı doğu tarafı ile bir tezat oluşturduğunu belirtir. Doğu varoşunda dükkânların ve ofislerin geniş camlarının hizalandığı caddelerin olduğunu; Batı varoşunda ise sessiz mezarlıkların ve dağınık yerleşimlerin hayat ile olan bağı azaltmış gibi görüldüğünü belirten Lynch bu meydanın daha önemli yönünün ise cirit oyunlarının burada oynanmasından kaynaklandığını belirtir.⁷¹

Genelde seyyahların bu mekân hakkında vurguladıkları nokta buranın, doğu varoştaki canlı Gâvur Meydanı’nın aksine, bir eğlence yeri olduğu ve daha çok Müslümanların meskûn olduğu bir yer olmasıdır. Osmanlı idaresinden önce hipodrom olarak kullanılan bu mekânın Osmanlı idaresi altında daha çok XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı’da bir gösteri sporu olarak kabul edilen kabak oyunu gibi sportif faaliyetlere ev sahipliği yaptığı ve adını da buradan aldığı anlaşılmaktadır.

132. Güzelhisar

İleriki kısımlarda da görüleceği üzere Trabzon, Cenevizlilerin Anadolu sahillerindeki liman ve şehirlere yerleştikleri XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl içersinde ticari bir canlılığa sahne olmuştu. Bu canlılığın en iyi göstergelerinden biri de o dönemde Leontokastron denilen Güzelhisarın yapılmasıydı. Cenevizliler Leontokastron adlı bir yapı ile Trabzon’da Galata örneği bir koloni tesis etmişlerdir.⁷² Burada kendi konsolosları, kervansarayları, ambarları ve fırınları bulunmaktaydı.⁷³

XIX. yüzyılda hem bir savunma noktası hem de karantina binası olarak hizmet veren bu yapının bu özellikleri seyyahların notlarına da yansımıştır. Kinneir bu binanın oldukça eski

⁷⁰ Deyrolle, a.g.e., s.19.

⁷¹ H. F. B. Lynch, Armenia, Travels and Studies, London, 1901, s. 24.

⁷² Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya ilişkileri I: Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine, Ankara, 2000, s. 66.

⁷³ Bryer, a.g.e., s. 197; Cevat Şentürk, Trebizond, İstanbul, 1975, s.26-28

bir yapının üzerinde kurulduğunu, muhtemelen Komnenosların ikametgâhı olduğunu ve bir yangın nedeniyle tahrip edildiğini yazmaktadır.⁷⁴ Kinneir'in belirtmesine rağmen buranın Komnenosların ikametgâhı olduğuna dair bir veri ile başka kaynaklarda karşılaşmamaktayız. Bıjškyan bu yapı hakkında: *“Üçüncüoğlu Ahmet Paşa'nın 1740 senesinde yaptırdığı surla çevrili, yüksek ve güzel manzaralı saray, batı tarafındaki yüksek kayanın üzerindedir. Kuzey ve güney cepheleri ile iki kısma ayrılmış ve alttan tepeye kadar çok metin bir destek duvarın üzerinde oturtulmuş iki katlı sarayın önünde geniş bir meydan ve bahçe vardır. Saray doğudan Lazistan'a batıdan Yoros'a, kuzeyden de denize nazır bir mevkidedir. Doğu tarafta bulunan saray kapısının kubbeli kâgir kalıntıları dışında başka kalıntılar da vardır. Moskofların kuzey tarafına yaptıkları bombardıman neticesinde sarayın birçok yerleri şimdi yıkılmış bir haldedir”* demektedir. Bıjškyan'ında belirttiği gibi Üçüncüoğlu Ahmet Paşa 1740 yılında burada bir saray yaptırmıştı. Fakat gözden düşerek gönderilen bir kapıcıbaşı aracılığıyla başı kesilmiş ve bu bina ateşe verilmiştir. Texier bu olayın 1740 yılında Sultan I. Mahmud zamanında olduğunu ve o zamandan beri hiç kimsenin bu uğursuz kalenin duvarları içinde ev yapmadığını belirtmektedir.⁷⁵ Goloğlu yapılan sarayın güzelliğinden dolayı bu saraya Güzelsaray denildiğini ve bu binanın Trabzon'un en güzel ve en büyük binası olduğunu belirtir.⁷⁶ Nitekim Şakir Şevket, kendi zamanında (1877) tabya olarak kullanılmakta olan Güzelhisar'ın büyüklüğünün halk arasında yaptığı hayretin halen daha devam ettiğini yazmaktadır⁷⁷ Feruhan Bey, *“Güzel Saray denilen karantina binası surla çevrili üç katlı bir yapıdır. Limanın batı tarafında, Eleusa üzerinde bulunan bu meşhur bina, 1740 senesinde Üçüncüoğlu Ahmet paşa tarafından yaptırılmıştır”* diyerek 1847 yılında buranın karantina olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.⁷⁸ Buna rağmen kaynakların verdikleri bilgilerde farklılıklar bulunmaktadır. Bıjškyan 1840 yılında yakıldığını ve Üçüncüoğlu Ahmet Paşa'nın boynunun vurulduğunu belirtmesine rağmen Texier Ahmet oğlu adındaki bir paşanın başının vurulduğunu belirtir. Goloğlu ise olayın 1741 yılında olduğunu ve Üçüncüzade Ömer Paşa'nın boynunun vurulduğunu belirtmektedir.

⁷⁴ Kinneir, a.g.e., s.339.

⁷⁵ Texier, a.g.e., s. 157-159; Tekindağ bu yapının 1836 yılında yanıp harap olduğunu belirtse de aslında yapı daha erken bir tarihte yanmış ve harap olmuştu. Tekindağ, a.g.m., s. 474.

⁷⁶ Goloğlu, a.g.e., s. 80.

⁷⁷ Bkz. Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon, 2001, s.78.

⁷⁸ Bıjškyan, a.g.e., s. 138.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında oldukça güzel bir sarayın bulunduğu bu mekân, sarayın yıkılması ve Rus bombardımanı nedeniyle harabeye dönüşmüştü. Fakat bu mekânın bu durumu çok sürmeyecektir. Burası, hem şehre gelen kervanların durak noktası olması hem de limana yakın olması itibarıyla karantina istasyonu için oldukça uygun bir yerdi ki, buranın 1838 yılından itibaren karantina istasyonu olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1850 yılında Trabzon'a gelen ve burada karantina altına alınan Walpole karantina binasının hakkında: *“Karantina binası denize tepeden bakan bir noktada ve Trabzon'un en güzel yerinde bulunmaktadır. Burası eski bir Trabzon paşası tarafından kendine ikametgâh olarak yapıldı. Fakat onun hakkında, buranın kendisini bağımsız ilan etme yolunda yapıldığı yönündeki söylentiler İstanbul'a ulaştı ve ona görevini iade etmesi emredildi. Karantina binası büyük bir kule ve öteki binalarla kara tarafında yürümek için her an yıkılacak gibi duran taraçaları içermektedir”*⁷⁹ diyerek binanın fiziki yapısına değinmektedir. Stratejik konumu nedeniyle de burası bir savunma noktası özelliği de gösteriyordu. Şakir Şevket buranın tabya olarak kullanıldığını belirtmektedir. Lynch ise yüzyılın sonlarına doğru Güzel Saray'ın duvarlarının, topların yerleştirildiği bir mekâna baktığını söylerken bu yapının savunma özelliğinin yüzyılın sonlarına doğru da devam ettiğini ortaya koymaktadır.⁸⁰

⁷⁹ Walpole, a. g. e. , s.218-219.

⁸⁰ Lynch, a.g.e., s. 31; Tekindağ, a.g.m., s. 474.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞEHRİN SOSYAL YAPISI

20. Nüfus

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin kuruluşunda hemen sonra “Memleket Tahriri” adı altında öncelikle fethedilen topraklar üzerindeki halkın gelirlerini ve ellerinde bulundurdıkları araziye saptamak için sayım ve yazım işlemi yapıldığı bilinmektedir. Yapılan tahrirler sonucunda ortaya çıkan defterler, asker almada, vergilendirmede ve diğer kamu hizmetlerinin görülmesinde ana kaynak olma özelliklerini korumuşlardır.¹ Devletin örgütlenmesinin de temelini teşkil eden tımar sisteminin bir gereği olan bu tahrirler XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyıla kadar düzenli bir şekilde yapılmış olmakla birlikte, bu yüzyıldan sonra devlet kurumlarında meydana gelen çözülme etkisini sözünü ettiğimiz bu tahrirlerin yapılmasında da göstermiş tahrirler daha düzensiz bir hale gelmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz duruma paralel olarak aynı koşulların Trabzon için de geçerli olduğu görünmektedir. Nitekim Osmanlı hâkimiyeti altında Trabzon'un nüfusu hakkında ilk veriler şehrin fethinden sonra yapılan tahrirlerdir. Şehrin fethinden yirmi beş yıl sonra yapılmaya (1486) başlanan bu tahrirler, XVI. yüzyılda da yapılmaya devam etmiş ve sırasıyla 1523, 1553 ve 1583 yıllarında Trabzon şehrinin fethinden sonraki yapısına ışık tutan önemli tarihsel belgeler ortaya çıkmıştır.²

Osmanlı fethinden itibaren Müslüman Türkler, Rum Ortodokslar, Ermeni Ortodokslar ve Latin Katoliklerden oluşan Trabzon'un nüfusu Osmanlı hâkimiyeti süresince devamlı olarak Müslümanlar lehine bir değişim göstermiştir. 1486 ve 1583 yılları arasında yapılan

¹ Musa Çadırcı, Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997, s. 44.

² Trabzon'un fethinden sonra yapılan tahrirler hakkında ve Trabzon şehrinin İslamlaşma süreci ile ilgili en önemli kaynak için Bkz. Heath W. Lowry, Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması, çev. Demet-Heath Lowry, İstanbul, 1981. Bu eserde yukarıda belirttiğimiz dört tahririn ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olduğunu görmekteyiz.

tahrirlerden anlaşıldığına göre şehirdeki Müslüman oranı bu tarihler arasında %19.22'den %53.69 gibi iki kattan fazla bir artış göstermiştir.³

Tahrirlerin vermiş olduğu bilgilerden hareketle Trabzon şehrinin nüfusunun fethin yirmi beş yıl sonrasında yaklaşık olarak 5-6 bin olduğunu söyleyebiliriz.⁴ XVI. yüzyılda ise tahrirlerin vermiş olduğu bilgilerden hareketle, 1523 yılında 6-7 bine yükselen şehir nüfusu yüzyılın sonundaki 1583 tahririnde ise 10 bin civarındadır.⁵

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII yüzyıllardaki nüfusunu hesaplamaya yarayacak sağlam bilgi kaynaklarının yetersizliği nedeniyle devletin bu yüzyıllardaki nüfusuna ilişkin ciddi tahminler ve hesaplamalar yapmak güçleşmektedir. Bu dönemde tımar sisteminin bozulması, çift bozma, büyük kaçgun gibi olaylar nedeniyle köylerin boşalması, kentlere göçün artması gibi önemli nüfus hareketlerinin yaşandığı bilinmektedir. XVII. Yüzyıl Trabzon için hem iç hem de dış kaynaklı sorunların yaşandığı sıkıntılı bir dönem olmuştur. İç sorunlar yukarıda da bahsettiğimiz gibi merkezi otoritenin zayıflaması ve bölgesel isyan hareketlerinin ortaya çıkması sosyal dengelerde değişikliğe sebep olmuş ve halk yerini yurdunu terk etmiştir. Bu dönemde Trabzon'u tehdit eden en mühim dış mesele ise kuzeyden gelen Kazak tehlikesidir. Kazakların şayka adlı gemilerle yaptıkları akınlar sonucunda Trabzon kıyıları oldukça hasar görmüş⁶, sorun devletlerarası ilişkilerde önemli bir hale gelmiş ve buna paralel olarak Karadeniz'in güvenliğinin tehdit edilmesi Trabzon'un yöneticilerine yeni birtakım sorumluluklar getirmiş ve Trabzon valileri Karadeniz sahillerinin güvenliği ile uğraşmaya başlamışlardır.

Trabzon şehrinin XVII. yüzyıla ait sağlam bir nüfus rakamını vermek oldukça güçtür. Çünkü az önce de belirttiğimiz gibi en sonuncusu 1583 yılında yapılan tahrirden başka bir nüfus çalışması 1831 sayımına kadar yapılmamıştır. Sadece XVII. yüzyıl için değil 18.yüzyıl Trabzon'u için de aynı durum geçerlidir ve bu yüzyıl için tüm imparatorluğun

³ Lowry, a.g.e. , s. 43-118.

⁴ 1486 yılındaki Tahriri inceleyen M. Hanefi Bostan 1486 yılında Trabzon'un nüfusunu yaklaşık olarak 7574 olarak hesaplamıştır. Diğer tahrirler üzerine yaptığı değerlendirmeler sonucunda şehir nüfusunun 1520'de 7753 kişiye yükseldiğini, 1554 yılında ise bu rakamın 6525'e düştüğünü, 1583 yılında ise 10984'e yükseldiğini hesaplamıştır. M. Hanefi Bostan, XV-XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara, 2002, s.161-178.

⁵ Lowry, a.g.e., s. 118.

⁶ Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Trabzon, 2000, s. 58.

nüfusunu hesaplamak da güçleşmektedir.⁷ Fakat seyahatnameler, kronikler, konsolos raporları gibi çeşitli kaynaklardan kent ve kasabaların nüfuslarına ilişkin bilgiler derlenebilmektedir. Her ne kadar bu kaynaklar yazarın amacına, yeteneğine ve tahmin gücüne göre değişse de verilen bilgilerin, iyi bir değerlendirme ile kullanımı kent nüfuslarının yaklaşık rakamını vermekte yardımcı olabilir.⁸ Bizde konumuz itibarı ile seyyahların vermiş olduğu bilgilerden Trabzon şehrinin nüfusuna ışık tutmaya çalışacağız.

XVII. yüzyılda şehrin nüfusuyla ilgili olarak Sultan I. Ahmet (1603–1617) döneminde şehrin 18000 hane olduğuna dair önce Bıjışkyan'ın daha sonra da Charles Texier'in vermiş olduğu ve Şebabettin Tekindağ'ın da İslam Ansiklopedisi'ndeki maddesinde kullandığı bilgi büyük bir ihtimalle yanlış bir bilgidir.⁹ Çünkü 18 bin hane eğer herbir evde beş bireyin yaşadığı varsayılırsa yaklaşık olarak 90 bine yakın bir nüfusa denk gelmektedir. Bu da değil XVII. yüzyılda ancak XX.yüzyılda şehrin ulaşabildiği bir rakamdır. Bunun yanında bu rakamın kentin toplam nüfusunu yansıtmış olabileceği ihtimalini de göz önüne alırsak tarih itibarı ile yine karşımıza yüksek bir rakam çıkmaktadır. Çünkü bu yüzyılda Trabzon nüfusunun bu denli bir artış göstermesine katkı yapacak önemli bir sosyal gelişme olmamıştır. XVIII. yüzyılın başında, 1701 yılında Trabzon'a gelen Pitton de Tournafort şehir hakkında bilgi verirken: “*Kent büyük ama nüfusu azdır. Burada evden çok orman ve bahçe görülmektedir; iyi yapılmış olmalarına karşın evler yalnızca tek bir kattan oluşmaktadırlar*”¹⁰ diyerek kentin büyüklüğüne paralel bir nüfusu olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte 1740-1741 yılları arasında şehrin 10.932 kişilik bir nüfusu

⁷ Trabzon şehri için düşündüğümüzde XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında şehrin nüfusuna ilişkin bazı rakamlar bulunmaktadır. Bkz. Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004. s. 205-212.

⁸ Nuri Akbayer, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, s.1238-1246.

⁹ Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi*, c.II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002, s.159; Tekindağ hane sayısını 18000 olarak verdikten sonra hane sayısının XVIII. ve XIX. yüzyıllarda 8000’e düştüğünü belirtmektedir. Şebabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İA*, c. XII/I, İstanbul, 1974, s. 468; Fakat Texier’de bu 18000’lik rakamın hangi Sultan Ahmet döneminde olduğu belirtilmemiştir. Aynı durum diğer bir eserde, Texier’e kaynaklık eden kendisinden 20 yıl önce Trabzon’a gelen Bıjışkyan’ın eserinde de artaya çıkmaktadır ki Tekindağ’ın 18000 bin hanelik nüfusun I.Ahmet devrinde olduğuna dair bilgiyi nasıl elde ettiği anlaşılamamaktadır. Bkz. P. Minas Bıjışkyan, *Pontos Tarihi*, çev.Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s.113.

¹⁰ Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuçdoğan, II. Kitap, İstanbul, 2005, s.119.

barındırdığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bu bilgilerden hareketle 18.yüzyılda kentin 10-15 bin civarında değişken bir nüfusun olduğunu tahmin edebiliriz.

Trabzon şehrinin XIX. yüzyıldaki demografik gelişimini, yukarıda da belirttiğimiz gibi seyyahlarca tutulan seyahat notlarının yanı sıra Osmanlı nüfus sayım istatistikleri ve konsolosluk raporlarından oluşan çeşitli kaynaklardan öğrenebilmekteyiz.

Tablo: 2
Seyyahların Nüfus Tahminleri

Seyyah	Seyahat Yılı	Nüfus Tahmini	
		Nüfus	Hane
<i>J. M.Kinneir</i>	1813	15,000	-
Bijışkyan	1819	-	9,000 Hane
Smith	1833	15.000	
J. Brant	1835	25-30,000	-
C. Texier	1839	-	8,000 Hane
W. F. Ainsworth	1840	25,000	-
J. P. Fallmerayer	1840	30-33,000	-
K. Koch	1843	30,000	-
Feruhan Bey	1847	33,000	-
H. Sandwith	1854	20,000	-
A. D. Mordtmann	1858	60,000	-
V. Minutoli	1860	30,000	-
T. Deyrolle	1869	40,000	-
J. Bryce	1876	40,000	-
H.C. Barkley	1879	37,000	-
H. F. B. Lynch	1893-1898	4.5000	-
V. Cuinet*	1891	35,000	-

¹¹ Öztürk çalışmasında avarız ve cizye kayıtlarına göre şehrin 1609–1746 yılları arasındaki nüfusunu ortaya koymaktadır. Bazılarında civar yerleşim yerlerinin de dahil olduğu yaklaşık rakamlara göre nüfus bu aralıklarda 10-18 bin arasında değişmektedir. Bkz. Öztürk, a.g.t., s. 210.

Osmanlı nüfus sayım sonuçlarının nüfusun tamamına şamil olmaması sebebiyle, bu kaynaklardan gerektiği kadar istifade etmemiz güçleşmektedir. Sayım istatistikleri hane halkı veya sadece erkek nüfusu esas almaktadır. Ancak, 1831 sayım sonuçları, sadece erkek nüfusu kapsasa, bölgeler arasında sayım yöntemi olarak farklılıklar arz etse ve nüfusu yaşa göre sistemli bir dağılımını göstermese de sonuçların tahmini değil de rakamlara dayalı olması bu bilgileri kıymetli kılmaktadır.¹²

Seyyahların yukarıda vermiş olduğumuz rakamlarının eserlerinde nasıl yer aldığını ortaya koymak için seyyahların şehrin nüfusu ile ilgili anlatımlarına burada yer vereceğiz. 1813 yılında Trabzon'a gelen Kinneir şehir hakkında: “ *Trabzon'un, Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler, Mingrelliler, Çerkezler ve Tatarlardan oluşan 15 bin kişiyi barındırdığı söyleniyor*” demektedir. Kinneir'in anlatımında ilginç olan ise şehirde bir Yahudi varlığından bahsetmesidir ki; bu 19. yüzyıl seyyahlarının içinde kentte Yahudi bir nüfus olduğunu söyleyen, tespit edebildiğimiz tek seyyahtır.¹³ 1819'da kente gelen ve köken olarak Karadenizli olan Bıjışkyan yukarıda da belirttiğimiz gibi Sultan Ahmet döneminde vermiş olduğu yaklaşık olarak yarısı kadar bir nüfusun ziyaret tarihi olan 1819'da kentte yaşadığını belirtir; fakat bu rakam bile yaklaşık olarak 40 binin üzerinde bir nüfusa denk gelmektedir ki bu oldukça yüksek bir rakamdır.¹⁴ 1833 yılında Trabzon'da bulunan Smith şehrin nüfusuna ilişkin, Rumların yaklaşık 500 aile, Ermenilerin 250 aile, Katolik Ermenilerin 80-90 aile kadar olduğunu ve Müslüman ailelerin ise 3.500-4.000 kadar olduğunu belirttikten sonra, kendilerine bilgi veren kişiye göre şehrin nüfusunun 15.000'den daha fazla olmadığını söylediğini belirtmektedir.¹⁵ 1830-1837 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon Konsolosu olan James Brant ise şehrin nüfusunun 25.000-30.000 arasında olduğunu, bunların 24.000'inin Müslüman, 3500-4.000'inin Rum ve geriye kalan 1500- 2000 kişinin ise Ermeni olduğunu; Müslümanların çoğunluğu olan Türkleri,

* Vital Cuinet'nin listede verdiğimiz seyyahlar gibi Trabzon'a gelip gelmediğini tespit edemesek de vermiş olduğu nüfus rakamları Trabzon'un XIX. yüzyıl sonundaki nüfusunun belirlemede önemli olduğu için bu listeye eklenmiştir. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. I, Paris, 1842, s. 44

¹² Bülent Özdemir, “Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı**, c. IV, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara, 1999, s. 573

¹³ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London, 1818, s. 341.

¹⁴ Bıjışkyan, a.g.e., s. 113.

¹⁵ Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Vİsit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas*, vol. II, New York, 1833, s. 322.

Lazların, Tatarların, Çerkezlerin, Kürtlerin ve Trabzon'da yerleşik bulunan İranlı tüccarların takip ettiğini belirtir.¹⁶ Yine Brant'ın vermiş olduğu etnik tabloya bakılacak olursa onun da Trabzon'da bir Kürt nüfusu olduğuna dair bir bilgi veren tek kişi olduğu anlaşılır. Texier, 1839 yılında şehrin nüfusunun 8.000 hane tahmin edildiğini yazar.¹⁷ Ainsworth 1840 yılına ilişkin şehrin nüfusunu verirken bunun seyyahlar arasında bir çatışma konusu olduğunu söyler ve alıntı yaptığı bazı seyyahların rakamlarını verdikten sonra şehirde meskûn olan Avrupalı sakinlerin kanaatine dayanarak kentin 25.000 dolaylarında bir nüfusa sahip olduğunu söyler.¹⁸ Bu dalgalı rakamlardan sonra 1840–1847 yılları arasındaki nüfus verileri arasında bir tutarlılık görünmektedir. 1840'da kentin konuğu olan Fallmerayer, Doğu'da nüfus verilerinin hane sayısına göre belirlendiğini söyledikten sonra kentin nüfusu ile ilgili şunları belirtmektedir: “*Doğruluğu en denenmiş, esasen komünün kayıtlarında elde edilmiş ve şimdiki Başpiskopos Konstantios tarafından onaylanmış tahminlere göre Trabzon'un her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 tane evi ve aynı şekilde sayıda ailesi bulunuyor; buysa en çok 30 ile 33 bin yaşayan nüfus demektir*”. Cemaatlere göre de dağılımı veren Fallmerayer, Türklere ait 5.000, Rumların 400'ün biraz üzerinde, Ermenilerin yaklaşık olarak 300 ve Katolik Ermeniler de dahil Frenklerin 98 hane olduklarını belirtir.¹⁹ Fallmerayer'den üç yıl sonra Trabzon'a gelen diğer bir Alman seyyah Karl Koch 6.000 evi ve 30.000 sakini bulunan bir kentten bahseder. Koch'un sayısal verilerinde dikkati çeken bir nokta kentteki Ermeni nüfusunu Rum nüfusundan daha fazla göstermesidir. Büyük bir ihtimalle hane sayıları olduğunu düşündüğümüz rakamlara göre 1500 Ermeni, 1000 Rum ve 300 İtalyan kökenli bir kent tablosu ortaya çıkmaktadır ki incelemiş olduğumuz dönemde şehirdeki Rum nüfusu her zaman Ermeni nüfusundan daha fazla olmuştur.²⁰ 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a bir taktik gezisine çıkarılan Perunak Feruhan Bey : “*Trabzon nüfusu, Türk, Ermeni ve Rum olmak üzere 33.000'dir. Şehirde ev sayısı, 3000'i Türklere, 1000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilere, bir kısmı yabancılara ait olmak üzere 5.000 kadardır*” demektedir ki vermiş olduğu bilgiler hem cemaatlere göre dağılımı bakımından hem de Feruhan Bey'in bir devlet görevlisi olması

¹⁶ A. Üner Turgay, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Otoman Empire**, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.302-303

¹⁷ Texier, a.g.e., s. 159.

¹⁸ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, vol. II, London, 1842, s. 399–400.

¹⁹ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev.Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002, s.55.

²⁰ Mustafa Aydın, “Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 415.

sebebiyle tutarlı görünmektedir.²¹ 1854 Kırım Savaşı'nda Kars kuşatmasında buradaki hastahanelerin genel müfettişi olan Humphry Sandwith şehrin nüfusunu hakkında: “*nüfusun miktarını söylemek zordur; fakat muhtemelen 20.000'in üzerindedir ve daha da zoru Ermenilerin, Rumların ve Müslümanların oranını belirlemektir. Fakat Müslümanların belirgin bir şekilde fazla oldukları kesindir*” demektedir.²² 1858 yılında Tranzon'a gelen A. D. Mordtmann bu tarihte şehrin 60.000 sakini olduğunu belirtmektedir.²³ Modtmann'ın vermiş olduğu bu rakam önceki nüfus verileri ile kıyaslandığında oldukça fazla görünmektedir. Her ne kadar çelişkili olsa da, Mordtmann'dan bir yıl sonra kente gelen, İran'a gitmekte olan Prusyalı elçilik heyetine başkanlık eden Baron von Minutoli nüfus hakkında: “*Bize söylenene göre şehrin nüfusu çoğunluğu Müslümanlar olmak üzere 30.000. Hristiyanlar arasında Bizans soyundan gelen Rumlar birinci sırayı alıyor*” demektedir.²⁴ 1869'da Trabzon'da olan Deyrolle ise 40.000 kişilik bir kentten bahseder.²⁵ 1876 yılında kente gelen James Bryce ise kentin yaklaşık olarak 40.000 nüfusu olduğunu belirtir.²⁶ Bryce 'tan sekiz yıl sonra kente gelen Henry Barkley kentin nüfusunu 37.000 ve bunun üçte ikisinin de Müslüman olduğunu söylemektedir.²⁷ Yüzyılın sonlarına doğru tespit edebildiğimiz son seyyah, Lynch'in vermiş olduğu rakam 45.000'dir²⁸ Her ne kadar aralarında fazla zaman olmamasına rağmen Lynch ile Vital Cuinet'nin vermiş olduğu miktar arasında on bine yakın bir fark sözkonusudur.²⁹

Seyyahların vermiş olduğu bu inişli çıkışlı rakamlar haricinde kullanılması gereken diğer kaynaklardan biri de konsolos raporlarıdır. Seyahatname ve konsolos raporlarının, devletin yapmış olduğu sayımlarla mukayese edilmesinin yanında, kendi içlerinde de bir karşılaştırmaya tabi tutulması, kaynakları güvenilirlik sırasını belirlemede faydalı olacaktır. Konsoloslar seyyahlar ile mukayese edilmeyecek biçimde, bölgede 10-15 veya daha uzun bir zaman periyodunda görev yaptıklarından, hem şehir hem de toplumun tüm özelliklerine

²¹ Bijişkyan, a.g.e., s. 135.

²² Humphry Sandwith, A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army, London, 1856, s.17

²³ A. D. Mordtmann, Anatolien , Skizzen und Reisebriefe Aus Kleinasien, (1850-1859), Hannover, 1925, s. 412.

²⁴ İlhan Pınar(der. ve çev.), Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir, 1998, s. 115-116.

²⁵ Théophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (trsş), s. 15

²⁶ James Bryce, Transcaucasia and Ararat: Being notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871, London, 1876, s. 385-386.

²⁷ Henry C.Barkley, A Ride Through Asia Minor and Armenia, Londra 1891, s. 341-342

²⁸ H. F. B. Lynch, Armenia: Travels and Studies, London, 1901, s. 32

²⁹ Cuinet, a.g.e., s. 44.

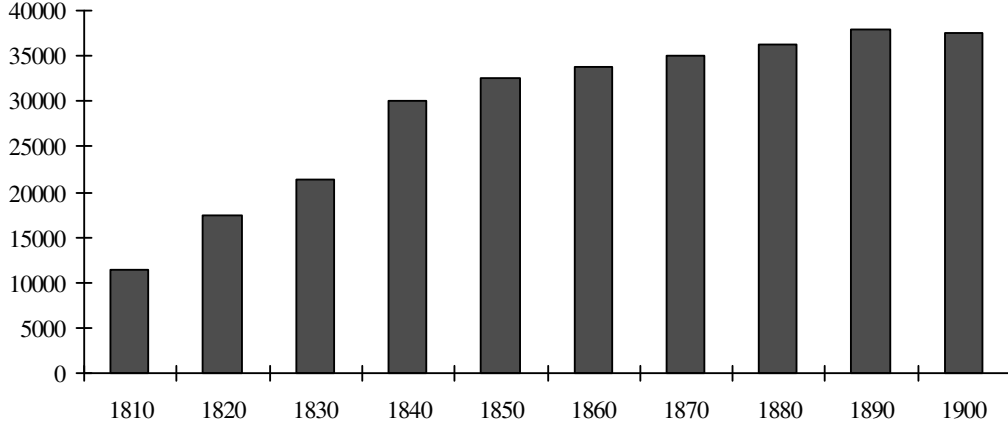
nüfuz edebilmektedirler. Bunlara ilaveten, konsoloslar, mahalli dili okuyup yazabilen ve gündemi takip eden kimselerdi. Ayrıca konsoloslar detaylı askeri ve ticari istatistikler tutmakta ve tablolar hazırlamaktaydılar.³⁰ Buna ilaveten, James Brant (1830–1837) ve William Gifford Palgrave (1867–1873) gibi konsoloslar zaman zaman bir seyyah gibi bölgede gezintiye çıkmış ve gözlemlerini kaleme almışlardır. Hatta yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kişiler zaman zaman seyyahların nüfus tahminlerinin kaynağı olmaktadır. Trabzon Osmanlı Devleti'nin önemli liman kentlerinden biri olması ve özellikle XIX. yüzyılda hareketli bir ticari hayata tanık olması ile birçok Avrupalı devletin konsolosluk açtığı bir merkez olmuştur. Özellikle İran Transit ticaretinin Trabzon üzerinden yapılması bu bölgeyi daha da önemli bir hale getirmiştir. Buradaki konsoloslar bir yandan kendi ülkelerinin çıkarlarını gözetirken hazırladıkları raporlar ile Osmanlı toplumunun sosyal yapısına ışık tutacak bilgiler vücuda getirmişlerdir. Yukarıda hem tabloda hem de değerlendirme kısmında görüleceği üzere seyyahların vermiş olduğu rakamlar arasında, aralarında çok büyük yıl farkı bulunmamasına rağmen belirgin farklılıklar görülmektedir. Verilen bu rakamları konsolos raporları ile benzerlikleri olup olmadığını karşılaştırmak faydalı olacaktır. Aşağıda Anthony Bryer'in konsolos raporlarından meydana getirdiği bir tablo bize fikir vermede faydalı olacaktır. Bryer XIX. yüzyıl Osmanlı kentlerinin nüfusunu belirlemenin güçlüğüne değindikten sonra, seyyahların vermiş oldukları rakamlar arasındaki farklara dikkat çeker ve aşağıdaki grafiği verir.³¹

Bu grafiğe göre yüzyıl boyunca kentin nüfusu bazen hızlı bazen de yavaş bir şekilde artmıştır. Bu grafiğin vermiş olduğu bilgileri seyyahların tahminleri ve gerek nüfus sayımları gerekse de 1869 yılından itibaren tutulmaya başlanan Trabzon Vilayeti Salmeleri ile mukayese etmek ve bunların arasında bir değerlendirme yapmak kentin yaklaşık olarak nüfusunu tahmin etmemizi kolaylaştıracaktır.

³⁰ Özellikle 19. yüzyılın hassas ortamı düşünüldüğünde konsolosların, himaye sistemi vasıtasıyla gayrimüslim halk içinde ajanları bulunmaktaydı ki bu da onların işlerini daha etkin yapmalarına katkıda bulunmuştur. Özdemir, a.g.m., s.574

³¹ Anthony Bryer, with David Winfield, Selina Ballance, and Jane Isaac, *The Post- Byzantine Monuments of the Pontos*, Variorum Collected Studies, Aldershot, 2002, 3. Kısım, s.252.

Grafik:1
Konsolos Raporlarına Göre Kentin Yaklaşık Nüfusu

Kaynak: Bryer with, a.g.e., s.252.

1813'te Kinneir'in vermiş olduğu 15 bin kişi tabloya göre fazla olmasına rağmen Kinneir'in bilgi kaynağının ne derece sağlam olduğunu da hesaba katarsak yüzyılın başlarında şehrin 10-15 bin kişiyi barındırdığını söyleyebiliriz. Bıjışkyan'ın vermiş olduğu tahmini hane sayısı 1869 yılı salnamesinin vermiş olduğu rakamın iki katıdır ki bu da doğru olarak kabul edilemez. Brant ise 25-30 bin haneden bahsederken aynı zamanda kentin nüfusunun önemli ölçüde arttığını işaret etmektedir. Grafikte de görüleceği üzere yüzyılın ortalarına doğru nüfus artış hızı yüzyılın diğer yarısından daha fazla olmuştur. Özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve bunun akabinde Edirne Antlaşması sonrasında, kent İran transit ticareti için üs olarak seçildikten sonra çevre illerden göç almıştır.³² Bu dönemdeki nüfus artış hızını ekonomik canlılığın kente yeni bir hava vermesine bağlayabiliriz. Texier'in tahmini oldukça yüksek olmasına karşın Ainsworth'un ve Fallmerayer'in rakamları arasında da farklılık belirgindir ki; Fallmerayer'in hane olarak verdiği rakam yüksek olmasına karşın nüfus rakamı konsolosların rakamlarına yakındır. Karl Koch ve Feruhan Bey'in rakamları da nüfus artışına işaret eder. Sandwith'in 20 bin rakamı oldukça düşük bir tahmindir. Mordtmann'ın 60 bin dediği nüfus ise biraz

³² Bu göç hadise sadece Müslümanları değil gayrimüslimleri de kente çekmiştir. Fakat Turgay bu artışın geçici bir artış olduğunu, kentin ticari önemini yitirmeye başlamasıyla birlikte özellikle kente gelen Türklerin eski yerlerine döndüklerini belirtir. Turgay, a.g.m., s.302.; Buna karşın bu bölgeden, 1840'lardan 1870'lere uzanan süreçte Trabzon Limanı'nın ticari öneminin artmasıyla merkez ve çevresindeki Rum nüfus da çoğalmıştır. Oysa aynı dönemde çok sayıda Rum bu bölgeyi özellikle 1828-1829 Osmanlı Rus-Savaşı'nda itibaren başlayarak terk etmeye başlamıştır. Gerosimos Augustinos, Küçük Asya Rumları, çev. Devrim Evcı, Ankara, 1997, s. 44.

düşündürücüdür. Fakat Turgay, Kırım Savaşı'nın, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi Trabzon'un demografik yapısında önemli etkiler yaptığını ifade eder. Trabzon Limanı'nın Kırım'daki Osmanlı ordusu ve Doğu Anadolu eyaletleri için başlıca tedarik merkezi olması ticaret hacminde büyümeye ve şehirdeki ticari hareketliliğin zirveye çıkmasına neden olmuştur. 1855-1856'da bölge şiddetli bir kuraklıkla karşılaştı. Bu kuraklık, civardaki köylerden pek çok işçinin kente akın etmesiyle sonuçlandı ve 1856 yılının sonlarında toplam nüfus 70 bine dayandı.³³ Bu rakam oldukça yüksek görünmekle birlikte üzerinde biraz durmak gerekir. Eğer Turgay'ın vermiş olduğu sayı doğru kabul edilirse Mordtmann'ın 60 bin tahminin doğru olma ihtimalini ortaya çıkarıyor. Mordtmann'ın kentteki deniz ticareti ile ilgili vermiş olduğu ayrıntılı bilgiler onun bilgi kaynağının güvenilirliğini arttırmaktadır. Her ne kadar Musa Çadircı bu rakamları abartılı olarak değerlendirse de bunlar büyük bir ihtimalle nüfustaki önemli yükselmeye paralel olarak ortaya çıkmaktadır.³⁴ Yine Turgay'a göre 70 bine çıkan bu nüfus 1850'lerin sonlarına doğru azalmaya başladı ve 1860'ta 55.700'e geriledi.³⁵ Turgay'ın bu konsolos kaynaklı bilgileri Bryer'in tablosu ile çelişse de nüfusun, yüzyılın ortalarında önemli bir artış gösterdiğini, ticaret hacminin azalmasına paralel olarak da düşüşe geçtiğini ortaya koymaktadır.³⁶ Seyyahların vermiş olduğu yuvarlak rakamlar bile bu düşüşe işaret etmekle birlikte yüzyılın sonuna doğru nüfusun fazla değişmeden belirli bir seviyede kaldığı görülmektedir. Lynch ne kadar 45,000 rakamını verse de Cuinet'nin verdiği rakam konsolos verileriyle örtüşmektedir.

Asrın son otuz yılında nüfus hesaplamasında devreye girecek olan diğer bir kaynak da salnamelerdir. 1869 yılından sonra hesaplamalarımıza salnamelerin vermiş olduğu bilgileri ekleyeceğiz. Tablo 3'de 1869-1878 yılları arasında 10 salname ve bunlarda geçen nüfus rakamları alınmıştır.³⁷ Şüphesiz Osmanlı kent tarihleri için başvurulacak bu kaynaklarda, kentin yönetimi, eğitim-öğretim, coğrafya ve tarihine ilişkin özet bilgilerle nüfus ve bunun

³³ Turgay, a.g.m., s.303.

³⁴ Çadircı, a.g.e., s.365.

³⁵ Turgay, a.g.m., s.303.

³⁶ Bryer konsolos raporlarının bir ya da iki yıl eski olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla rakamların üç aşağı beş yukarı hesaplandığını; fakat gerçek rakama yakın olduklarını belirtmektedir. Bryer with..., a.g.e., 3. Kısım, s. 252.

³⁷ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1286(1869) s. 139; (bundan sonra TVS) TVS, 1287(1870). s. 183; TVS, 1288 (1871),s. 96-97; TVS, 1289(1872), s.94-95; TVS, 1290(1873), s.82-83; TVS, 1291 (1874), s. 84-85; TVS, 1292(1875),s. 99-100; TVS, 1293 (1876), s. 112-113; TVS, 1294(1877), s.108-109; TVS, 1295(1878), s.116-117.

bölgelere ve etnik dağılımına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.³⁸ Salnamelerin vermiş olduğu bilgilerden hareketle, kentin nüfusunu incelemeye çalışacak olursak; Bu yıllar arasında kentteki Müslim ve gayrimüslim toplam nüfus çok büyük farklar olmamakla birlikte birbirlerine benzemektedirler. Hatta bazı yıllarda rakamların hiç değişmediği görülmektedir.

Tablo:3
1869-1878 Salnamelerine Göre Kentin Nüfusu

1869	Nüfus-i	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam	
	Zukür	397	1254	1776	5753	9.180	
	Hane	Gayrimüslim		Müslim		Toplam	
		1524		2624		4148	
1870	Nüfus-i	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam	
	Zukür	409	1486	1603	5961	9.459	
	Hane	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam	
		140	445	623	2424	3.632	
1871-75	Nüfus-i	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam	
	Zukür	414	1349	1630	6409	9.802	
	Hane	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam	
		122	435	967	2624	4.148	
1876 1877	Nüfus-i	Müslim		Gayrimüslim		Toplam	
	Zukür	6438		3918		10356	
	Hane	Müslim		Gayrimüslim		Toplam	
		2778		1370		3632	
1878	Nüfus-i	Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam
	Zukür	38	487	1609	1799	6450	10.383
	Hane	-	-	-	-	-	Toplam
		-	-	-	-	-	5.000

³⁸ Çadırcı, a.g.e., s.293.

Salnamelerdeki verileri hane sayısını esas alarak değerlendirdiğimizde, klasik dönem için yaptığımız gibi her hanenin beş bireyi barındırdığı düşünüldüğünde 1868-1877 yılları arasında sayıları 4148 ve 3632 olarak verilen hane sayılarından hareketle bir hesaplama yapılacak olursa ortaya 20 binin biraz üzerinde bir rakam çıkmaktadır ki bu da oldukça düşük bir miktardır. O halde bu klasik hesaplama yöntemini burada kullanmaktan ziyade verilen erkek nüfusu yine bir evde beş bireyin olduğunu varsayarak hesaplırsak 45- 50 bin gibi yüksek bir miktar karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın hem yukarıda Minutoli ve Deyrolle'ün belirttiği rakamlarla aşağıda belirteceğimiz konsolosluk rakamı birbirleriyle tam olarak örtüşmese de şehrin nüfusunun 35-40 bin arasında olduğunu ortaya koymaktadır. Sözü ettiğimiz 1867-1868 tarihli bir konsolos raporuna göre, şehrin nüfusu 18.938 Türk, 6521 Rum, 5902 Ermeni, 320 İranlı ve geri kalanı Avrupalılar ve özellikle Rus himayesindeki Osmanlı vatandaşları olmak üzere 34,131'dir.³⁹ Aynı salnamelerden anlaşıldığı kadarıyla kentteki erkek nüfusunun 11 yıllık sürede artışı %13 dolaylarındadır. 1878 yılındaki yaklaşık nüfusu aynı hesaplama yöntemi ile 42 bin civarında tespit etmekteyiz ki bu hem seyyahların vermiş olduğu rakamlarla hem de konsolosların verileri ile örtüşmektedir.

Trabzon Vilayeti Salnamelerinin vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu, McCarty tarafından imparatorluğun diğer vilayet salnameleri ile karşılaştırılarak tespit edilmiştir.⁴⁰ McCarty geliştirmiş olduğu bir hesaplama tekniği ile salnamelerde verilen nüfus rakamlarının birkaç yıl geriden gelmesi ve bunların gerek kadın nüfusunu gerekse çocuk nüfusunu vermemeleri dolayısıyla gerçek oranları yansıtmadığını ifade etmiştir. Aynı hesaplama yöntemi Trabzon Salnamelerine uygulandığında⁴¹, ki McCarthy 1296(1879) salnamesinden başlayarak bundan sonraki yılların verilerini ve devlet istatistikleri ile diğer nüfus sayımlarını kullanmıştır, ortaya çıkan yeni rakamların eskileri ile çok az değişiklikler olmak koşulu ile birbirine oldukça yakın oldukları ortaya çıkmaktadır.⁴² Gerek McCarty'nin değerlendirmesinde gerekse de salnamelerde geçen rakamlara bakıldığında

³⁹ Turgay, a.g.m., s.304.

⁴⁰ Bkz. Justin McCarty, Müslümanlar ve Azınlıklar, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998, s.21.

⁴¹ McCarty sadece 1296 yılı salnamesinden başlayarak bir hesap yapmaktadır. Fakat yukarıda bahsettiğimiz doğruluk oranlarının Vilayette Salnamelerin tutulmaya başladığı h. 1286 (M 1869)'dan yazarın hesaplamada esas aldığı 1296 yılları arasında da geçerli olup olmadığı bilinmemektedir. McCarty'nin hesaplamalarını doğruya yakın bir oranda ortaya çıkmasında Trabzon Vilayetinin sağlık koşullarının diğer vilayetlere göre daha iyi olması, iklimin yumuşaklığı ve yağış oranının fazla olması, halkın daha iyi bir sağlık hizmeti almasının nüfus yapısında olumlu bir etki yapmış olduğu kuvvetle muhtemeldir. McCarty, a.g.e., s.20.

⁴² Bu değerlendirme için bkz. McCarty, a.g.e., s.21.

tüm vilayet genelinde yüzyılın sonlarına doğru nüfus artmaya devam etmiştir. Bu durum sadece salnameler için değil aynı zamanda tüm imparatorluk genelinde yapılan sayımlar ile de ortaya çıkmaktadır.⁴³ Tabi bu nüfus artışında iç ve dış göç hareketlerinin, yapılan yeni idari düzenlemeler ile bazı kazaların vilayete bağlanmasının etkisi olduğunu mutlaka belirtmek gerekir. Buraya kadar kent nüfusunun rakamsal gelişimi üzerinde durularak şehirde nasıl bir gelişimin yaşandığını ortaya koymaya çalıştık. Elde ettiğimiz bu nüfus verilerinin şehirdeki değişik guruplar açısından nasıl bir dağılım gösterdiğini tespit etmek aynı zamanda daha sağlam nüfus verilerini gerektirmektedir. Fakat gerçek oranları ne derece yansıttığını tespit etmeye çalıştığımız bu verileri kullanarak cemaatler konusunda bir dağılım yapmaya çalışacağız.⁴⁴

21. Cemaatler ve Cemaatler Arası İlişkiler

Trabzon imparatorluğun diğer şehirleri gibi çok fazla çeşitlilik arz eden bir kent değildi. Kentin nüfusunu başta çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Müslümanlar Rumlar ve Ermeniler belirliyordu. Bunun yanında XIX. yüzyıl boyunca, çoğunluğunu konsoloslar ve yabancı tüccarların oluşturduğu belli bir yabancı nüfusun da şehirde bulunduğu anlaşılmaktadır. Biz burada, ilerde her bir cemaatten ayrıca bahsedecek olmamıza rağmen bu cemaatlerin birbirleri ile olan ilişkilerine ve yaşantılarına dair seyyahların notlarına yansıdığı ölçüde bilgi vermeye çalışacağız.

Bilindiği gibi Osmanlı toplumu değişik milletlerin bir arada bulunduğu ve toplum yapısının İslam'ın esaslarına göre belirlendiği bir düzenle idare olunuyordu. Millet Sistemi denilen bu düzen imparatorluğun gerçek kurucusu II. Mehmet zamanından beri devam etmekteydi. Kiliselerin devlet kontrolünde organize edilmesi esasına dayanan bu sistem, 19. yüzyılda gayrimüslimlere verilen yeni haklarla birlikte değişikliklere uğramasına

⁴³ 19. yüzyılın son sayımlarının sonuçları için bkz. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s.163-199.

⁴⁴ Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun geneline bakıldığında, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin olarak ortaya çıkmakla birlikte, imparatorluk nüfusunun sürekli bir dış müdahaleye ve çarpıtmaya alet edildiği görülmektedir. İmparatorluğun sonuna doğru ve azınlıkların devletten kopuş ve bağımsızlaşma sürecinde İmparatorluk nüfusu ile ilgili yabancılar tarafından yapılan bazı çalışmalar doğruluktan yoksun ve politik amaçlarla ortaya çıkan birçok yanlış rakamsal veri ortaya çıkarmaktadır. Bkz. Karpat, a.g.e., s. 40-56. Bu olguyu Trabzon için düşündüğümüzde, özellikle bizim incelediğimiz sürede cemaatlerin sayılarında tam bir tutarlılık olmamakla birlikte aslında bu olgu XX. Yüzyılın başlarında belirgin bir biçimde ortaya çıkmakta ve özellikle Rum nüfusu konusunda oldukça yanlış veriler ortaya çıkmaktadır. Abdullah Saydam, "The Armenian- Grek Threat to Trabzon in the War of Independence", *The Pontus Issue and Policy of Greece*, çev. N.Cihan, V. Şahin, Ankara, 2000, s.93.

rağmen varlığını imparatorluğun sonuna kadar devam ettirdi. Bu sistemde ortaya çıkan Rum, Ermeni veya Yahudi Milleti gibi gruplar belli ölçüde dışa kapalı olmakla beraber hemen hepsi kendi millet yönetiminin denetiminde idi.⁴⁵ Her ne kadar millet sisteminin genişletilip gayrimüslimlere yeni hakların verilmesine ve bu şekilde imparatorluğun bütünlüğünün korunması için çalışılmasına rağmen 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal yapısında belirgin değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle Avrupalıların Osmanlı toplumunun bütünlüğüne yönelik yapmış oldukları siyasi faaliyetler neticesinde sosyal dengede bazı değişiklikler yaşanmaya başlandı. Büyük güçlerin bu konuda kullanmış oldukları en önemli argüman Himaye (*the protégé system*) sistemi idi. Himaye sistemi çerçevesinde imparatorluktaki tüm elçilikler hükümetten her bir elçi değişiminde yenilenen pek çok berat elde etti. Bu beratların sadece kendi hizmetkârları için verilmiş olmasına rağmen bazı elçiler, bu ayrıcalığı suiistimal ederek, bu beratları zengin Rum, Ermeni ve Yahudi reayaya satmaya başladı.⁴⁶ Önceleri kapsamı böylesine çok geniş düşünülmeyen himaye sistemi zamanla Avrupalıların elinde bir silaha dönüştü. Böylece bu uygulama *beratlı* denilen özel ayrıcalıklı bir sınıf yarattı ki bunlar verilen bu ayrıcalık sayesinde ticari işlemlerde vergi muafiyeti ve ayrıcalıklı muamele hakkı elde ettiler.⁴⁷ Bu uygulama özellikle Kırım Savaşı sırasında yoğunluk kazanmakla birlikte savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun her vilayetine yayıldı. Böylece ülkenin önemli ticari merkezlerde binlerce yerli Hristiyan, Avrupalı güçlerin koruması altına girdi.⁴⁸

Himaye sisteminde aynı süreç Trabzon'da da oldukça açık bir şekilde yaşandı. Özellikle A. Üner Turgay'ın *Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict* adlı makalesinde Trabzon'da yaşanan himaye altına alma olayları ve bunların sonuçları açık bir şekilde görülmektedir. Gayrimüslimlerin aldığı beratlarla özellikle ticari alanda Müslümanlarla olan rekabetlerinde daha avantajlı çıkmaları, zamanla Müslüman toplumunun tepkisini çekmiş, 1869 yılında bu tür suiistimaller kontrol altına alınmasına rağmen Müslümanlar arasında huzursuzluk tohumlarını çoktan ekmişti.⁴⁹

⁴⁵ Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair" **Osmanlı'da Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2002, s.184.

⁴⁶ Salahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Otoman Empire*, Ankara, 1993, s.197.

⁴⁷ Ortaya çıkan bu yeni sınıf bazı araştırmacılar tarafından "yerli yabancılar" (*native foreigners*) olarak adlandırılmaktadır. Timur Kuran, "The Economic Ascent of The Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism" **USC Center for Law, Economics and Organization Research Paper Series No C03-1**, Los Angeles, 2004, s.27. [http://www.wcfia.harvard.edu/papers/563__Kuran,Minorities-06\(Oct17-02\).PDF\(03.06.2006\)](http://www.wcfia.harvard.edu/papers/563__Kuran,Minorities-06(Oct17-02).PDF(03.06.2006))

⁴⁸ Turgay, a.g.m., s.297.

⁴⁹ Turgay, a.g.m., s.293.

Himaye konusunda özellikle Rusya ve İngiltere arasında bir çekişme yaşanmaktaydı. Şehirdeki Rus ve İngiliz konsolosu korumaları altındakilerin sayısını arttırmak için devamlı bir çekişmenin içindeydiler ve sürekli olarak birbirlerinin faaliyetlerini rapor etmekteydiler.⁵⁰ Her ne kadar İngiliz konsolosu Rusya'yı rapor etse de kendisinin yapmış olduğu himaye altına alma çalışmaları Ruslarınki kadar etkili olmasa da az da sayılmazdı. Yine Turgay'ın vermiş olduğu rakamlara göre 1855 yılında Trabzon'da İngiliz himayesinde 67 kişi bulunuyordu.⁵¹ İngilizler, Trabzon kentinin sosyal yapısına bu şekilde himaye sistemi vasıtasıyla müdahale etmenin yanında gayrimüslim vatandaşların savunuculuğunu da yapıyordu. Bununla ilgili güzel bir örneği Moritz Wagner aktarmaktadır. Wagner, güvenilir bir kaynaktan aldığını belirttiği ki, bize göre Trabzon'daki evsahibinin İngiliz himayesindeki bir Rum tüccarı olmasından kaynaklanmış olacak, kentte son zamanlarda meydana gelmiş olan bir hadiseden bahseder. Hadise yabancı bir tüccarın öldürülmesi üzerine Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın olayların suçlularını cezalandırması ile ilgilidir. Wagner bu cezalandırma sürecinde yaşananları konsolos Stevens'in İstanbul'a rapor ettiğini ve bu şekilde olayın takibe alındığını belirtmektedir. Yine aynı şekilde bir başka hadisede de İngiliz konsolosun olaylara nasıl müdahale ettiğini anlatmaktadır.⁵² Oysa ki diğer bir İngiliz konsolosu Palgrave, gayrimüslimlerin mahkemelerde Müslümanlardan daha avantajlı olduklarını ve Müslümanların gizli bir yardım almadıklarını buna karşın gayrimüslimler için Rum ve Rus konsolosluklarının aracı olduklarını belirtmektedir.⁵³

Konsolosluklar bahsinde de üzerinde durulacak olmasına rağmen, Trabzon'daki konsoloslukların şehrin sosyal yapısı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğu konusunda söylenebilecek ilk unsur yukarıda belirttiğimiz himaye sistemiydi. Aynı zamanda örneğini de vermiş olduğumuz üzere konsoloslar yerel yöneticiler üzerinde bir çeşit denetim işi, ki bu çoğunlukla kendi çıkarları ve gayrimüslimler söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır,

⁵⁰ Trabzon'daki İngiliz konsolosu Stevens, 9 Ekim 1858 tarihli raporunda şöyle diyordu: "son iki yada üç ay içersinde Rusya himayesi altına girenlerin sayısını vermek imkansızdır; fakat bunların rakamı 200 kadar hesaplanabilir ki, pek az bir istisna ile hepsi Hristiyan toplumunun bireyleridir". Stevens aynı zamanda hükümetin yöneticilerine, bu berathlara karşı nasıl tavır takınılması gerektiğini de belirtmektedir. FO 524/12'den Anthony Bryer "The Crypto- Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900**, Varium Reprints, London, 1998, XVII. Kısım, s.50

⁵¹ Turgay, a.g.m., s.296.

⁵² Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, vol. II, London, 1856, s.282-283.

⁵³ FO 195/812'den Bryer, *The Crypto- Christian....*, s.64.

yapıyor ve yazdıkları raporlarla elçiliklerini haberdar ediyorlardı. Konsolosluklar aynı zamanda gayrimüslimlerin sığınabileceği ve destek alabileceği bir merci anlamına da geliyordu. Müslümanlar maruz kaldıkları haksızlıkları içlerine çekerken Hristiyanların bütün imparatorluğa yayılmış konsolos, sefir ya da ajan kisvesi altında sayısız temsilcileri bulunmaktaydı.⁵⁴ Bunlara iyi bir örnek olan ve 1876 yılında Trabzon’a gelen James Bryce, kentte Sırbistan-Karadağ’daki hadiselerden kaynaklandığını belirttiği çatışma ortamının olduğunu Hristiyanların altlarında patlamaya hazır bir volkanın olduğunu düşündüklerini belirtmektedir.⁵⁵ Bryce, ayrıca kentteki Avrupalı konsolosların Hristiyanlar için rahatlatıcı bir unsur olduğunu; fakat şehirde bunlardan başka Avrupalının bulunmadığını belirtmektedir.⁵⁶

Elbette Trabzon’daki sosyal ortam her zaman gergin değildi. İmparatorluğun diğer bölgelerinde meydana gelen bir hadise etkisini şehirde de gösteriyordu. Yukarıda Bryce’ın örneğini verdiğimiz üzere Müslümanlara yönelik bir hareket şehirde yankılarını hissettirmektedir. Buna rağmen, her ne kadar XIX. yüzyılın karışık siyasi ve sosyal hadiseleri ile beraber düşünülürse düşünülün, İmparatorluğun özellikle gayrimüslim tebaasını memnun edecek pek çok olumlu gelişme ortaya çıkmıştı. İngiliz Konsolos Palgrave, 17 Nisan 1867 tarihli raporunda gayrimüslimlerin dini işlerini nasıl rahat bir şekilde yerine getirdiklerini şöyle belirtir: “*Sultanın Hristiyan tebaasının şikâyet etmek için hiçbir gerekçeleri yoktur. Doğrusu, yeni camilerin inşa edilmesi gibi yeni kiliselerin inşa edilmesi için gerekli olan bir ferman verildi. Çanlar kuruluyor ve çalıyor, haçlar ve dini resimler taşınıyor ve dini giysiler her yerde ve alenen giyilebiliyor.*”⁵⁷ Palgrave’in de belirttiği gibi Hristiyanların şikâyet etmelerini haklı çıkaracak bir gerekçeleri yoktu. Maruz kaldıkları durumlar Müslümanlar içinde geçerliydi. Bunun yanında savunmasız değillerdi. Aynı konsolos aynı raporunda Müslümanlar arasında meydana gelen bazı

⁵⁴ Salahi Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi” **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2000, s.194.

⁵⁵ Bryce, ziyaretlerinden hemen önce katliam belirtilerinin olduğunu, Müslüman fanatizminin ortaya çıktığını Lazistan’dan gelen, çoğunluğu Müslüman öfkeli kalabalığın sokaklarda gösteri yaptıklarını belirtmektedir. Nitekim bu sıralarda Osmanlı Devleti Sırbistan-Karadağ meselesi ile uğraşmakta ve bu ülkeyle savaşıyordu. Fakat Bryce gibi, Ermeni meselesi hakkında yazdıkları daha sonra birer propaganda unsuru olarak kullanılan ve güvenilirliği olmayan bir yazarın bahsettiği katliam olayları Trabzon’da gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bryce, a.g.e., s. 387.

⁵⁶ Bryce, a.g.e., s. 387.

⁵⁷ FO 195/812’den Bryer, The Crypto- Christian.... , s.64.

fanatik hareketlerin paşanın ve diğer otoritelerin ani ve enerjik müdahalesiyle bastırıldığını belirtmektedir.⁵⁸

Trabzon’da cemaatler arası ilişkilerde, elimizdeki bilgilere göre, özellikle yabancıları müdahalesiyle toplumda meydana gelen çatışma ve ekonomik dengesizlik mevcut olmasına rağmen, yukarıda da belirttiğimiz gibi her zaman kötü değildi. Nitekim bir arada yaşamının uzun bir geçmişi vardı. Palgrave’den sonra şehirdeki İngiliz konsolosu Alfred Billioti 29 Nisan 1879 tarihli raporunda uzun yıllardır kentteki Rum metropoliti olan Constantios’un ölümü üzerine kentteki Müslümanların bile bundan üzüntü duyduklarını ve cenaze törenine katıldıklarını belirtir.⁵⁹ 1840 yılında Trabzon’a gelen Fallmerayer de toplumdaki hoşgörü konusunda bazı değerlendirmeler yapmaktadır: “Ermeni ve Yunan Hristiyanlarının çok sayıda defin törenlerini gördüm, şarkı ve debdebe eksik değildi. Cenaze kortejlerini trafiğin en kalabalık olduğu saatlerde çarşılarından geçiriyorlardı; ancak ruhani alayın önünde taşınan gümüş haç, her seferinde yaldızlı kalın bir tülle kapatılıyordu” demektedir. Fallmerayer, Müslümanların tüm sertliklerine rağmen “ *kendi dini ihtiyaçlarında olduğu gibi Hristiyan reayanın ihtiyaçlarına da belli ölçüde saygı gösterecek kadar adil olduklarını*” da ifade etmektedir.⁶⁰ Fallmerayer bu satırları, Tanzimat Fermanı’nın hemen uygulamaya konulmadığı Trabzon’dan yazıyordu.⁶¹ Buna rağmen Fallmerayer’in bahsetmiş olduğu bu haklar, ilerde inceleyeceğimiz gibi, Tanzimat’ın ve arkasında Islahat Fermanı’nın uygulanmasıyla, yeni ibadethanelerin yapılması ve eskilerinin tamir edilmesi ve hatta bazı kimselerin din değiştirmelerine varacak şekilde daha da genişlemişti. Nitekim Palgrave’in yukarıda bahsettiğimiz raporu bu hakların genişlemesi için oldukça güzel bir örnektir.

Bilindiği gibi Trabzon XIX. yüzyılda önemli bir ekonomik gelişme göstermişti. Bu ekonomik gelişmenin kentin sosyal yapısında önemli etkiler meydana geldi. Öncelikli olarak Trabzon’un İran ile yapılan transit ticarete önemli bir üs haline gelmesi kenti uluslararası öneme kavuşturdu. Şehirde Avrupalı devletin temsilcisi olan aynı zamanda da ülkelerinin ekonomik ve siyasi çıkarlarının bekçiliğini yapan birçok konsolosluk açıldı. Her ne kadar kent ekonomik olarak ilerlese ve beraberinde şehrin nüfusu artsa da, daha

⁵⁸ FO 195/812’den Bryer, The Crypto- Christian..., s.65.

⁵⁹ Bryer with..., a.g.e., 2.Kısım, s.104-105.

⁶⁰ Fallmerayer, a.g.e., s.186-187.

⁶¹ Tanzimat’ın Trabzon’da uygulanması önceleri bazı kişizade ve hanedanlar gibi çıkarları zedelenenler tarafından muhalefetle karşılanmış ve bu 1847’lere kadar uzamıştır. Bkz. Çadırcı, a.g.e., s.197,

çok, İngilizler başta olmak üzere Avrupalıların egemen olduğu transit ticaret İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi sosyal yapıda bazı dengesizliklere neden oldu. Bu yabancı ticaret, şehirlerin gelişimini ve Osmanlı ekonomisini canlandırmanın yanında, aynı ekonomik faktör, ülke içindeki, özellikle liman kentlerindeki değişik etnik grupların arasındaki sosyal farklılığı da yoğunlaştırdı. Ekonomik gelişmeler ve peşi sıra gelen sosyal değişiklikler, Müslim ve gayrimüslim cemaatleler arasında fark edilmeyen bir ayrılık meydana getirdi.⁶²

Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra, önceleri bu sularda ticareti ellerinde bulunduran Müslüman tüccarlar bu üstünlüklerini yavaş yavaş Rum tüccarlar lehinde kaybetmeye başladılar. Rumlar gibi diğer azınlıklar, artan bir şekilde ülkenin ticari faaliyetlerine, Avrupa çıkarları ile bölge halkı arasında aracı unsur olarak katıldılar. Aynı zamanda yabancı dil bilme uluslar arası ticaret için gerekliydi ki; çoğu şehirli Rum ve Ermeni İngilizce ya da Fransızca öğrenmişti. Bu faktörlerin yanı sıra önemli Avrupa merkezlerindeki bağlantıları Ermeni ve Rum Osmanlı tüccarlarının uluslar arası ticarete önemli bir seviyeye gelmelerine yardımcı oldu.⁶³ Gayrimüslimler sadece kendi meziyetleri ile değil aynı zamanda elde ettikleri, himaye sisteminin nimetleri olan beratlarla Müslüman rakiplerine karşı da oldukça avantajlı bir duruma geldiler. İngiliz konsolosu Palgrave Hristiyan azınlıkların bu ekonomik gelişmelerinin altında yatan etkenleri 30 Ocak 1868 tarihli şu belge ile oldukça iyi bir şekilde açıklamaktadır: *“Türkiye’de yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında, Hristiyanların refahının onların daha enerjik, çalışkan ve diğer meziyetlerine bağlamak, sık sık yinelenmese de bir hatadır. Gerçek şudur ki, Müslümanlar, ülkede yaşayan Rum ve Ermenilere göre genellikle gayret, namus ve devamlı çalışma bakımından daha öndedirler. Fakat Müslümanların omuzlarına, baskı denmez ama sistematik olarak taşıyamayacakları kadar yük yüklenmiş ve yüklenmekteyken, Hristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki avantajlı himaye durumu altında yarım yüzyıldır kendilerini şüpheli spekülasyonlar ve doğrudan sahtekârlık ve tefecilikle zenginleştirmişlerdir.”*⁶⁴ Spekülasyonlu da olsa Gayrimüslimler Avrupalılar ile kurdukları bağlar sayesinde önemli servetler kazanıyor ve zenginleşiyorlardı. Hatta Trabzon’da belli bir zaman sonra yabancıların işlerini de kendi ellerine alıyorlardı. Bu

⁶² Turgay, a.g.m., s. 288.

⁶³ Turgay, a.g.m., s. 293.

⁶⁴ Bilal N. Şimşir, British Documents on Otoman Armenians, vol.I (1856-1880), Ankara, 1982, Bel. No:23, s.50-53.

zenginleşme ile hayat standartları da toplumun geneline göre daha hızlı yükseliyordu bu da ister istemez bir sosyal dengesizliği beraberinde getiriyordu.⁶⁵

Toplumda meydana gelen böylesi bir dengesizlik Osmanlı toplumunun bütünlüğü için olumsuz neticeler doğurabilecek türdendi. Nitekim bu Müslümanların gayrimüslimlere bakışını da etkiledi. XVIII. ve XIX. yüzyılda Hristiyanların pozisyonu Müslümanların gözünde değişime uğradı. İslam'ın koruyuculuğu altında Zımmi statüsünde olan ve hakları ve yükümlülükleri gelenek tarafından belirlenen gayrimüslimler çok fazla kibirli veya düşmanla oldukça yakın bir hale geldiler. Avrupalıların etkisi arttıkça gayrimüslimler yukarıda değindiğimiz, yerleşik yabancılar gibi bir statü kazanmaya başladılar. Artık onların hakları, ayrıcalıkları ve yükümlülükleri gelenek tarafından değil yabancı güçler tarafından belirleniyordu.⁶⁶

İlerleyen kısımlarda da inceleneceği üzere Deyrolle'ün, özellikle Bab-ı Âli'den ziyade Rusya'ya karşı bir bağlılık bir muhabbet gösterdiklerini belirttiği Rumlar ticaretle oldukça zenginleşmişti. Deyrolle, Rumların babalarının kıyafetlerini giymediklerini ve çoğunun alafranga giyindiklerini belirtir.⁶⁷ Nitekim Deyrolle gibi diğer bazı seyyahlar şehirdeki ekonomik gelişime paralel olarak her geçen gün yeni binaların yapıldığını belirtmektedir. Bunlardan biri olan Walpole şehrin tarifini yaparken yani binaların ve inşaat faaliyetlerinin kazançlı ticaretin ve bunun peşi sıra gelen zenginliğin bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Walpole ayrıca şehirdeki farklı cemaatleri birbirinden ayırmanın güç olduğunu bunun yerine onların dillerinin hangi cemaatten olduklarını belirlemede daha etkili olacağını belirtmesi Osmanlı toplumundaki değişmeye işaret etmektedir.⁶⁸

⁶⁵ İmparatorluğun bazı bölgelerinde olduğu gibi Trabzon'da da bu zenginleşme ile beraber gayrimüslimler önemli oranda toprak transferi gerçekleştirmişlerdi. Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü" **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet**, Trabzon, 1998, s.281; Kuran, a.g.m., s. 6-7.

⁶⁶ Sonyel, *Minorities and The Destruction...*, s.111

⁶⁷ Deyrolle, a.g.e., s. 15-16.

⁶⁸ F. Walpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 ,Including a Visit to Nineveh*, vol. II, London, 1851, s.224-226; Wolpole'un vermiş olduğu bilgilerden de anlaşıldığına göre toplumdaki farklılık yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığı, özellikle gayrimüslimlerin ticaretle gelen zenginleşme sonucunda Batı kıyafetlerine daha açık olduğu bilinmektedir. Buna örnek olarak ta 1874'te İstanbul'da bulunan bir İtalyan seyyahın yazdıkları verilebilir. Seyyah, muhtelif milletlerin elbiselerinin birbirine karıştığını, Rum ve Ermeni kadınlarının göz kamaştıran giysilerle dolaştığını yazmaktadır. Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s.20.

İncelediğimiz dönem içerisinde Trabzon'un ekonomik gelişimi gibi kentin sosyal yapısına etki eden pek çok hadise yaşanmıştı. Trabzon Osmanlı-Rus savaşlarında önemli bir ikmal merkeziydi. Bu özellikle Kırım Savaşı sırasında kendini göstermişti. Kırım Savaşı ve sonrası kentin ekonomik verilerinin oldukça yükseldiği dönemlerdi. Bunun yanında Trabzon Rusya'nın Kafkasları Müslümanlardan temizleme politikasının etkilerinin hissedildiği önemli bir bölgeydi. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren başlamak üzere Kırım Savaşı (1854) ve 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında hem Balkanlardan hem de Kafkaslardan Anadolu'ya önemli göç hareketleri olmuştu. Bu göç hareketlerinin kentin sosyal yapısında geçici de olsa bazı etkileri oldu. Bu göç hareketlerinin etkilerine geçmeden önce kentin demografik yapısı üzerinde biraz durmamız gerekmektedir.

Yüzyıl içerisinde önemli ekonomik ve sosyal değişimler yaşadığını belirttiğimiz Trabzon'un demografik yapısının bu değişimlerden nasıl etkilendiği sorusuna cevap bulmak için öncelikle elimizde sağlam nüfus verilerinin bulunması gerekmektedir.⁶⁹ Fakat bizim nüfus verilerimiz büyük oranda seyyahların tahmini verilerine dayanmaktadır. Buna rağmen bu rakamların en güvenilir olanlarını ele alıp bunlara göre bir oranlama yapmak mümkündür. Şehrin demografik yapısı konusunda A. Üner Turgay, *Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict* ve *Doğu Akdeniz Liman Kentleri* kitabındaki *Trabzon* adlı makalelerinde XIX. yüzyılda Trabzon'da iki ayrı demografik eğilimin var olduğunu belirtmektedir. Turgay'a göre ticaretin yoğun olduğu dönemlerde çevre köy ve kasabalardan kente doğru bir hareket oldu. İkinci olarak da ticaret durgunlaştığında bu yeni gelenler ya geldikleri yerlere ya da başka iş imkânları için özellikle İstanbul'a gittiler.⁷⁰ Turgay'ın kentteki demografik eğilim konusunda, şehir nüfusunun hemen hemen her kesiminin kendi içinde %100 oranında artmasının yanında özellikle yan sektörlerde çalışan Türklerin, ticaretin düşüşe geçmesiyle birlikte şehirden ayrıldığını; buna karşın daha iyi eğitime ve iş deneyimine sahip gayrimüslimlerin ise çoğunlukla kentte kaldığını belirtmektedir.⁷¹ Biz burada gerçekten Turgay'ın belirttiği gibi

⁶⁹ Trabzon kent nüfusunu hesaplamada 1869 yılına kadar kullanabileceğimiz tek resmi kaynak 1831 Nüfus sayımı sonuçlarıdır ki bu sayım bazı vergi eşitsizliklerinin giderilmesi, askeri hizmet için uygun olan Müslümanların sayısının tespit edilmesi ve cizye vergisinin yeniden tayin edilmesi için uygulanmış olmasına karşın Trabzon kent nüfusu hakkında sadece erkeklerin nüfusunu vermektedir. Buna göre de 1831 yılında kentte 6300 erkek kaydedilmişti. Karpat, a.g.e., s.58 ve 154.

⁷⁰ A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul, 1994, s.46; Turgay, *Trade and Merchants*, s.304.

⁷¹ Turgay, *Trade and Merchants*, s.304; Turgay, *Trabzon*, s.46

kentin demografik yapısında, bu göç hareketlerinin eskiye oranla bir değişim getirip getirmediğini yüzyıl içersinde değişik tarihlerde, seyyahlardan elde edebildiğimiz ve bunun yanında diğer kaynaklardan derlediğimiz bilgilerle nüfusun cemaatlere göre dağılımını yüzde olarak birbiri ile mukayesesiyle ortaya koymaya çalışacağız.

Aşağıdaki tabloda vermiş olduğumuz rakamlar belirtmiş olduğumuz üzere bazen hane sayısına bazen salnamelerde olduğu gibi erkek sayısına bazen de tüm nüfusu kapsayacak şekilde verilmiştir. Elbette bu farklılıktan kaynaklanan hesaplama yanlışlıkları ortaya çıkmaktadır. Hane sayısı üzerinden yapmış olduğumuz bir hesaplama gerçek rakamını bilmediğimiz nüfus hakkında sağlam bilgiler vermeyebilir. Ya da tahmini olan tüm nüfus rakamları erkek nüfusu ile karşılaştırıldığında farklılıklar ortaya çıkabilir. Fakat 1869 yılından itibaren salnamelerin verdiği bilgiler kentin tüm nüfusunu kapsamasa da yine de en sağlıklı veriler olarak karşımıza çıkmaktadır. Turgay'ın yukarıda kentin demografik yapısının değişimine dair vermiş olduğu bilgilerin ne derece doğru olduğunu hesaplamak için oluşturduğumuz bu tablo üzerinde biraz fikir yürütmek faydalı olacaktır.

Tablo: 4
Kentin Yıllara Göre Demografik Yapısı*

<i>Kaynak</i>	<i>Yıl</i>	<i>Müslümanlar</i>	<i>Rumlar</i>	<i>Ermeniler</i>	<i>Diğer</i>
James Brant	1835	% 80	% 13	% 6,3	—
Fallmerayer	1840	% 86	% 6,8	% 5,17	% 1,6
Feruhan Bey	1847	% 63	% 21	% 12	% 3
Konsolosluk Raporu	1860	% 71	% 17	% 6,4	% 3,7
Vilayet Salnamesi	1870	% 63	% 16	% 15	% 4
Vilayet Salnamesi	1878	% 62	% 17	% 15	% 4,9

Tabloda da görüldüğü üzere yüzyılın ilk yarısında, her ne kadar Feruhan Bey'in vermiş olduğu rakamlarla uyumsuz gözükse de Müslümanların Rumlar ve Ermeniler karşısında nüfusun %80'den fazla bir kısmını oluşturduğunu anlamaktayız. Buna karşı yüzyılın ikinci

* Tabloda kullandığımız bu rakamların bazıları hane sayısına (Feruhan Bey, Fallmerayer), bazıları erkek sayısına (Vilayet Salmeleri) bazıları da (Brant, Konsolosluk Raporu) toplam nüfus tahminlerine dayanmaktadır.

yarısında ise kentteki gayrimüslim oranında bir artış göze çarpmaktadır. Bu artış Turgay'ın belirttiği gibi Kırım Savaşı sonrasında kentin çevre illerden, hem Müslüman hem de gayrimüslim, önemli oranda bir nüfus çekmesine bağlanabilir.⁷² Fakat bu nüfus artışının gayrimüslimlerde daha fazla olduğu göze çarpmaktadır ki bu toplam nüfus içersindeki paylarının artışından anlaşılmaktadır. İmparatorluğun diğer önemli liman kentleriyle karşılaştırıldığında Trabzon'un benzer bir demografik gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Önemli liman kentlerinde başlangıçta temel olan Müslüman nüfus kentlerin aldığı göç sonucu bu baskın özelliğini kaybetmeye ve Müslümanlar ve gayrimüslimlerin oranları birbirine yaklaşmaya başladı. Fakat Trabzon için aynı durumu düşündüğümüzde kısmen farklı bir model karşımıza çıkmaktadır.⁷³ Yukarıdaki tabloda da verdiğimiz gibi Müslümanların toplam nüfus içindeki payları azalmasına rağmen yüzde altmışa yakın bir Müslüman nüfusu karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴

Buraya kadar genelde iç göçlerin kent üzerindeki etkisinden bahsettik. Fakat kentin yapısını bir Osmanlı kadar da etkileyen diğer bir olgu da dış göç hadisesidir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetini kaybetmesi buradaki Müslümanlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Kırım'ın kaybedilmesi ile başlayan bu dönemde bu bölgelerden göç hareketleri olmaya başladı. 1828–1829 Osmanlı Rus Savaşı ile bu göçler devam etti. 1840 yılında Trabzon'a gelen Fallmerayer 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden Trabzon'a önemli bir göç dalgasının olduğunu, bununla birlikte şehirdeki Türk nüfusunun epey arttığını belirtir. Fakat Trabzon'daki Müslüman ve gayrimüslimlerin bu yeni gelenlerden memnun olmadıklarını ve Trabzon'daki herkesin “ *Bunlar ekmeği elimizden alıyorlar*” diyerek yakındıklarını not etmektedir.⁷⁵ Aslında Trabzon halkının yakınması boşuna değildi. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında önemli bir karaya çıkış noktası olan Trabzon'da 1 Aralık 1863–17 Şubat 1864 arası dönemde hastalıklardan ölenlerin sayısı; göçmenlerden

⁷² Sadece Kırım Savaşı değil 1855–1856 yıllarında bölgede yaşanan ciddi kuraklık hadisesinin de köy ve kasabalarda kente olan göç hareketini daha da arttırdığını belirtmek gerekir. Turgay, Trade and Merchants..., s.303.

⁷³ Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler” **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, İstanbul, 1994, s.139.

⁷⁴ Her ne kadar Çağlar Keyder ve diğerlerinin yazmış olduğu makalede 1880'lerde Trabzon nüfusunda Müslümanlarla Hristiyanların hemen hemen eşit paylarda oldukları söylene de bizim hesaplamalarımıza göre bu rakam, salnamelerin vermiş olduğu bilgilere göre %60'ın altına inmemiştir. Keyder ve diğ., a. g m, s. 139.

⁷⁵ Fallmerayer, a.g.e., s. 55.

3000, yerli Türklerden 470, yerli Rumlardan 36, yerli Ermenilerden 17, yerli Katoliklerden 9 ve Avrupalılardan 6 olmak üzere toplam 3538 kişiydi.⁷⁶ Göçmenlerin koşulları oldukça kötüydü. Önceleri göçmenlerin indirildiği limanlar kötü donanmıştı ve temel ihtiyaçları karşılayamaz durumdaydı. Yiyecek stoklarının eksikliği, yetersiz tıbbi olanaklar ve işlemeyen karantinayla birleşince, göçmenlerin zaten büyük olan sıkıntıları daha da artıyordu. Çiçek, tifüs ve dizanteri büyük çapta ölümlere yol açtı; ölüm oranı tahminleri günde 200–300 kişi arasında değişmekteydi.⁷⁷ Trabzon’da göçmenlerden kaynaklanan sorunlar bir ara öylesine büyümüşü ki Trabzon halkı kenti terk etti. Ticari hayat tümüyle felç oldu ve kentte ekmek kıtlığı baş gösterdi.⁷⁸ Önemli bir giriş noktası olduğunu belirttiğimiz Trabzon’da 1865 yılının sonunda toplam ölü sayısı 53,000’di.⁷⁹ Böylesine büyük bir kitlenin göçüne maruz kalan şehrin sosyal ve ekonomik yapısının bundan etkilenmemesi mümkün değildi. Geçici de olsa göçmenler salgın hastalıkların taşıyıcıları olmuşlar ve bu yönleriyle de yerli nüfusu etkilemişlerdi.

Osmanlı topraklarına doğru olan ve Kırım Savaşı ile yeni bir ivme kazandığını belirttiğimiz göçler 1877–1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında da devam etmekle birlikte yüzyılın sonuna kadar ve hatta XX. yüzyılın başlarında da devam etti. Bu göç hareketleri Rusya’nın Balkanları hem de Kafkasya’yı Müslümanlardan tamamen temizleme politikasının bir sonucuydu. Bu şekilde Rusya bu topraklarda kalıcı olabilecek ve varlığı için tehlikeli gördüğü Müslümanlardan da kurtulacaktı. Bu göç hareketlerinde ilginç olan diğer bir nokta da Rusya’nın yerlerinden ettiği Kafkasyalıların yerine Osmanlı İmparatorluğu’ndan göç eden Rumları yerleştirmeyi hedef almasıydı. Bu Rusya’nın oldukça işine geliyordu. Aynı dinden olan ve Ruslara göre eskilerine oranla gerekli niteliklere sahip Rumlar göçmenlerin boşalttığı yerleri oldukça iyi doldurabilirdi ki özellikle Rusya bu Rumları yeni yerleştiği kentlerin altyapısında çalıştırmak istiyordu.⁸⁰

⁷⁶ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, çev.Bilge Umar, İstanbul, 1998, s.42.

⁷⁷ Ehud Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul, 1994, s. 127.

⁷⁸ İngiliz konsolosu Stevens 17 Şubat 1864 tarihli raporunda, Mezarlıkların yakınlarındaki semtlerin, ölülerin gömülmesi esnasında gerekli dikkatin gösterilmemesinden kaynaklanan sakıncalı durumlardan dolayı oturulamaz hale geldiğini, su kaynaklarının birinde ölen bir göçmenin bulunması üzerine suyun murdar, caddeler ve sokakların pis bir durumda olduğunu, yiyecek kıtlaşmakta ve pahalılaşmakta olduğunu, yakacağın ise hiç bulunmadığını, bu durumun sefaleti artırdığını ve hastalığın yayılmasına neden olduğunu belirtmektedir. McCarty, *Ölüm ve Sürgün*., s.39-42.

⁷⁹ Karpas, a.g.e., s.112.

⁸⁰ Augustinos, a.g.e., s.44.

Buraya kadar Trabzon'daki cemaatler konusunda tespit edebildiğimiz kadarıyla bilgi vermeye çalıştık. Elbette böylesine geniş bir konuda söylenebilecek daha pek çok şey bulunmaktadır. Biz burada daha çok seyyahların belirttiği noktalara değinmeye çalıştık. Bu konunun devamı niteliğinde aşağıda her bir cemaati ayrıca değerlendirmeye çalışacağız.

210. Müslüman Cemaati

Trabzon kentinin Osmanlı idaresine geçmesinden itibaren kentteki Müslüman nüfus sürekli bir artış göstermiştir. Yukarıda nüfus bahsinde de göstermiş olduğumuz üzere önceleri oldukça düşük olan Müslümanlar zamanla kentin en baskın dini grubu haline gelmiştir. Trabzon'daki Müslüman varlığına dair genel kanı, şehirde Müslüman varlığının Osmanlı idaresi ile başladığı yönünde olsa da aslında Trabzon'da, şehrin Osmanlı idaresine geçmesinden önce de bir Müslüman nüfusundan bahsetmek mümkündür. Rustam Shukurov'un vermiş olduğu bilgilere göre Trabzon'da fetihten önce de bir Müslüman varlığına dair önemli deliller bulunmaktaydı.⁸¹ Fakat bizim kullandığımız kaynaklar olan seyahatnamelerde Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler göz önünde bulundurulduğu için kentin eski dönemlerdeki Müslüman sakinleri hakkında bir bilgi verilmez. Genel eğilim kentin antik dönemdeki tarihinin verilmesi ve sonrasında II. Mehmet'in kenti nasıl aldığının açıklanması yönündedir. Daha genel bir ifade ile seyyahların ilgisini yoğunlaştırdıkları zümre Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler olmaktadır. Batıda oluşan XIX. yüzyılın genel düşünce yapısı hesaba katıldığında, Batılı seyyahların özellikle Xenophon'dan itibaren kentin tarihinden bahsetmeleri, kentin tarihini sadece Yunanlılara mal etmeleri aslında XIX. yüzyılda Batı'da meydana gelen bir fikir hareketinin sonucuydu. Bu fikir hareketi ki Yunanistan'ın bağımsız bir devlet yapılması gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında da oldukça etkili olmuştu. Bu cümleden olmak üzere kastetmek istediğimiz nokta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklara bir kimlik aşılama da Batılıların nasıl bir rol oynadığını açıklamaktır. Kullandığımız bazı seyyahlarda da bu yönde eğilimlere rastlamak mümkündür.⁸²

⁸¹ Bu örneklerin en basitlerinden biri olan ve bugün de kentin en önemli bölümlerinden olan "*Meydan*"ın, kentin Osmanlı idaresine geçmesinde önce de kullanılmasıdır. Bkz. Rustam Shukurov, "Turkish Speaking Byzantines of Pontos", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 415.

⁸² Mesela Hamilton gizli Hristiyanlardan bahsederken onların bazı gelenekleri Müslümanlardan aldıklarını zannettiklerini, kendilerinin antik geçmişlerinin farkında olmadıklarını belirtir. William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol.I-II, New York, 1984, s.240.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi seyyahların Müslümanlardan daha çok gayrimüslimlerden bahsetmesinin diğer bir nedeni de rehberlerinin ve bilgi kaynaklarının daha çok gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmasıydı. Seyyahların gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim cemaatlerin temsilcileriyle görüşüp sağlıklı bilgi alamadığı durumlarda verdikleri bilgilerin yegâne kaynağı onlara eşlik eden rehberleri idi. Dolayısıyla aldıkları bilgiler de bu yönde oluyordu. Buna ilaveten seyyahların barındıkları yerler de büyük oranda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının evleriydi. Özellikle de seyyahların kentte kaldıkları süreler de kısıtlı ise kent halkı hakkında kendilerine söylenenlerden başka bilgi edinme imkânları da kalmıyordu. Bu saydığımız sebepler yabancı seyyahların Müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerden daha fazla bahsetmesine neden oluyordu. İncelediğimiz eserlerde özellikle. Fallmerayer gibi şehirde uzun süre kalan ve şehir halkının örf ve adetlerini geniş bir şekilde inceleyen pek az seyyah bulunmaktadır.⁸³

İncelediğimiz seyyahların Müslümanlar hakkındaki yorumlarının karşımıza çıktığı en belirgin durum, onların kentin yöneticileri ile yaptığı görüşmeler ile ortaya çıkmıştır. Kentin yöneticileri ile görüşme fırsatını yakalayabilenler onlar hakkında değişik yorumlarda bulunmuşlardır. Mesela 1843 yılında Trabzon'a gelen Karl Koch, Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın Türk soyunun tipik bir örneği olduğunu ve kendisinde Türk halklarının portresini gördüğünü belirtmektedir. Ayrıca Koch, paşanın bütün yeniliklerin özellikle de Hristiyanlar vasıtasıyla gelenlerin düşmanı olduğunu ve Hristiyanlara karşı adil olmadığını belirtmektedir.⁸⁴ Büyük bir ihtimalle Abdullah Paşa hakkında böyle bir kanının oluşmasına neden olan olaylardan biri, 1856 yılında kente gelen Moritz Wagner'in Abdullah Paşa hakkındaki ifadelerinde de yer bulmaktadır. Wagner, Türk satrapı dediği ve IV. Murat'a benzettiği Abdullah Paşa'nın pek çok kötülüğünün bulunduğunu ve kendisinin bunlardan sadece birini vermek istediğini belirtir. Wagner'in verdiği örnekte de yine masum olan gayrimüslimlerin cezalandırılması karşımıza çıkar.⁸⁵ Bu gibi idareciler ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat seyyahların izlenimleri elbette her zaman

⁸³ İncelediğimiz seyyahlar içinde Fallmerayer ayrı bir yere sahiptir. Fallmerayer, kentte uzun bir süre kalmış bu sürede kentin hemen hemen her sosyal kesimi ile ilişki kurmuştu. Fallmerayer toplumu her yönden iyi bir şekilde tahlil etmiş olacak ki eserinde, Trabzon'un örf ve adetleri, yaşam tarzı, yönetimi ve toplumsal hakkında eserinde ayrı bir bölüm olarak bahsetmektedir. Fallmerayer, a.g.e., s.175-205,

⁸⁴ Aydın, a.g.m., s. 414-416.

⁸⁵ Wagner, a.g.e. , s. 282-283.

kötü değildi. İncelediğimiz seyyahlar içersinde ajanlar⁸⁶ ve misyonerler⁸⁷ bulunmasına rağmen Trabzon'daki yöneticiler tarafından iyi bir şekilde karşılanıyorlardı. Bu konuda, İran'a giden Prusya heyeti başkanı olan Julius vo Minutoli'nin şu sözleri oldukça anlamlıdır: “*Doğuluların seçkin ve saygın insanlara gösterdikleri saygılı davranışların hakkını vermek gerekir*”.⁸⁸ Müslümanların misafirperverliği konusunda 1837 yılında kente gelen Edmund Spencer Trabzon'un iyi insanların konukseverliğini sınamaya gerek olmadığını ve ev sahiplerinin kendilerini oldukça iyi bir şekilde ağırladığını belirtir.⁸⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Trabzon'da uzun bir süre kalan Fallmerayer, kentteki cemaatler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Fallmerayer yöneticilerin ekonomik zihniyetinden merkezde yapılan yeniliklerin burada ne derece kabul gördüğüne kadar idareciler hakkında yorumlarda bulunmaktadır. Fallmerayer'e göre ağır, canlı ve ciddi Osmanlı, tatil yapmadan bütün hafta çalışır ve kulübesinde ev halkının yanında rahat oturmaktan başka dinlenme bilmez. Buna karşın ise Rum fazla hareketli ve sarhoş edici eğlenceye düşkündür. Fallmerayer, yine Türkler hakkında, hep onurlarının bilincinde olduklarını efendi olduklarını bir an bile unutmadıklarını yazmaktadır.⁹⁰

Seyyahlar arasında yukarıda da belirttiğimiz gibi Müslümanları kendine fazla güvenen ve kaba olarak nitelendiren de bulunmaktaydı. Fallmerayer'in uzun Trabzon betimlemelerinde özellikle karşımıza çıkar bu. Fallmerayer'de 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Trabzon'lu insanların arasında nasıl bir etki uyandırdığını halkın kendisine ne derece güvendiğine dair ifadeler bulunmaktadır.⁹¹ Müslümanlar hakkında ilginç tespitlerde bulunan diğer bir seyyah ve misyoner Joseph Wolff, Trabzon'un, Avrupalıların elinde olması durumunda çok güzel bir ülke olacağını, Müslümanların zihinlerinde, günün birinde bugün sahip olduklarını kaybedecekleri ve Hristiyanların bu ülkenin yöneticileri olacağına

⁸⁶ Bu konuda verilecek en iyi örnek Arminius Wambery'dir. Wambery kentte kaldığı süre içinde Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın tüm konukseverliğini kendisine gösterdiğini yazmaktadır. Arminius Wambery, *The Life and Adventure of Arminius Wambery, Written by Himself*, London, 1914, s.34-35

⁸⁷ 1843 yılında kente gelen ve misyoner olan Joseph Wolff, kaba, bağnaz ve sultanın yaptığı tüm reformlara düşman olduğunu söylediği paşanın (Abdullah Paşa) kendilerini oldukça memnuniyet verici bir şekilde karşıladığını belirtir. Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, London, 1846, s.109.

⁸⁸ Pınar, a.g.e., s. 108.

⁸⁹ Edmund Spencer, *Travels in Western Caucasus*, vol. II, London, 1838, s.115.

⁹⁰ Fallmerayer, a.g.e., s. 188-192.

⁹¹ Fallmerayer, a.g.e., s.75.

dair bir inanç olduğunu, bu inancın sadece Avrupalı güçlerin uyguladığı himaye sisteminden değil aynı zamanda eski bir gelenekten de kaynaklandığını belirtmektedir.⁹²

Wolff'un belirttiği böyle bir inancın oluşması aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası üzerinde, özellikle 19. yüzyılda artmakla birlikte, son iki yüzyılında yaşanan gelişmelerin bir ürünüydü. Değişik yerlerde üzerinde durulacağı üzere Osmanlı toplumunun bütünlüğü yabancı güçler tarafından tehdit edilmekte ve toplumsal denge özellikle bazı kentlerde gayrimüslimler lehinde değişmekteydi. Bu dengesizliği özellikle konsolos raporlarında görmek mümkündür. Trabzon'daki İngiliz konsolosu Palgrave, 30 Ocak 1868 tarihli raporunda gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha iyi bir durumda olduğunu şu sözlerle ifade ediyordu: *"Müslüman nüfus başkentte tam bir temsilden yoksundur. Sorumsuz ve dağınık İstanbul yönetiminde, Müslümanların çıkarlarını ya da maruz kaldığı olumsuzlukları ifade edecek hiç kimseleri yoktur. Bu arada Hristiyanlar hem başkentte hem de imparatorluk genelinde, konsoloslukların olduğu gibi pek çok temyiz mahkemesine, acentelere ve bazen de elçiliklere sahiptirler. Doğrusu, sadece şikâyet konuları vuku bulduğunda onların şikâyetleri dinlenmiyor, hatta şikâyet konusu olmadığı zaman da uyduruluyordu"*.⁹³ Her ne kadar tuhaf gözükürse gözüksün, bir başka açıdan bakıldığında toplumda böyle bir yapının oluşmasında en az diğer büyük güçler kadar etkili olan İngiltere'nin Trabzon konsolosu seleflerinin aksine toplumdaki dengesizliği oldukça iyi bir şekilde tahlil etmişti ve doğru tespitlerde bulunmuştu.⁹⁴ Fakat genel olarak konsoloslar özellikle gayrimüslimlerin yanında yer almakta onların koruyuculuğunu yapmaktaydılar. Gerek yabancıların koruyuculuğu gerek de kendi suiistimalleri sayesinde oldukça varlıklı bir duruma gelen gayrimüslimler çok geçmeden Müslümanların tepkisiyle karşılaştı. Özellikle kentteki Müslüman tüccarlar karşılaştıkları haksız rekabet karşısında savunmasız bir hale gelmiş, devlete başvurmuş ve durumlarının düzeltilmesini talep etmişlerdi. Müslüman tüccarlar ekonomik eşitsizlikten oldukça müteessir olmuşlardı ve belki de daha önemlisi durumun onurları için bir tehdit haline geldiğini algılamaya başlamışlardı. Hükümet, gayrimüslim tebaaya berat verilmesinin önüne geçmedikçe Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki durum gergin olmaya devam etti. Her ne

⁹² Wolff, a.g.e., s. 111.

⁹³ Şimşir, a.g.e. , s. 52.

⁹⁴ İncelediğimiz raporlar açısından bakıldığında İngiltere'nin Trabzon'daki konsolosluğunu yürütenler içinde Palgrave yazdıkları ile ayrı bir yere sahiptir. Seleflerinin aksine Osmanlı toplumuna bakışı daha adil ve dengeli gözükmektedir. Palgrave'in hayatı ve siyasi yaşamı hakkında bkz. Allan Mea, Palgrave of Arabia, The Life of William Gifford Palgrave 1826-1888, London, 1972; İ. Hakkı Demircioğlu, "İngiliz Konsolos William Gifford Palgrave'in Trabzon Hatıraları", **Tarih ve Toplum**, say. 236, Ağustos 2003, s.9-11.

kadar 1869 yılından sonra bu suiistimal denetim altına alınmasına rağmen huzursuzluk tohumları toplumun içerisine ekilmişti. Bu koşulların yarattığı husumetin sonuçları XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarındaki politik hadiselerde kendini göstermektedir.⁹⁵ Durum özellikle dış ticaretle ilgilenen ve Müslüman yurttaşlarına karşı büyük bir avantaj sağlayan gayrimüslimler için düşünüldüğünde bu şekildeydi. Fakat buradan hareketle daha geniş bir sonuç çıkarmak yani yukarıda belirttiğimiz husumetin olduğu zaman dilimine kadar toplumda kesin bir ayrılığın ve parçalanmışlığın olduğunu belirtmek elbette doğru değildir ve bunu tek bir nedenle açıklamak da zordur. Bu konuda verebileceğimiz en önemli delillerden birisi hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı mahallelerin olmasıdır. İncelediğimiz seyyahlar kentin fiziki yapısını belirtirken genellikle mahallelerin kimler tarafından meskûn olduğunu da belirtmektedirler. 1847 yılında Trabzon'a gelen Feruhan Bey şehirdeki mahallelerden bahsederken, Zeytinlik ve Cedidiye mahallelerinde Türk ve Ermeni, Meydan, İskenderpaşa, Berberoğlu, Ayvasıl, Hacıkasım ve Yenicuma mahallerinde Ermeni, Katolik ve az sayıda Rumun birlikte oturduğunu söyleyerek bir bakıma kentteki cemaatlerin tamamen birbirinden ayrı olmadıklarını belirtmektedir.⁹⁶ Fakat gizliden gizliye toplumun içersinde oluşan bir ayrılığın varlığı da göz ardı edilmemelidir. İngiliz konsolosu Palgrave'in o an için herhangi bir patlamaya dönüşme ihtimalinin olmadığını fakat ileride olabileceğini belirttiği bir sosyal patlamanın tohumları yavaş yavaş atılıyordu.⁹⁷ Özellikle Osmanlı Devleti'nin alınan yenilgiler ve toprak kayıpları karşısında bazı gayrimüslimlerin tavırları Müslümanların içten içe bir kin beslemelerine neden olmaktaydı. Fransa'nın Trabzon konsolosunun verdiği bilgiler herhangi bir dış gelişme sonrası şehirde nasıl bir havanın oluştuğunu anlamada iyi bir örnektir.⁹⁸ Bunun gibi, Müslümanları rahatsız edecek, gayrimüslimlerin yabancı devletlerle olan yakın ilişkileri veya yaşanan bir iç karışıklık ile ilgili olarak James Bryce'in bahsettiği Sırbistan Karadağ'daki gelişmeler etkilerini kentte de gösteriyor ve

⁹⁵ Turgay, Trade and Merchants..., s.300-301.

⁹⁶ Bijişkyan, a.g.e., s.136.

⁹⁷ FO 195/812'den Bryer, The Crypto- Christian.... , s.67.

⁹⁸ "Doğru olan tek şey, Trabzon Rum nüfusunun Girit isyanını öğrendiğinde Girit'li isyancıların Türkleri adadan atmalarını ve Epir ve Taselya'nı Osmanlı boyunduruğundan kurtulmasını görmek istediklerini yüksek sesle ifade etmekten çekinmedikleridir; bazı Türk eşrafın önünde, Müslümanları çok yaralayacak sözler söylendi ve Yunan konsolosunu kendisi bile, Rumlara yatıştırmaya çalışacağına, Rumlara Krallığın yakında büyüyeceği umudunu aşılayarak baharda Ortodoks Hristiyanların dileklerinin gerçekleşeceğini söyleyerek onları daha da coşturuyordu." Stefanos Yerasimos, "19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", çev. İsmet Akça-Didem Danış, **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul,1997, s.285; Augustinos, a.g.e., s.44.

Müslümanların tepkisiyle karşılaşılıyordu.⁹⁹ Bu da ister istemez şehirdeki Müslim-gayrimüslim ilişkilerine olumsuz bir şekilde yansımakta ve bahsettiğimiz ayrılığın biraz daha belirginleşmesine neden olmaktaydı. Trabzon'daki sosyal hayat içinde en etkili konumda olan Müslümanlar konusunda seyyahların vermiş oldukları bilgiler ışığında yapmış olduğumuz bu değerlendirmeler elbette tüm cemaati ve cemaatin sosyal yaşamdaki yerini belirlemede yetersiz kalmaktadır. Bu konuya katkı mahiyetinde diğer cemaatlerin de incelenmesi Trabzon'daki sosyal yapının, yabancı seyyahların gözüne yansıdığı oranda, ne durumda olduğu konusunda bize toparlayıcı bilgiler sunabilir. Unutulmaması gerekir ki sosyal yapı, her ne kadar inanç, etnisite, gelenek ve görenek bakımından farklı olmalarına rağmen tüm cemaatlerin birlikteliğinden oluşan bir sistemdi. Bir bütünün parçaları olan bu cemaatleri ayrı ayrı değerlendirmemize rağmen aslında her bir konu birbirini tamamlar niteliktedir.

211. Rum Cemaati

Rumlar, yukarıda vermiş olduğumuz rakamlardan da anlaşılacağı üzere Trabzon'da Müslümanlardan sonra en kalabalık cemaati oluşturmaktaydılar. Şehrin Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte Rum nüfusu, gerek iç göç gerekse de ihtida hareketleri, Kafkasya'dan olan göçler ve özellikle 19. yüzyılda Rumların Rus topraklarına göçü gibi nedenlerden dolayı sürekli düşmeye devam etmiştir.¹⁰⁰ Fakat kentin Osmanlı idaresine geçişinden inceleyecek olduğumuz döneme kadar bile Rumlar, her zaman ikinci büyük cemaat olma özelliğini korumuşlardır. İnceleyecek olduğumuz dönem içerisinde Rum cemaatini ele alırken tüm imparatorluk genelinde ortaya çıkan geniş çaplı bağımsızlık hareketlerini de dikkate alarak yapılacak olan bir değerlendirme, cemaatin bu dönem içerisindeki yapısını ve gelişimini anlamada faydalı olacaktır. Zira şehirdeki Rum cemaati, Trabzon'un bir liman kenti ve İmparatorluğun önemli merkezlerinden biri olması dolayısıyla dış etkilere açık bir yapı sergiliyordu. Özellikle kentin ticari yükselişiyle birlikte uluslararası bir öneme kavuşması bu etkileşimi daha da arttırmıştır. Bizim tespitlerimize göre, bu süre içerisinde Trabzon Rum cemaatini etkileyen ilk unsur 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Bu olay cemaati iki yönüyle etkilemiştir. Bir yandan bu savaş sırasında Doğu Anadolu'nun Rus işgali altında kalması ve buraya ekilen nifak tohumları, bir yandan da savaşın sonucunda

⁹⁹ Bryce, a.g.e., s. 387

¹⁰⁰ Augustinos, a.g.e., s.44.

yapılan Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi bölgedeki Rum nüfusunun kaderini etkilemiştir. Hatta Rumlar için Gümüşhane'nin geçici olarak işgali Yunan bağımsızlığından bile daha etkili olduğu söylenilebilir.¹⁰¹ Özellikle bölgedeki dini yapıda meydana gelen değişimler doğrudan Rus işgali ile bağlantılıydı.

İmparatorluğun içersinde öteden beri özel bir yer işgal eden ve çoğunlukla Batı Anadolu ve Ege adalarında meskûn olan Rumların ticaret, gemi taşımacılığı, bankerlik ve benzeri işlerle uğraşan kesimi bilhassa 19. yüzyılda oldukça zenginleşmiş ve Batı'yla sürekli bir ilişki içersinde olabiliyordu.¹⁰² Tanzimat döneminden itibaren kazandıkları haklarla merkezde ve taşrada yönetim mekanizmasına katılan Rumlar Islahat Fermanı'ndan sonra Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye gibi üst düzey organizasyonlara da dahil olmuşlardır. 1864 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda oluşturulan şehirdeki meclis-i umumide ikişer Müslüman ikişer de gayrimüslim bulunacaktı. Bu nizamname ile Müslüman ve gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanıyor ve böylece dış müdahaleler önlenmek isteniyordu.¹⁰³ Nitekim bu doğrultuda Vilayet Salnameleri'nin vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'daki Rumların yönetime katıldıkları ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁴

Trabzon'da cemaatler arası ilişkilerde Rumlar nasıl bir yere sahipti ve bu konumlarını etkileyen ana unsurlar nelerdi? Cevapları aranması gereken bu soruların karşılıklarını seyyahları vermiş olduğu bilgiler, konsolosların raporlarına yansıyanlar ve bu konu hakkındaki güncel çalışmalar ile vermeye çalışacağız.

Kentin en eski sakinlerinden olan Rumların, tüm imparatorlukta olduğu gibi Trabzon'da da ekonomik ilişkilerde önemli bir yere sahip oldukları göze çarpmaktadır. Şehirde yaşayan Rumlar genelde ticaretle uğraşıyordu. Pek azı ziraat ve diğer mesleklerde çalışmaktaydı. Fakat ilerleyen dönemlerde ticaretle beraber gelen zenginleşme ile daha güçlü bir konuma gelen Rumlar en küçük fırsatları değerlendirerek maddi gelişme vasıtalarını ellerinde toplamaya yöneldiler.¹⁰⁵ Diğer gayrimüslim azınlıklar gibi Rumların

¹⁰¹ Yerasimos, a.g.m., s.297.

¹⁰² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti Tarihi, c. I**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 84.

¹⁰³ Bozkurt, **a.g.e.**, s.111.

¹⁰⁴ Mesela 1869 Salnamesine göre Meclis-i İdare-i Vilayet'in bir üyesi Panayot Dominos Ağa'ydı. TVS,1286 (1869) s.27; Bir sonraki yılki salnameye göre vali muavinlerinden biri Dimirtaki Efendi'ydi. TVS, 1287 (1870) s. 31.

¹⁰⁵ Abdullah Saydam, a.g.m., s. 281.

bu eşitsiz yükselişi özellikle konsolos raporlarına yansımıştır. Özellikle ticaretle meşgul olan Rumların mesleki karakterleri konusunda Deyrolle, Türk esnafından bahsettikten sonra : *“Rum ile Ermeni tamamen farklıdır. Müşteriye seslenirler esvabını tutup çekerler. Bir laf sağınağına tutarlar. Ona en yumuşak sözle hitap ederler. “Kardeşim” derler. “Ruhum, dostum” derler ve gösterdikleri malın iki misli değerini isterler. Bununla beraber Ermeni tüccar Rumdan daha ağır ve daha namusludur”*¹⁰⁶ demektedir. Bunun yanında şehirdeki Fransız konsolosunun 1867 yılında Rumlar hakkında vermiş olduğu bilgiler daha da ilginçtir: *“Yunan (Rum) ulusu Müslümanlarla iletişime girmeyen tek ulustur. Ermenilerle de çok sık görüşmez. Rumların kendi içlerinde kapalı oldukları ve birbirlerine pek değer vermedikleri söylenebilir. Kendini beğenmiş, açgözlü, kötü niyetli ve korkak olmaları, diğerlerini onlardan uzaklaştırdıkça, onların da kendi inançlarından olmayan herkesten uzaklaşmalarına neden olmaktadır”*.¹⁰⁷ Fransız konsolosunun bu ifadelerinde irdelenmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Mesela cemaat içinde bir çatışmanın olduğu ve ilişkilerin pek hoş olmadığı izlenimi buradan çıkmaktadır. Aynı çatışma ortamı bu raporun yazılmasından yaklaşık 58 yıl önce de bir seyyahın satırlarında kendini göstermektedir. 1819’da kentin konuğu olan Bıjışkyan Rumların dini yapılarında bahsederken şu bilgileri vermektedir: *“...ayrıca birçok evlerde de hususi şapeller vardır. Söylendiğine göre, Rum ileri gelenleri birbirlerine dargın olduklarından, kiliseye gitmemek için evlerinde şapeller yaparlardı. Bu dargınlık bugün de aralarında mevcuttur”*.¹⁰⁸

Rumlar sadece şehirdeki ticaret ile ilgilenmiyorlardı. Karadeniz’in uluslararası ticarete kapalı olduğu dönemde bile Rumlar Karadeniz ticaretinde, Müslümanlardan sonra gelen en etkin zümreydi. Fakat 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı Devleti’nin Karadeniz’deki ticaret ve deniz taşımacılığı tekeline son verdi.¹⁰⁹ Osmanlı tekelinin kalkması etkisini Trabzon üzerinde de göstermeye başladı ve buna paralel olarak Osmanlı

¹⁰⁶ Deyrolle, a.g.e., s.11-12.

¹⁰⁷ Yerasimos, a.g.m., s.299.

¹⁰⁸ Bıjışkyan, a.g.e., s.103; Özellikle Kırım Savaşı’nı izleyen dönemde cemaatler arasında ekonomik dengenin değişmesinden kaynaklanan sürtüşmelerin cemaatlerin içinde de etkisini gösterdiğini söylemek yanlış olmasa gerekir.Nitekim ekonominin düşüşe geçmesi tüm cemaatleri etkilemesinin yanında cemaatlerin iç yapısına da etki etmiştir ki bu da Fransız konsolosunun yukarıdaki raporuna yansımıştır. Fransız konsolosunu Rumlarla ilgili bu yorumlarında irdelenmesi gereken diğer bir nokta da; daha çok Osmanlı teb’ası Katoliklerin koruyucusu olan Fransızların, genelde Rusya’ya karşı bir eğilimi olan ve aynı mezhepten olan Rumları Trabzon’daki konsoloslarının nasıl algılandığı imparatorlukta azınlıklar üzerinde oynanan uluslararası oyunun bir yansıması olsa gerekir. Bu konuda ayrıca bkz.Augustinos, a.g.e., s.339.

¹⁰⁹ Turgay, Trabzon..., s.46.

tüccarlarının geliri azalırken Çarlık ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli Beylerinin himayeci tutumları sayesinde Rumlar büyük bir avantaj yakaladı. Ayrıca Rusya'nın bu bölgeyi etkisi altına alışından sonra, Müslüman tüccarlar ya göç etmek ya da sürgün edilmek yoluyla Kuzey Karadeniz limanlarından ayrılacaktı.¹¹⁰ Osmanlı tüccarlarının dış ticaretten tasfiyesi, gittikçe uluslararası önemli bir ticaret merkezi olan Trabzon'un tüccar zümresini de etkileyecektir. Rumlar bundan sonra özellikle Rusya'nın desteğini arkalarına almış ticarete önemli bir konuma gelmişlerdir. Rumların 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki serüvenleri daha farklı bir hal almıştır. Uluslararası ticarete Rusya'nın desteğini almalarının yanında bu kez de Trabzon'un bir transit ticaret merkezi olmasının getirdiği devletlerarası rekabet de Rumlara sığınacakları yeni kapılar açmıştır.

Burada özellikle himaye sistemi üzerinde durmak faydalı olacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırım Savaşı sonrasında daha da artmakla birlikte, gayrimüslimlerin yabancı konsolosluklardan almış oldukları beratlarla onların sahip olduğu ticari ve hukuki ayrıcalıkları edinmeleri özellikle imparatorluğun belli başlı ticaret merkezlerinde yoğun bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Bu himaye sistemi bilhassa kendisini ticari ilişkilerde gösterdi. Birbirine bağlantılı olarak, Trabzon'un artan ticari potansiyeli gayrimüslimlerin bu şekildeki suiistimalleri ile doğru orantılıdır. Her ne kadar kendi çıkarları ile Osmanlı Devleti'ninkiler çelişmiş olsa bile Avrupalıların bu gayrimüslim unsurları koruma isteği, bir bakıma himaye sisteminin sınırlarını da genişletiyordu. Nitekim Turgay, Trabzon'da bu sosyal ve ekonomik hadisenin nasıl bir gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Burada konsolos verilerine göre İngiliz himayesindeki gayrimüslimlerim sayısındaki artış göze çapmaktadır.¹¹¹ Bunun yanında şehirdeki konsoloslar arasındaki himaye altına alma mücadelesi de önemli bir konunun, İngiliz- Rus mücadelesinin, adeta bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Konsolos raporlarından anlaşıldığı kadarıyla bu iki devlet arasında yaşanan siyasi ve ekonomik rekabet kendisini gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerinde de göstermiştir.¹¹²

¹¹⁰ Turgay, Trabzon... s.47

¹¹¹ Bunun yanında Konsolosların vermiş oldukları bu beratlardan elde edilen gelirlerin önemli bir ekonomik bir birikim ortaya çıkardıkları meselenin diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Turgay, Trade and Merchants..., s.296-298.

¹¹² Özellikle İngiliz Konsolosları Rusya'nın bu bölgedeki faaliyetlerinden oldukça rahatsız olmuş ve yazdıkları raporlarda Rusların faaliyetlerini yakından takip ederek İstanbul'daki İngiliz elçisine bildirmişlerdir.

Uluslararası rekabette tüm imparatorluğun belli başlı şehirlerinde olduğu gibi Trabzon'daki gayrimüslim azınlıkların da kilit bir noktada bulunduklarını görmekteyiz. Rum cemaati için bu duruma baktığımızda Rumların Rusya'ya karşı özel bir ilgilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira Trabzon'a gelen seyyahlardan Rumlar'ın Rusya'ya çok yakın bir ilgilerinin olduğuna dikkat çekmektedirler. Mesela Deyrolle, doğru bir öngörüyle Rumların bu eğilimi hakkında: *“Trabzon Rumları ki Ermeniler gibi devletin reaya diye anılan teb'alarıdır. Bab-ı Ali'den ziyade Rusya'ya karşı bir bağlılık, muhabbet göstermektedirler. Onları bu tercihe sevk eden mantığı anlamak kolay değildir. Bence efendinin değişmesi zararlarına olacak”* demektedir.¹¹³ Deyrolle 1869 yılında Rumların durumunu iyi tahlil etmiş olacak ki gelecekteki olası bir siyasi kargaşanın Rum cemaatine yarar getirmeyeceğini belirtmektedir.¹¹⁴ Bunun gibi Rumların Ruslara olan meyli ile ilgili olarak konsolosların verdiği bilgiler de anlamlıdır. Deyrolle'un seyahatinden iki yıl önce Trabzon'daki İngiliz konsoloslu W. Gifford Palgrave raporunda özellikle bazı mahallelerde yabancı ve bilhassa Rusya'nın etkisinin ve entrikalarının oldukça aktif olduğunu, buralardaki Hristiyanları huzursuz etmekle kalmayıp Müslümanların şüphelerini de harekete geçirdiğini ve o zamanda bir sosyal patlamaya dönüşme ihtimalinin olmadığını fakat ileride olabileceği ihtimalini belirttikten sonra Hristiyanların ve özellikle Rumların şikâyetlerinin adil olmadığını, amaçlarının çoktan edindikleri eşitlik olmadığını bilakis hâkimiyet istediklerini belirtir.¹¹⁵

Rumların Rusya'ya olan meyilleri, sürekli birbirini kollayan ve yaptıkları hareketleri İstanbul'a rapor eden konsolosların raporlarında da yer almaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ülkenin diğer yerinde zuhur eden bir siyasi hadise Trabzon'da da hissediliyordu. 1866 Girit İsyanı etkilerini Trabzon'da da göstermiş ve Rumlara yönelik şiddet olaylarının artacağı yönündeki söylentiler üzerine Fransız konsolosunun yukarıda belirttiğimiz ifadeleri, aslında bir bakımdan Rumların çekinmeden istedikleri gibi hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.¹¹⁶ Rumların aşırılıklarının ve artık devletin sadık bir teb'ası

¹¹³ Deyrolle, a.g.e., s.16.

¹¹⁴ İngiltere'nin Trabzon Konsoloslu Alfred Billioti de 25 Eylül 1873 tarihli raporunda, eğitilmiş Rumların olası bir Rus istilasının mevcut durumlarını kötüleştirebileceğini düşündüklerini belirtmektedir. Turkey No. 16 (1877), p. 116-118'den Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, vol. I (1856-1880), Ankara, 1982, Bel. No. 26, s73.

¹¹⁵ FO 195/812'den Bryer, The Crypto- Christian.... , s.67;Yerasimos, a.g.m., s.299.

¹¹⁶ Yerasimos, a.g.m., s.298. Aynı konsolos : “ buranı Türklerinde, reaya Rumların tutkulu taraftarları oldukları Ruslar lehinde sarf ettikleri sakınmasız sözlerden kaynaklanan aşırı bir öfkenin göze çarptığını” belirtmektedir ki toplumdaki tansiyonun nasıl yükseldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yerasimos, a.g.m., s.297.

olmaktan çıktıklarının bir başka delili de kentteki Rus konsolosuna göstermiş oldukları hürmettir. Bu hürmet Fransız ve İngiliz konsoloslarının dikkatini çekmiştir. İngiltere'nin Trabzon viskonsülü Billioti, 26 Ekim 1878 yılındaki raporunda, Rus konsolosunun tekrar kente gelmesi üzerine Rum Piskoposunun Rus himayesindekileri kutsadığını belirttikten sonra: “*Rus konsolosunun karaya çıkmasına tanıklık etmek için büyük bir kalabalık toplandı. Konsolosun gelişi ki, bana göre, kentteki Rumlar ve Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılanıyor*”¹¹⁷ diyerek yukarıdaki tespitlerimizi doğrulamaktadır.

Buraya kadar Rum cemaati üzerindeki dış unsurlara değindik. Bunun yanında yukarıda da belirttiğimiz gibi Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasının etkileri de cemaat üzerinde görünmekte gecikmedi. Cemaatin okumuş ve uluslararası bağlantıları olan elit kesimi hem Fransız Devrimi'nin yarattığı fikirlerden hem de bunun imparatorluk içindeki en mühim neticelerinden bir olan Yunan isyanının meydana getirdiği fikir hareketlerinden oldukça etkilenmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren başlamak üzere, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan Hristiyan Ortodoks nüfus, gelişen Rum burjuvazisi ve Rum Ortodoks kilisesinin karşılıklı olarak yönettiği eylemlerinin etkisinde kalmıştır. Kökenleri ne olursa olsun, Türkçe ya da Rumca konuşan Ortodoks Hristiyanlar, kendilerinin Yunan milletinden oldukları inancını benimsemeye başladılar. Fatih Sultan Mehmet'in geniş yetkiler vererek canlandırdığı İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikliğinin, bu bölgedeki Hristiyan toplumunun Yunan oldukları yönündeki bilincin gelişiminde ve güçlenmesinde büyük bir etkisi vardı.¹¹⁸ Özellikle Atina'da eğitim gören Rum gençleri kendi memleketlerine dönerek burada Yunan bilincinin yaygınlaşmasına aracı olmuşlardır. 1839 ve 1856 yıllarında Osmanlı Devleti'ndeki reayalara verilen haklar ve Karadeniz kökenli ve Atina'da eğitilen Rum gençlerinin bu bölgeye gelmesi bu bölgelerin sözde yeniden “Helenleştirilmesine”¹¹⁹ katkı yapmıştır. Hatta bu bölgedeki Rumların uyanışı imparatorluğun Rum nüfusunu barındıran diğer bölgelerinden daha hızlı olmuştur. Çünkü 1830 yılında Trabzon-Tebriz yolunun yeniden açılmasıyla birlikte gelen ekonomik

¹¹⁷ FO 424/76'dan Bilal N. Şimşir, a.g.e., Bel. No. 110, s.242-243; Bunun ötesinde Rumlar ve özellikle Trabzon'dakiler, Rus imparatorunun ve İmparatorluk ailesinin koruması ve refahı için kiliselerinde dua ediyordu. Sonyel, *Minorities and The Destruction...*, s.197.

¹¹⁸ Yusuf Sarıay, “The Pontus Issue and the Policy of Greece” **The Pontus Issue and the Policy of Greece**, ed. Y.Sarıay, H. Pehlivanlı, A. Saydam, çev. N.Cihan, V. Şahin, Ankara, 2000, s.3-4.

¹¹⁹ Bu tabir Rum cemaati üzerinde oynana uluslararası oyununun bir argümanı olarak ortaya çıkmış ve neticede Rum cemaatinin sonunu hazırlamakta birinci derecede rol oynamıştır. Yunan fikirlerinin Rumlar arasında yayılışı ve etkileri için bkz. Anthony Bryer, “Pontic Greeks Before the Diaspora”, **Journal of Refugee Studies**, Oxford , 4/4, s.315-334.

zenginlik ile Rumların milliyetçilik hareketlerine başlaması arasında oldukça yakın bir ilişki bulunmaktadır.¹²⁰ Artık Rumların Eski Yunan'ın torunları olduklarına dair kitaplar Trabzon'daki Rum okulunun hocalarının kaleminden çıkıyordu.¹²¹

XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti'nin Ortodoks Rumları devletin sadık bir tebaası haline getirme çabaları, önceleri sevimli görünmeyen ve hiçbiri zamanı gelmeden önce Rumların işine yaramayacak değişik yönlerden sekteye uğramıştır. Bunlardan değindiğimiz ilk faktör Rusya'ydı. Yüzyıl boyunca Rusya'nın Trabzon'daki konsolosları faal bir şekilde bölgedeki Ortodoks halkı ve özellikle zanaatkâr olanları, Çarlık hâkimiyetindeki Kafkasların liman kentlerindeki altyapı çalışmalarında kullanmak için göçe teşvik etmiştir. Rusya bu hareketle aynı zamanda 1856'dan sonra Müslüman Kafkasyalılardan temizlenen bu bölgeleri bu Rum göçmenler ile doldurmak istiyordu.¹²² İkinci faktör ise, etkilerini tartıştığımız, Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasıydı. Rusya ile mukayese edildiğinde elbette daha önemsiz ve etkisiz görünmekle birlikte yeni bir kimlik ve milliyet bilinci ortaya çıkarması bakımından etkili olmuştu ki bu bölge Rumları artık kendilerini "Grek" yani Yunan olarak ifade etmeye başlamışlardı.¹²³ Fakat doğrusunu söylemek gerekirse imparatorluğun diğer azınlıklarının kıpırdanmalarında olduğu gibi burada da Avrupalıların etkisi göz ardı edilemez. Avrupa'da esen Yunan dalgası ile büyük güçlerin hamiliğinde kurulan Yunanistan'dan sonra bu kez de Rum cemaati hedef olarak belirlenmişti. Fakat işin bir açıdan gerçek boyutu, bölgedeki Rum uyanışının ortaya çıkması İngilizlerin Hindistan yolunu açık tutmak için geliştirdikleri politik ve ticari ilginin bir ürünüydü.¹²⁴

Hâlbuki diğer yüzyıllara oranla XIX. yüzyıl azınlıkların yeni haklara kavuştuğu ve hem ekonomik hem de sosyal açıdan önemli gelişmeler gösterdiği bir dönem olmuştur. Diğer

¹²⁰ Bryer with..., a.g.e., 2. Kısım, s.106.

¹²¹ Şaşırtıcı da olsa bu gerçek özellikle eğitim kurumlarında Yunan milliyetçiliğinin ne derece gelişmeye başladığını ve yeni neslin nasıl bir eğitim felsefesi ile yoğrulduğunu göstermektedir. Yerasimos, a.g.m., s. 299.

¹²² İngiliz Konsolosu G. A. Stewens 10 Kasım 1857 tarihli raporu bu konuyu oldukça iyi açıklamaktadır. "Civar köylerinden Santalı özellikle duvarcı, taş işçisi, tuğla örücü ve inşaatçı yaklaşık 600 Rum ailenin Poti'ye göç etmek üzere olduklarını öğrendim. Orada Rus konsolosu, yapımı düşünülen yeni limanın ve kentin inşasında çalışacak olan bu kişilere verilmek üzere toprak ve başka ayrıcalıklar vaat etmiştir." FO524/10'dan Bryer, The Crypto..., s. 42; Rusya bu eylemlerine daha sonra da devam etmiştir. Fakat göç edenlerin bir kısmı, Osmanlı topraklarında buldukları huzuru bulamamış olacak ki geri dönme talebinde bulunmuş veya yasadışı yollarla Karadeniz'in güney sahillerine dönmüştür. Bkz Karpas, a.g.e., s.111.

¹²³ Anthony Bryer, Pontic Greeks Before ..., s. 327.

¹²⁴ Bryer with..., a.g.e., 2. Kısım, s.107.

azınlıkların da kazandığı gibi Rumlar da yeni yeni haklar elde ettiler. Mesela bugün bile bir kısmı ayakta duran pek çok dini veya idari yapı, 1829–1869 yılları arasındaki ekonomik ve politik gelişmelere paralel olarak 1829’dan başlamak üzere ve özellikle 1939 Tanzimat Fermanı’ndan sonra tamir edildi veya bunlara yenileri eklendi.¹²⁵ İmparatorluğun Müslüman toplumu gayrimüslimlerin haksız yükselişi karşısında ekonomik gücünü gitgide kaybeder ve peşi sıra gelen askeri hareketlerin yükünü sırtlanırken onların gayrimüslim yurttaşları daha rahat bir hayat sürüyordu. Ele aldığımız dönemde Trabzon Rum cemaati ekonomik ve sosyal gelişimini yüzyılın sonuna kadar ilerletmiş ve I. Dünya Savaşı sonrasında giriştikleri siyasi ve askeri eylemlerle bağımsızlık talep edecek bir konuma gelmiştir.

212. Ermeni Cemaati

Anadolu’nun demografik yapısına bakıldığında Ermeni nüfusun, hemen hemen her vilayette az veya çok bulunduğu görülmektedir. Nitekim Trabzon Ermeni cemaati, Rum cemaatinden sonra kentteki en kalabalık üçüncü cemaati teşkil ediyordu. Genel olarak bakıldığında, Ermeniler toplam nüfus içersinde, elde edebildiğimiz rakamlara göre % 6 ile %15 arasında değişen oranlarda bir yer teşkil ediyordu. Kentin sosyal ve ekonomik hayatında en az Rumlar kadar faal bir rol oynayan Trabzon Ermeni cemaati, dini yapı olarak Rumlarla kıyaslandığında daha parçalı bir yapı sergiliyordu. Hristiyan olmalarıyla birlikte Ermeniler, Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine ayrılmıştır.¹²⁶ Bu ayrılık Ermeni cemaati içersinde bir dizi çatışmanın da yaşanmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Gregoryen Ermeniler karşısında sayıları az olmakla birlikte, uluslararası girişimler sonucunda, 1831’de Fransa’nın tavassutuyla Ermeni Katolikler, 1850’de de İngiltere’nin tavassutu ile Protestan Ermeniler birer cemaat olarak kabul edildi.

Osmanlı Devleti’ndeki Ermeniler genel olarak beş ana kısma ayrılabilir. Birinci grubu, 19.yüzyılda oldukça etkili olan, yönetimde ve sivil hizmetlerde yer alan zengin ve etkili bir zümre oluşturmaktaydı. İkinci grup ise İstanbul ve Anadolu’nun diğer şehir ve kasabalarında ticaret ve finans işleri ile uğraşan kesimdi. Üçüncü kesim ise en kalabalık grup olan köylülerdi. Dördüncü grup ise daha çok yüksek dağlarda Sasun ve Zeytun gibi

¹²⁵ Bryer, Pontic Greeks..., s.321.

¹²⁶ Turgay Uzun, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri İçersinde Ermeniler”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2000, s. 87.

korunaklı yerlerde kuralsız ve yarı bağımsız bir şekilde yaşayanlardı ki bu grupların çıkarmış oldukları isyan hareketleri yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuştur. Beşinci grubun ise din adamlarıydı ki imparatorluğun en müreffeh topluluklarından biriydi. Bu gurup askeri muafiyetleri sayesinde ekonomik olarak önemli bir gelişme göstererek ayrıcalıklı bir mevki kazandı.¹²⁷ Bu gruplardan ilk ikisi Trabzon'un sosyal ve ekonomik hayatında rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nde "Millet-i Sadıka" olarak bilinen Ermenilerin Trabzon'daki varlığını değerlendirdiğimizde cemaatin, Katolik ve Protestan olan üyelerinden sonra bölündüğünü görmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi cemaati farklı mezheplere bölünmesi ister istemez çatışmaları da beraberinde getiriyordu. Bu çatışmalar seyyahların yazılarına da yansımıştır. Deyrolle Trabzon'dan bahsederken "...Trabzon Ermenilerine gelince Gregoryen ve Katolik mezheplerine salık olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Mezhep ayrılıkları aralarında eksik olmaz" demektedir.¹²⁸ Oysa ki Deyrolle'nün belirtmemesine rağmen kente geliş tarihi olan 1869 yılından önce Protestan misyonerler çalışmalarına başlamıştı. Deyrolle'den 22 yıl önce Trabzon'a gelen Feruhan Bey şehirde Ermenilere ait 588, Katolik Ermenilere ait 140 ve Protestan Ermenilere ait 9 haneden bahseder ki buradan kentte çoktan beri bir Protestan nüfusunun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹²⁹ Cemaat içindeki çekişmelere iyi bir örnek de 1846 yılında İngiliz Konsolosu F. J. Stevens'a Trabzon'dan yazılan bir rapordur. Bu raporda Protestan Ermenilerin cenazelerinde yaşanan taşkınlıklardan bahsedilmekte ve Protestanların cemaate ait mezarlıkları kullanamadıklarından bahsedilmektedir ve rapor şu şekilde bitmektedir: "...Bally'nin cenazesi, Meydan'da toplanan ve taşkınlıkları polis tarafından engellenen kalabalığın ışıkları arasında gerçekleştirildi. Burada bu gibi utanç verici hareketler herhangi bir zaman gerçekleşecektir. Her ne zaman bir Protestan (Ermeni veya başka biri) öldüğünde ve maruz kaldığımız böyle bir muamele veya daha kötüsü ailemizden birinin ölümünde bile gerçekleşecektir".¹³⁰

Bundan dolayıdır ki 1850 yılında, her ne kadar Gregoryen Ermeni Patriği'nin muhalefeti ile karşılaşmış da olsa Osmanlı hükümeti Protestan Ermenileri ayrı bir millet olarak tanıdı ve bu şekilde hem Protestanların hamisi devletlerin isteği yerine getirilmiş

¹²⁷ Sonyel, Minorities and The Destruction..., s.120-121.

¹²⁸ Deyrolle, a.g.e., s.15.

¹²⁹ Bıjışkyan, a.g.e., s. 135.

¹³⁰ Sonyel, Minorities and The Destruction..., s. 218-219.

oldu hem de bu çatışmalara bir son verilmek istendi. Fakat Protestan Ermenilere yönelik, kendi soydaşlarından gelen hareketlerin arkası kesilmedi.¹³¹ Cemaat içinde çatışmalar devam ederken Trabzon'daki Protestanların sayısı artmaya devam etti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Feruhan Bey 1847 yılında şehirde dokuz Protestan haneden bahsederken, ondan üç yıl sonra Trabzon'a gelen Frederick Walpole "Trabzon'da Amerikan misyonerler bulunmaktadır. Bunların, dinlerini değiştirdikleri yaklaşık on beş aile var"¹³² diyerek kentteki Protestan sayısının arttığı yönündeki tespitimizi doğrulamaktadır. Nitekim bu artış yüzyılın ikinci yarısında da görülmeye devam etmiştir. 1878 yılından önceki salnamelerde Katolik, Ermeni ve Rumlar gibi bir millet olarak bahsedilmeyen Protestanlar, bu tarihten itibaren salnamelerde yerlerini almaya başlamışlardır. Bu yıla ait verilere göre Trabzon'daki Protestan erkeklerin sayısı 38'e yükselmisti.¹³³

İmparatorluğun başkentinde çok önemli mevkileri ellerinde bulunduran Ermeniler taşrada da kilit rol oynayan görevlerde bulunuyorlardı. Anadolu'nun başlıca kentlerindeki Ermeniler esnaf, vergi tahsildarı, müteahhit, komisyoncu, zanaatçı, kuyumcu, işadamı, banker, katip, tabip, sanayici ve büyük bir kısmı ithalat ve ihracatla meşgul olan tüccarlık gibi geniş bir iş sahasında faaliyet gösteriyorlardı.¹³⁴ Bu meslek gruplarından hemen hemen hepsi Trabzon Ermenileri tarafından da gerçekleştiriliyordu. Bunların yanında Ermeniler eyalet ve sancak merkezlerinde yönetim kademelerinde de görev almışlardır. Trabzon Salnameleri bu konuda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Salnamelerden verecek olduğumuz birkaç örnek Ermenilerin hemen hemen her alanda faaliyet gösterdiğini kanıtlamaktadır. Mesela 1869 yılı salnamesine göre Divan-ı Temyiz'in bir azası Kırkor Ağa ve Meclis-i Temyiz-i Liva'nın bir azası da Kevork Efendi'ydı.¹³⁵ 1877 yılında ise Karantina memurlarında biri Sergardıyan Hacı Amiş Ağa'ydı.¹³⁶ Bu ve bunun gibi, Ermenilerin sosyal ve ekonomik hayata katılımları ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat yoğun olarak Trabzon Ermenilerinin muhasebecilik, veznedarlık,

¹³¹ Protestanların ayrı bir millet olarak hükümet tarafından kabul edilmesi bir bakımdan Misyonerlik faaliyetlerinin de başarı ile uygulandığını da teyit ediyordu. Bundan sonraki hedefin asıl odağını Ermeni toplumu oluştuyordu ve buna paralel olarak misyonerlerin çalışmaları da bu yönde yoğunlaşmıştı. Çünkü Osmanlı'nın Millet-i Sadıka'sı misyonerlere göre Doğu'nun Anglosaksonları'ydı. Misyonerlerin bu hedef değişikliği için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Ankara, 2000.

¹³² Walpole, a.g.e., s.227.

¹³³ TVS, 1295 (1878), s.116-117.

¹³⁴ Sonyel, Minorities and The Destruction..., s.123.

¹³⁵ TVS, 1286(1869), s. 28-34.

¹³⁶ TVS, 1294(1877), s. 74.

sekreterlik ve dükkân işletmeciliği yaptıklarını anlamaktayız. 1871 yılında Trabzon'a gelen Augustus Thurlow Cunynghame Ermenilerin çarşıda büyük dükkânları ellerinde bulundurduklarını yazar.¹³⁷ Ermenilerin bu saydığımız meslek grupları içinde en çok avantaj elde ettikleri iş ise uluslararası ticaretti. Türklerin ticaretten pek hoşlanmaması¹³⁸ liman kentlerinde yabancı yerleşimine katkı yaptığı gibi Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin aracı rollerini de geliştirmiştir. Batılılar önceleri tüccar veya diplomat, XVIII.yüzyıldan itibaren ise askeri uzman olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başladıkça, Batı dillerini konuşup yazabilen ve Türkçe ve Arapça bilgisine de sahip olan eğitilmiş Rum ve Ermeniler onlarla gerçek kültürel alışverişlerde bulundular.¹³⁹ XIX. yüzyılda sadece Trabzon'da değil imparatorluğun diğer liman kentlerindeki gayrimüslim nüfusun gelişimini bu mantıkla bir nebze olsun açıklamak ne kadar mümkün olacaksa, burada tek bir etkenin varlığından söz etmek de bir o kadar yanlış olacaktır. Buradan hareketle, kötü fakat geliştirilebilir bir limana ve yoğun bir ticari potansiyele sahip olan Trabzon'da Osmanlı, Fransız, Rus, İtalyan ve Yunan gemi acenteleri bulunuyordu.¹⁴⁰ Ermeniler yukarıda belirttiğimiz vasıfları sayesinde bu acentelerde idareci veya sekreter olarak görev yapıyordu.¹⁴¹

İncelediğimiz dönem içersinde Rumlar ile mukayese edildiğinde Ermenilerin Rumlar karşısında daha geride oldukları göze çarpmaktadır. Sayısal olarak Rumların Ermenilere oranla daha fazla olmaları, kentin idari kademelerindeki katılım oranını da etkilemiştir. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde Ermenilerin de nüfusları nispetinde bir katılım göze çarpmaktadır. Bu şekilde kentin yönetiminde gayrimüslim cemaatin ağırlığına göre bir denge kurulmaya çalışılmıştır.¹⁴²

¹³⁷ A. Augustus Thurlow Cunynghame, *Travels Eastern and on The Caspian and Black Seas Especially in Daghestan and on The Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, London, 1872.

¹³⁸ Bu ifade yanlış bir anlaşılma ile tüm ticareti kapsayacak bir biçimde ele alınmakla birlikte Müslüman Türk tüccarlarının geri kaldığı yada bu ticaretin dışına itildiği saha daha çok uluslararası ticaretti. Bunun yanında Müslüman Türk tüccarı her ne kadar, gayrimüslim tüccarların kullandığı kadar geniş imtiyazlara sahip olmasa da bu kesim ile rekabet etmeyi sürdürmekle birlikte katılabildiği oranda uluslararası ticarete iştirak ediyordu. Bkz. Turgay, *Trade and Merchants*, s. 308-310.

¹³⁹ Sonyel, *Minorities and The Destruction...*, s.123.

¹⁴⁰ 1884 yılında Trabzon'daki ticari acentelerin dağılımı şu şekilde idi:Şehirdeki 14 komisyon acentesinden üçü İranlı, biri İsviçreli ve geri kalanları Rum ve Ermeni'ydi. 33 ihracatçıdan sadece üçü Türk'tü ve bunlar da geleneksel olarak iç ticaretle meşgul oluyorlardı.Turgay, *Trade and Merchants*, s.294.

¹⁴¹ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, London, 1978, s. 49-50. İncelediğimiz dönemin dışında olmasına rağmen 1894 yılında şehirdeki sigorta şirketlerinin temsilcilerine bakıldığında bunların yedisinin Ermenilerin elinde olduğu görülmektedir. Turgay, *Trade and Merchants*, s.295.

¹⁴² Krikorian, a.g.e., s.50-51.

Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan hadiselerle birlikte değerlendirildiğinde, “Millet-i Sadıka” denilen Ermeniler’in bu unvanlarını 1877–1878 Osmanlı- Rus Savaşı’nın öncesine kadar koruduğu görülmektedir.¹⁴³ Osmanlı Ermenileri için bu savaş ve savaş sonunda ortaya çıkan tablo yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Savaş sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması’nda Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılacak ve bu ıslahatlar büyük devletlerin gözetiminde olacaktı.¹⁴⁴ Bu şekilde uluslararası çatışmaların odağına yerleşen Ermeniler bu tarihten sonra aldıkları dış destekle bir dizi isyan hareketlerine girdiler. İncelediğimiz dönemde Trabzon’daki Ermenilerin neden olduğu bir sosyal karışıklık tespit edilmedi. Fakat Ermeni hareketleri 1895 yılında Trabzon’da patlak verdi. Biz incelememizin dışında kalması nedeniyle yüzyılın sonundaki bu hareketlerin detayına girmiyoruz.¹⁴⁵

Yukarıda belirttiğimiz dönemlere kadar Trabzon Ermenileri devletin sadık birer tebaası olarak huzur içinde yaşamışlardır. Ermenilerin sosyal yaşama katılımları konusunda onlara oldukça adil davranılmıştır.¹⁴⁶ Çoğunluğu oluşturmamalarına rağmen sancaklarda ve eyalet merkezlerinde yönetime katıldıklarını belirtmiştik. Bu rahat ortam sayesinde Ermenilerin, aynı haklara sahip olmalarına rağmen devlete bağlılıkları Rumlardan daha kuvvetli olmuştur. Nitekim Deyrolle Trabzon Rumları ve Ermenilerini kıyaslarken Ermenilerin Rumlardan daha ağır ve daha namuslu olduğunu ve Rumların Bab-ı Ali’den ziyade Rusya’ya karşı bir bağlılık ve muhabbet gösterdiğini belirtirken Ermeniler hakkında böyle bir yorumda bulunmaması Trabzon Ermenilerinin henüz devletin sadık bir tebaası olmaktan çıkmaya başlamadıklarını göstermektedir.¹⁴⁷

1840 yılında Trabzon’a gelen ve bir Ermeni Katolik ailenin yanında misafir olarak kalan Fallmerayer, kentin eşsiz bir tarifini yapmakla birlikte kentin halkı hakkında da bazı

¹⁴³ Genel kanı bu yönde olsa da, aslında Ermenilerin uluslararası bir sorun olmaya başladıklarının işaretleri oldukça erken bir dönemde kendini göstermişti. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rus ordusunun Doğu Anadolu’daki ilerlemesinde Ermenilerin önemli bir katkısı söz konusuydu. Dolayısıyla 93 Harbi ile daha karmaşık bir hal alan Ermeni Meselesi’nin başlangıcını 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı olarak belirlemek yanlış olmasa gerekir. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983, s.60.

¹⁴⁴ Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesi’nin Milletlerarası Boyutu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2000, s. 58.

¹⁴⁵ 1895’te Trabzon’da yaşanan hadiseler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, “İngiliz Konsolos Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)”, **Belleten**, c. LXVII/248-250, Ankara, 2004, s.881-909; Aynı yazar, 1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması, İstanbul, 2005.

¹⁴⁶ Krikorian, a.g.e., s.50-51.

¹⁴⁷ Deyrolle, a.g.e., s. 13-15.

bilgiler vermiştir. Kentte 90 Katolik Ermeni ailesi olmak üzere 600 nüfuslu bir Katolik cemaatinden bahseder ki buradan hareketle biz, Katolik cemaatinin büyük oranda Ermenilerden müteşekkil olduğunu anlamaktayız.¹⁴⁸ Fallmerayer, evsahibinin inançlı bir Katolik olduğunu belirttikten sonra onun Hristiyanlık hakkındaki: “*Kilise bir vücuttur, ama vücudun bir başı olabilir, bu baş da Roma’daki papadır, sonuç olarak Urumun (Yunanın) ve Haykın (Rafizi Ermenisi) hatası affedilmez, çünkü onlar bu denli basit bir gerçeği kabul etmek istemiyorlar*” dediğini belirterek şehirdeki katoliklerin diğer Hristiyan mezheplere bakış açısını özetlemektedir.¹⁴⁹ Fallmerayer Ermenilerin yaşayışı hakkında da, özellikle tutumlulukları ile ilgili olarak “*bizde yemek ve yaşamak denen ve genelde günün en önemli işi olarak bakılan şey, orada sadece ikinci derecede önemi vardır. Bu insanların arasına yeteri kadar kalıp yaptıklarına dikkat çektim. Trabzon’da sadece geçim düşünüyor*” diyerek ev sahibi Marimoğlu’nun tutumluluğu ile ilgili ilginç bilgileri verir.¹⁵⁰

1847’de Trabzon’a gelen Feruhan Bey kentte 3987 Ermeni olduğunu ve evlerinin iki katlı kagir ve havadar binalar olduklarını belirtir. Trabzon’da Ermenilere ait olan kiliselerin de isimlerini zikreder. Meydan’a yakın olan ve yanında bir mezarlığı bulunan Surp Oksent kilisesi aynı zamanda Ermeni murahhaslık makamıdır. İkinci Ermeni kilisesi ise Surp Stepanos’tur. Üçüncü kilise ise Berberoğlu denilen yerde bulunan Surp Hovannes’tir. Katolik Ermenilere ait bir de Surp Asduadzadsin adlı eski ve metin bir bina ise şehirdeki dördüncü Ermeni kilisesidir.¹⁵¹ 1819 yılında Trabzon’a gelen Bıjışkyan da aynı kiliselerden bahsetmiş fakat Surp Asduadzadsin Kilisesi’nin Katolik Ermenilere ait olduğunu belirtmemesine rağmen şehirdeki Ermeni kiliselerini yapılış tarihleriyle birlikte anlatmıştır.¹⁵² Yüzyılın ikinci yarısında Ermenilere ait kiliselerde pek fazla bir değişiklik olmamıştır. 1877 yılı salnamesine göre şehirde Ermenilere ait üç kilise ve bir mezarlık vardır.¹⁵³

Sonuç olarak Trabzon Ermenileri yapılan idari düzenlemeler ile yönetime katılmanın yanında eskiden beri yapmakta oldukları ticari faaliyetleri daha da geliştirmişlerdir.

¹⁴⁸ Fallmerayer, a.g.e., s.50.

¹⁴⁹ Fallmerayer, a.g.e., s.49.

¹⁵⁰ Fallmerayer, a.g.e., s.190-191.

¹⁵¹ Bıjışkyan, a.g.e., s. 137.

¹⁵² Bıjışkyan, a.g.e., s. 106-108.

¹⁵³ TVS 1294(1877), s. 100-105.

Özellikle Trabzon'un bir ticari merkez konumunu kazanması Ermeniler için yeni fırsatlar açtığı gibi cemaati uluslararası çıkarların da odağı haline getirdi. İmparatorluk içindeki diğer milletlerle beraber düşünüldüğünde, misyonerlerin belirli bir zaman sonra açık hedefi haline gelen Ermeniler değişik mezheplere bölünmüş ve ayrılan her bir grup kendisine bir dış destek bulmuştur. Ruslar Akdeniz'in sıcak sularına inmek ve İngilizlerin Hindistan yolunu kesmek için Gregoryen Ermenileri; İngiltere, hayati önem taşıyan Hindistan yolunun güvenliği için Protestan ve Gregoryen Ermenileri; Fransa da Yakın Doğu'daki çıkarları için Katolik Ermenileri kullanıyordu.¹⁵⁴ Osmanlı toprakları üzerinde oynanan oyunların bir argümanı haline gelen Ermeniler özellikle 93 Harbi'nden sonra gerek merkezde gerekse taşrada çıkardıkları karışıklıklarla hem yüzyıllardan beri sürdürdükleri devletin en sadık tebaası "Millet-i Sadıka" olma özelliklerini kaybettiler hem de büyük güçlerin çıkarlarına hizmet ederek devletin parçalanmasına da katkıda bulundular.

22. Şehirdeki Yabancılar

Trabzon en eski dönemlerden beri coğrafi konumu itibarıyla ticarete açık bir liman kentiydi. Şehrin bu özelliği burada yerli halkın yanında bir miktar yabancıların da kentte olmasını sağlıyordu. Ortaçağ'da bu yabancılar genellikle Venedik ve Cenevizliler gibi ticaretle uğraşan devletlerin tüccarlarıydı. Özellikle Cenevizliler Trabzon ticaretinde etkili bir konumda idiler.¹⁵⁵ Osmanlı hâkimiyeti döneminde II. Mehmet'in askeri ve siyasi faaliyetleri sonucunda Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi, Karadeniz ticaretinin Osmanlıların eline geçişini mümkün kıldı.¹⁵⁶ Bundan sonra yoğun olarak ticaret Osmanlı tüccarının eline geçmesine rağmen önemli bir transit nokta olan Trabzon'da yabancı tüccarlar bulunmaya devam etmiştir. Trabzon'un yabancı ticarete kapalı statüsü XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiş ve 1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile ilk defa Rusya'ya Karadeniz'de ticaret yapma hakkının verilmesi

¹⁵⁴ Sonyel, Minorities and The Destruction..., s.217-218.

¹⁵⁵ Cenevizliler Trabzon'da Leonkastron olarak bilinen ve Osmanlı döneminde Güzelhisar denilen, içinde Ceneviz konsolosu, personeli, kervansarayları, depoları ve mutfakları olan ve bir kale yaptılar. Bu şekilde Cenevizliler Trabzon'da İstanbul'da da olduğu gibi bir koloni kurmuşlardır. Anthony Bryer and David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, vol I, Washington DC, 1985, s.197.

¹⁵⁶ Osmanlıları Kili ve Akkerman gibi son önemli Karadeniz şehirlerini fethetmesiyle Karadeniz giderek yabancı ticarete kapalı hale gelmiş, böylece milletlerarası ticaret bu bölgede sona ermiştir. Bu dönemden itibaren ticari faaliyetler Türk bandıralı gemilerle yapılmaya başlanmıştır. Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri(13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s.97-98; İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı" **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s.303.

ile değişmeye başlamıştır.¹⁵⁷ Trabzon'da yabancıların varlıklarının en yoğun hissedildiği dönem ise XIX. yüzyıldır. Yüzyılın içerisinde gelişen siyasi hadiseler Trabzon'u uluslararası ilginin odağına oturtmuştur.

Şehirdeki yabancılar denildiğinde ilk akla gelen konsolosluklardır. Trabzon üzerindeki uluslararası ilginin bir yansıması olarak kabul edebileceğimiz bu konsolosluklar Trabzon'un ticari öneminin artmasına paralel bir gelişim göstermişlerdir. Konsolosluklar bahsinde de üzerinde durulacağı üzere büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki çıkarları doğrultusunda imparatorluğun hemen hemen tüm önemli bölgelerine yabancı konsolosluklar tesis edilmiştir. Bu çıkarlarda önemli bir yeri olan Trabzon'da ise, önceden beri sıcak denizlere inme politikası güden Rusya, hayati önemde olan Hindistan yolunun güvenliği için çalışan İngiltere ve Yakındoğu'daki çıkarlarından kopmak istemeyen Fransa birer konsolosluk açtılar. Bunların yanında şehirde ticaretinin önemli bir kısmı Trabzon üzerinden yapılan İran'ın yanında, Avusturya, Almanya, İtalya, Belçika, İspanya ve Yunanistan gibi ülkelerin konsoloslukları tesis edilmiştir.

Konsolosluklar kısmında da değineceğimiz üzere konsoloslukların kurulma tarihlerine ilişkin değişik bilgiler mevcuttur. Yerasimos, İran ticareti ile ilk olarak ilgilenen Napolyon dönemindeki Fransızların şehirdeki ilk yabancı konsolosluğu kurduğunu ve ilk konsolos Dupré'nin şehre yerleşmesiyle¹⁵⁸ de konsoloslukların en eskisi olan Fransız Konsolosluğunun 1801 yılında tesis edildiğini belirtir. Fakat görüleceği üzere daha önce Karadeniz'de ticaret yapma hakkı elde eden Ruslar, Turgay'ın 1805 tarihini vermesine rağmen, bilinenden daha erken bir tarihte ve Fransız konsolosluğundan evvel şehirde bir konsolosluk kurarlar.¹⁵⁹ Ruslar ve Fransızların yanında İran ticaretinde yeni yollar arayan İngilizler Trabzon-Tebriz yolunun daha karlı olduğunu anladıktan sonra Trabzon'da bir konsolosluk açarlar. Kentteki ilk İngiliz konsolosu James Brant olur(1830).¹⁶⁰

¹⁵⁷ Bostan, a.g.m., s.303.; Karadeniz'in uluslararası ticarete kapanması konusunda bkz. Halil İnalçık, "The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans" **Essays in Ottoman History**, İstanbul, 1998, s.415-445.

¹⁵⁸ Yerasimos, a.g.m., s.285.

¹⁵⁹ Turgay, Trabzon., s. 49; Turgay, şehirdeki en eski konsolosluğun Rus konsolosluğu olduğunu söylese de daha önce, 1801 yılında Fransız konsolosluğu kentte açılmıştı ve Rus konsolosluğu da bu tarihte şehirde bulunmaktaydı. Michael E. Meeker, İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası, İstanbul, 2005, s.204-205.

¹⁶⁰ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of A Route", **International Journal of Middle East Studies**, vol. I, 1970, s. 18-19.

Şehirdeki etkinlikleri ve birbirleri ile olan mücadeleleri bakımından öncelikli olarak belirttiğimiz bu üç konsolosluğun yanında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendi ülkelerinin siyasi ve ticari çıkarlarını gözetmek için diğer ülkelerin de birer konsolosluk tesis ettiklerini anlamaktayız. Bu konsolosluklarda çalışan görevlilerin büyük çoğunluğu Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşlarıydı ve bu konsolosların himayesi altındaydılar. Bunların yanında bu konsolosların ailelerinin de kentteki yabancıların içine dâhil edilmesi karşımıza önemli miktarda bir yabancı varlığı çıkarmaktadır. Özellikle İranlılar kentteki yabancıların önemli bir kısmını oluşturuyordu. Trabzon'un İranlılar için ne derece önemli bir kent olduğu buraya gelen seyyahların da dikkatini çekmiştir. Nitekim Mart 1860 yılında İran'a giden bir elçilik heyetinin başkanı Baron Julius von Minutoli Trabzon'da bulunduğu sırada İran konsolosluğuna da uğrar ve Trabzon'un İran ticareti için haiz olduğu öneme dikkat çeker. Ayrıca İran konsolosu Mirza Hüseyin'in şehrin ticari önemi dolayısıyla birçok işle meşgul olduğunu belirtir.¹⁶¹ Nitekim bu yoğun ticaret konsolosluğun en önemli finansal kaynağını oluşturuyordu. İran Konsolosunun yanında kentte ticaretle meşgul olan önemli bir İranlı nüfus bulunuyordu. Deyrolle'ün, Trabzon'da tüccar ve işçi olarak bulundukları, çıkarlarını bilmeleri sayesinde kısa sürede servet sahibi olduklarını ve bazıları için Türklerin meziyetlerini ve Hristiyanların hilekârlıklarını birleştirdiğini¹⁶² söylediği kentteki İranlıların 1868 yılında sayısı 320'yd.¹⁶³ Yüzyılın sonlarına doğru, 1884'te Trabzon'daki İranlılar burada kendilerine ait bir okul tesis etmişlerdi. Bu okulun finansmanı da İranlı kervancıların paket başına verdikleri ücretten karşılanıyordu.¹⁶⁴

Şehirdeki yabancıların mühim bir kısmı ticaretle meşgul oluyordu. Bunun yanında bazı idari birimlerde de yabancıların bulunduğunu görmekteyiz. Bu birimlerden biri de sağlık teşkilatıydı. Bilindiği üzere 1837 yılının sonlarından itibaren İstanbul'da kurulmaya çalışılan Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz)'nde Avrupalı uzmanların görev almasının ötesinde İmparatorluğun diğer bölgelerinde açılan karantina merkezlerinde de deneyimlerinden istifade etmek için Avrupalı uzmanlar görev yapmıştır.¹⁶⁵ Aynı durum

¹⁶¹ Pınar, a.g.e., s. 111.

¹⁶² Deyrolle, a.g.e., s.12-15.

¹⁶³ Turgay, Trade and Merchants..., s.304; Kentte bulunan İranlıların pek çoğu Tebriz civarından olup hepsi yapılan transit ticaret ile ilgileniyorlardı. Ticaretle uğraşan bu insanların bir kısmının ekonomik durumu çok iyiydi. İsmail H. Demircioğlu, "İngiliz Konsolosu Palgrave'e Göre 1868'de Trabzon Konsoloslukları", **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001), c. I**, Trabzon, 2002, s.490.

¹⁶⁴ Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu, **Tarih ve Toplum**, 163,1997, s.52.

¹⁶⁵ Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850), çev. Serap Yılmaz, İstanbul, 1997, s.220.

1838 yılında Karantina Teşkilatı kurulan Trabzon'da ortaya çıkmış ve buradaki karantinada yabancı doktorlar görev yapmıştır. Bu tespitimizi kente gelip karantina altına alınan seyyahların notlarından tespit etmek mümkündür. 1843 yılında kente gelen misyoner ve seyyah Joseph Wolff karantina sorumlusu olarak Dr. Casolini adında birinden bahseder.¹⁶⁶ 1850 yılında Trabzon'a gelen Walpole şehre girişlerinde karantina altına alındıklarını ve karantinada görevli bir İtalyan doktorun olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ İtalyanlar karantinada doktorluğun yanında kentte eczacılık ile de uğraşıyorlardı. 1868 yılında şehirde çoğunluğu eczacılıkla meşgul olan 51 İtalyan bulunuyordu.¹⁶⁸

Yabancıların katılımının görüldüğü birimlerden biri de bayındırlık hizmetleriydi. Bilindiği gibi Trabzon eskiden beri kullanılan bir ticaret güzergâhında bulunuyordu ve bu güzergâhın, artan ticari yoğunluğu karşılayacak şekilde sürekli olarak bakıma ihtiyacı vardı. 1840'lı yılların sonlarından itibaren Trabzon-Erzurum güzergâhının ıslahı için bir dizi çalışma yapılmaya başlandığını biliyoruz. İlki 1850 yılında Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın girişimleriyle 1850 yılında diğeri ise Kırım Savaşı sonrasında girilen yol yapım çalışmalarında Avrupalı uzmanların istihdam edildiğini görmekteyiz. Yol yapımında tecrübelerinden istifade edilen uzmanlar genellikle Fransız mühendislerdi. Bununla birlikte bu uzmanların bir kısmının Ermeni asıllı Fransız oldukları karşımıza çıkmaktadır. 1850 yılında başlanılan; fakat Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle ara verilen yol yapım çalışmaları, bu savaştan sonra yeniden ve daha sistemli bir şekilde başlatıldı.¹⁶⁹ Bu yıllarda yeniden inşasına karar verilen Trabzon-Erzurum yolunun güzergâhını tespit etmek için Fransa'dan Mösyö Tevenen çağrıldı ve Trabzon Erzurum Yolunun başmühendisi oldu.¹⁷⁰ 1869 yılında Trabzon'a gelen ve bölgede bir dizi gezilerde bulunan Deyrolle notlarında kendi işçisi tarafından öldürülen Fransız Mühendis Baltazar ve 15 yaşındaki oğlundan bahseder. Ayrıca yörede yaptığı gezilerde kaldığı hanlarda, Erzurum yolunun geçeceği yerleri tespit eden Fransız mühendislerin bu hanlara iri harflerle yahut garip bir duygu ile Paris'in meşhur otellerinin isimlerini yazdıklarını kaydeder.¹⁷¹

¹⁶⁶ Wolff, a.g.e., s. 108.

¹⁶⁷ Walpole, a.g.e., s.218-219.

¹⁶⁸ Turgay, Trade and Merchants..., s.304

¹⁶⁹ Saydam, a.g.e., s.284.

¹⁷⁰ Selahattin Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850–1900), Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s.71-73.

¹⁷¹ Deyrolle, a.g.e., s.21.

Yukarıda saydığımız hizmetlerin dışında kentteki yabancıların bir kısmını da misyonierler oluşturuyordu. Ne var ki bizim kaynağımız olan seyahatnamelerin bir kısmı da bu misyonierler tarafından kaleme alınmış olan eserlerdir. Bilindiği gibi Trabzon’da bulunan gayrimüslimlere yönelik misyonierlik faaliyetleri yüzyılın başından itibaren kendini göstermişti. Önceleri tüm Osmanlı toplumunu hedef alan misyonierler gitgide hedeflerini daraltmışlar ve daha çok Ermeniler üzerine yoğunlaşmışlardır. Trabzon’da bu dönemde Misyonierler tarafından açılan okullar bulunmaktadır. 1860 yılında Trabzon’a gelen Baron Julius von Minutoli “*buradaki Hıristiyanların çoğunun Rum ve Ermeni cemaatlerine kayıtlı durumdayken, Katolik kilisesi, şehirden şehre dolaşan ve ayinler düzenleyen bir grup Cizvit papaza sahip. Hatta ve hatta Trabzon’da bir kız okulu ağmış olan, şefkat dolu rahibelere de rastlamak mümkün*” diyerek misyonierlerin Trabzon’daki varlığını tescillemektedir.¹⁷²

Kentte sadece Katolik misyonierler bulunmuyordu. Nitekim Osmanlı toplumuna yönelik misyonierlik faaliyetlerin önemli bir kısmı Protestanlardan geliyordu. Protestan misyonierlerin Osmanlı coğrafyasında seçtikleri merkezlerden biri de Trabzon’du. Protestan misyonierler İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerden sonra Bursa ve Trabzon’u istasyon merkezi olarak seçtiler. İlk misyonier 1834 yılında kente geldi.¹⁷³ İlk misyonierlerin kente gelmesi ile burada ilk misyonier Protestan misyonier okulu tesis edildi.¹⁷⁴ Bu okulun ne kadar hayatta kaldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır; fakat 1850 yılında kente gelen Walpole burada Amerikalı misyonierlerin varlığından ve açtıkları bir okuldan bahseder.¹⁷⁵ Misyonierler Trabzon’daki faaliyetlerine bundan sonra da devam ettiler. 1884 yılı içersinde American Board’a (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) mensup Papaz Palmerce Trabzon’da biri erkek ve diğeri de kız Protestan Ermeniler için iki ilkokul açtı.¹⁷⁶

¹⁷² Pınar, a.g.e , s.116; Minutoli’nin bahsettiği okul 1852 yılında Fransız rahibeler tarafından kurulmuştu. Altmış kız öğrenciye hizmet edecek şekilde kurulan bu okulda 1885 yılında beş Fransız rahibe görev yapıyordu. Bu okul Roman Katolik Ermeni, Rum ve hatta Müslüman aile çocuklarına bile açıktı. şaşmaz, a.g.m., s.52

¹⁷³ Kocabaşoğlu, a.g.e. s.46.

¹⁷⁴ George E. White, Bir Amerikan Misyonierin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995, s.35

¹⁷⁵ Walpole, a.g.e., s.227.

¹⁷⁶ şaşmaz, a.g.m., s.52.

Kentteki yabancıların içinde en son olarak zikredebileceğimiz grubu Avrupalı tüccarlar teşkil ediyordu. Değişik Avrupa ülkelerinin vatandaşı olan bu kimseler İngiltere gibi ülkelerin himayesinde bulunuyor ve bu şekilde kazançlı bir ticaret gerçekleştiriyorlardı. Şehirdeki bazı acentelerde yabancılar görev yapıyordu. İlk sigorta şirketleri bu yabancı acenteler tarafından hizmete sokulmuştu. Yüzyılın sonuna doğru bu sigorta şirketleri Rum ve Ermeni'lerin eline geçmişti.¹⁷⁷

Yüzyıl içersinde önemli bir değişim yaşayan Trabzon sadece kendi cemaatlerini barındırmıyor aynı zamanda önemli bir yabancı varlığına da tanıklık ediyordu. Bu yabancılar konsoloslar ve yabancı tüccarlardan asıl hedefleri Osmanlı toplumunun birliğini parçalamak olan misyonerlere kadar çeşitlilik gösteriyordu. Her ne kadar çelişkili gözüktürse gözüksün Trabzon'daki yabancıların varlığı, gitgide onların yerlerine geçmeye çalışan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları sayesinde azalsa da; aynı zümrelerin varlığı ve bunların eylemleri Osmanlı toplumunun birliği için zamanla en az birinciler kadar tehlikeli bir hal almıştı.

23. Misyonerlik Faaliyetleri ve Etkileri

İncelediğimiz dönem içerisinde, kentin sosyal yapısının değerlendirilmesinde üzerinde durulması gereken konulardan biri de misyonerlik konusudur. Nitekim yukarıda da değişik yerlerde de değindiğimiz gibi, misyonerlerin imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Trabzon'un da sosyal yapısına yönelik etkilerinin olduğunu tespit etmekteyiz. Misyonerlik faaliyetleri içinde hangi misyonerler daha etkili idi ve hangilerinin faaliyetleri daha fazla ses getirmişti? Biz burada bu soruları cevaplamaya çalışacağız. Bu sorularla cevap verirken de öncelikle misyonerliğin Osmanlı coğrafyasındaki varlığına değinmemiz gerekmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı toplumu, değişik dinlerin bir arada yaşadığı ve yapısını etnik kökenin değil dinlerin belirlediği bir toplumdur. Nitekim Rum Ortodokslar, Gregoryen Ermeniler, Yahudiler gibi Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim toplumu dini bir otorite ile temsil ediliyordu. Toplumun bu çeşitliliği misyonerlerin ve her bir cemaatin hamiliğine soyunan devletlerin de iştahını kabartıyordu. Aslında misyonerlik meselesini Osmanlı Devleti'nin siyasi ilişkiler kurduğu ülkeler bağlamında ele almak gerekir. Çünkü Osmanlı Devleti hangi ülkeyle siyasi ilişki kuruyorsa, o ülkenin İstanbul'daki temsilcileri

¹⁷⁷ Turgay, Trade and Merchants, s. 294

kendi dindaşları ile ilişkiye giriyor ve onların hamisi gibi davranıyordu. Osmanlı toplumun bu çeşitliliğinden ilk istifade etmeye çalışanlar Katolik misyonerlerdi.¹⁷⁸ Zira Osmanlı Devleti'nin en iyi müttefiki Fransa'ydı ve Fransa Osmanlı ile ilişkileri sonucunda Katoliklerin koruyucusu haline gelmişti; fakat Katolik misyonerler XIX. yüzyılda Protestan misyonerlerin yaptığı gibi kışkırtıcı eylemlere girişmeden ziyade bireysel din değiştirmeleri teşvik ediyordu.¹⁷⁹

Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetleri, Osmanlıların Protestan ülkelerle siyasi ilişkilere girmesinden sonra yeni bir boyut kazandı. Bu kez sadece Katolikler değil Protestan misyonerler de Osmanlı toplumu içinde kendi hedeflerini ifa etmeye başlamışlardı. Osmalı ülkesine gelen ilk Protestan misyoner İngiliz *Church of Missionray Society*'e bağlı bir papazdır. Onu, 1820 yılının Ocak ayında İzmir'e ayak basan Pliny Finsk ve Levi Parsons adlı iki Amerikalı misyonerler izlemiştir.¹⁸⁰ Bu iki misyonerin nihai hedefleri Kudüs'tü. Bu kutsal kente gidecekler ve oradan başlayarak tüm “*dinsizleri*”, Müslümanları, Musevileri ve sözde Hristiyanları doğru yola davet edeceklerdi.¹⁸¹ Nitekim Protestanlar 1831 yılında İstanbul'da William Goodell'in önderliğinde bir misyon kurdular. Bundan üç yıl sonra Bursa'da ve ondan hemen sonra Trabzon'da birer misyon tesis edildi. Misyonerler öncelikli olarak toplumu tanımayı ve toplum içinde ne derece başarılı olabileceklerini öğrenmeye çalıştılar. Bu maksatla Osmanlı topraklarına geziler yapan misyonerlerden biri olan ve 1833'te Trabzon'a gelen Smith'in Trabzon'da tesis edilecek olan bir istasyonun Ermenilerden ziyade Rumlar için bir istasyon olacağını söylemesi, misyonerlerin asıl hedeflerinin Smith'in gerçek Grek (*Genuine Grek*) dediği Rumlar olduğu anlaşılmaktadır. Smith, sayıları 1200-1300 arasında olan Ermeniler için de Trabzon'un önemli bir istasyon olacağını ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiğini; fakat şehrin asıl öneminin Ermenistan için bir kilit nokta olmasından ileri geldiğini belirtmektedir.¹⁸²

¹⁷⁸ Katolikler oldukça erken bir dönemde Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine başlamışlardı. Mesela İstanbul'daki ilk Katolik Okulu 1583 yılında Cizvitler (Jesuite) tarafından, diğeri ise 1587'de Kapüsen (Capusin) tarafından açılmıştı. Bu okulların açılmasında Pera'daki Hristiyanların isteği kadar Fransız sefirinin de etkisi olmuştu. İlhan Tekeli- Sevim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999, s. 37-38.

¹⁷⁹ Sonyel, *Minorities and The Destruction...*, s. 108;

¹⁸⁰ Kocabaşoğlu, a.g.e. s. 22.

¹⁸¹ Kocabaşoğlu, a.g.e. s. 22.

¹⁸² Smith, Ermenistan'a yakınlığından dolayı buraya gönderilecek kitaplar ve değişik aygıtların Trabzon'dan gönderilebileceğini ifade etmektedir. Smith, a. g. e., s. 325-327.

Önceleri hedefleri oldukça büyük olan Protestan misyonerlerin bu hedeflerini zamanla daraltmış olduklarını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle toplumun her kesimine nüfuz edip inançlarını etkilemeye çalışan misyonerler bekledikleri bu desteği alamamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hedeflerinin büyük olmasına karşın misyonerler aslında o kadar da şanslı değildi. Köklü bir inanca sahip ve sınıf çekişmesi yaşamayan Müslüman Türk ve Araplar, halk baskısının az olduğu ve Gregoryenlerin aksine Patrik ve Piskoposların büyük yetkiye sahip olduğu Rumlar¹⁸³, din adamları ile tüccar sınıf arasındaki çatışmayı, millet teşkilatlarının başına halk liderlerini geçirerek çözen ve aynı zamanda Gregoryen ve Rumlar kadar hiyerarşik bir yapıya sahip olmayan Yahudiler arasında başarı sağlayamayan misyonerler Ermeniler arasındaki huzursuzlukları iyi bir şekilde değerlendirdiler.¹⁸⁴ Çünkü Ermeni cemaati içersinde Gregoryen ve Katolikler arasında, Protestanların devreye girmesinden önce bir çekişmenin var olması Protestan misyonerlerin işini kolaylaştırmıştı. Önceleri tüm dinsizleri yola getirmek için harekete geçen misyonerler daha sonra hedeflerini Müslümanlar ve Museviler olarak belirledi; fakat bu yeni hedef de tam bir fiyasko idi. Müslümanlar arasından bir çivi bile sökmek mümkün olmadı. Musevilerden de bekledikleri sonucu alamayan misyonerlerin artık nihai hedefi “Doğu’nun Anglosaksonları” dediği Ermenilerdi.¹⁸⁵

Protestan misyonerler, Sinop’tan Trabzon’a uzanan Anadolu kıyılarına ve iç kesimdeki Erzurum’a umutla bakıyorlardı. Eski gözü pek Protestan gezginler, Rumlar ve Ermeniler arasında çalışmayı sağlayacak bir misyon merkezi olarak Trabzon’un uygunluğuna ve potansiyeline işaret etmişlerdi.¹⁸⁶ Bu bilinçle hareket eden misyonerlerin imparatorluk içinde açtığı ilk okullardan biri de Trabzon’daydı.¹⁸⁷ Önceleri yerel egemen Ermeni çevrelerinin direnci ile karşılaşan bu okullar kısa sürede kendilerini kabul ettirdi.

¹⁸³ İnanç tohumlarını ekmek yolundaki titiz çabalara karşın, Amerikan misyonerleri Rum cemaatinden bekledikleri desteği bulamamışlardır. ABCFM tarafından Yunanistan’daki ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki misyon merkezlerinde incelemeler yapmak üzere gönderilen Peder Rufus Anderson bu gerçeği “gerçekten bu yöntemlerle gerçek anlamda Tanrı’ya döndüğüne inanılabilecek on kişi bile yoktur” diyerek dile getirmektedir. Augustinos, a.g.e., s.195; Ne ki Rufus Anderson’un bölgeye yaptığı ikinci bir geziden sonra Rumlara yönelik misyoner faaliyetleri durduruldu. Bu zamana kadar Rumlar arasında pek bir başarının sağlanamamış olmasının bir nedeni de tüm ağırlığın Ermenilere verilmesiydi. Kocabaşoğlu, a.g.e. s. 55; White, a.g.e., s.32.

¹⁸⁴ White, a.g.e., s.26.

¹⁸⁵ Kocabaşoğlu, a.g.e. s. 55

¹⁸⁶ Augustinos, a.g.e., s.197; Smith, a. g. e., s. 325-327.

¹⁸⁷ Protestan misyonerlerin çalışmalarını etkili kılacak en etkili yol eğitimdi. Nitekim misyonerler Osmanlı topraklarına gelir gelmez, yaptıkları ön hazırlıktan sonra hızlı bir okullaşma hamlesi başlattılar. İlk okul Beyrut’ta açıldı. Daha sonra bu okula Suriye Misyonu’nda ve İstanbul’da yenileri eklendi. Misyonerlerin Anadolu’da açtıkları okullar ise İzmir, Bursa ve Trabzon gibi imparatorluğun önemli merkezleriydi. Kocabaşoğlu, a.g.e., s.48-50.

Kaynağımız olan seyahatnameler içinde ilk kez Frederick Walpole bu okuldan bahsetmektedir. 1830'lu yıllarda belirttiğimiz bu okulun tesisi ile başlayan misyoner hareketleri çok geçmeden sonuçlarını göstermeye başladı. Özellikle Protestan aile sayısındaki artıştan tespit ettiğimiz kadarıyla misyonerler toplumdaki etkilerini arttırmaktaydılar. 1847 yılında kente gelen Feruhan Bey'in verdiği 9 protestan hanesi,¹⁸⁸ ondan üç yıl sonra kente gelen Wolpole'un notlarında 15 aile olarak ortaya çıkmaktadır. Wolpole, misyonerlerin dağıttıkları kitaplarla pek çok kişinin inancını etkilediğini belirtmenin yanı sıra bu eylemlerin neticesinin görüldüğünden daha büyük olduğunu da ifade etmektedir.¹⁸⁹ Kentteki Protestan misyonerlerin başarısını tayin edici tek unsur Protestanlaşma değildi. Nitekim Protestan misyonerler sözünü ettiğimiz okullaşma hamlesi ile ortaya çıkardıkları eğitim kurumları sadece Protestanlara değil toplumun diğer kesimlerine de sesleniyordu.¹⁹⁰ Önceleri yerel Ermeni çevrelerinin direnci ile karşılaşan bu okullar kısa sürede kendilerini kabul ettirdiler.¹⁹¹ Walpole misyonerlerin çalışmalarının sonucunun görünenden fazla olduğunu belirtirken muhtemelen okulların başarısından bahsetmekteydi. Misyonerler, nihai hedeflerini Ermeniler olarak belirledikten sonra Ermeni cemaatinin içinde çatışmalar kendini göstermeye başladı. Deyrolle'ün de belirttiği gibi mezhep çatışmalarının aralarında eksik olmadığı Trabzon Ermenileri¹⁹² şehirdeki Protestan misyonerlerden rahatsız olmaya çoktan başlamışlardı bile. Haziran 1844 yılında Erzurum, Bursa ve Trabzon Ermenileri misyonerlerin şehirlerinden kovulmaları istemiyle hükümete başvurmuşlardı.¹⁹³ Bunun gibi Protestanlaşan Ermenilere yönelik, kendi soydaşlarından gelen bazı taşkınlıkları yukarıda belirtmiştik. Ermeni cemaati içinde Protestanlara karşı husumet artarken Protestanların sayısı da artıyordu. İlk kez 1878 yılında Trabzon salnamelerinde ayrı bir cemaat olarak verilen Protestan erkeklerin sayısı 38'e yükselmişti.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Bıjışkyan, a.g.e., s. 135.

¹⁸⁹ Walpole, a.g.e., s.227.

¹⁹⁰ 1884 yılında Trabzon'da açıldığını belirttiğimiz Protestan misyoner okulunda öğrencilerin büyük çoğunluğu Protestan Ermeni iken, az sayıda da olsa Gregoryen Ermeni ve Rum cemaatlerine bağlı öğrenciler de bu okula devam ediyorlardı. Şaşmaz, a.g.m., s.52.

¹⁹¹ Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 50.

¹⁹² Deyrolle, a.g.e., s.15.

¹⁹³ Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", **A Conference organized by the Council on Middle East Studies, Yale Center for International and Area Studies Co-sponsored by Hofstra University**, December, 8-9, 2000, s. 322. (<http://research.yale.edu/ycias/database/files/MESV5-11.pdf>), (27.06.2006),

¹⁹⁴ TVS,1295 (1878), s.116-117.

Trabzon'daki misyonerlik hareketleri içersinde Katolik misyonerlerin de oldukça aktif olduklarını görmekteyiz. Kentteki Katoliklerin Protestanlardan daha kalabalık bir nüfusları bulunuyordu. 1848 yılında bir grup Venedikli Mihitarist Anadolu'ya gelmiş ve Trabzon'da bir okul inşa etmişlerdi. Bunun gibi 1852 yılında Fransız rahibeler 60 kız öğrencinin okuyabileceği bir okul kurmuşlardı. Bu okul uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Frères des Ecolés Chrétiennes misyonerleri 1881 yılında Trabzon'da bir okul kurmuşlardı ve 1885 yılı itibarıyla bu misyonerlerden beşi bu okulda görevine devam ediyordu.¹⁹⁵ Bu okullara devam eden öğrencilerin hemen hemen tamamı Katolik Ermenilerdi. Bunun yanında bu okullar toplumun diğer kesimlerine de açık durumdaydı.

Misyonerler Osmanlı toplumuna sadece dini maksatlarla eğilmiyorlardı. Eylemlerinin arkasında ileriye yönelik siyasi, politik ve ekonomik gerekçeler vardı.¹⁹⁶ Misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'na akını ile beraber siyasi fikirleri topluma aşılmaya başladılar. Protestan misyonerler gizlice Müslümanları ve diğer mezhepleri Hristiyanlaştırmaya; Katolikler Ortodoks Hristiyanları Vatikan'a bağlamaya; Ortodoks misyonerler ise dindaşlarının kendi kiliselerinden uzaklaşmalarını engellemeye çalışıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatler arası çatışmalar bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde misyonerler tarafından provoke edildi. Aynı zamanda Misyonerler Osmanlı toplumunu birbirine düşman değişik mezheplere bölerken dış güçlerin müdahalesine de imkân tanıyorlardı.¹⁹⁷ Misyonerler bu maksatlarına oldukça etkili bir yöntem olan okullar sayesinde ulaşmaya çalıştılar. Hedefleri olan Hristiyanları bu eğitim kurumlarında istedikleri biçimde eğiten misyonerler aynı zamanda ilerde azınlıkların bağımsızlık hareketlerinin fikri altyapısını da oluşturuyorlardı. Aşılacakları bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri ile Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına katkı yapan misyonerler bu şekilde nihai hedeflerini de yerine getirmiş oluyorlardı.

Sonuç olarak, Trabzon kenti için düşündüğümüzde, bizim tespitlerimize göre misyonerlerin çalışmalarının yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başlarında etkilerini daha yoğun bir biçimde hissettirdiğini anlamaktayız. Ermeniler yüzyılın sonlarında

¹⁹⁵ Şaşmaz, a.g.m., s.49-52.

¹⁹⁶ Görünürdeki amacı dinsel, asıl amaçları ise ekonomik siyasal ve kültürel olan misyonerler faaliyetlerini matbaa, hastane, okul gibi modern ve toplumun aratan ihtiyaçlarına yönelik kurumlar ile faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bu gibi yardımcı kuruluşlar misyonerlerin topluma yayılmalarını ve eylemlerini daha etkin bir hale getiriyordu.

¹⁹⁷ Sonyel, Minorities and The Destruction..., s.194.

giriştikleri isyan hareketleriyle ve bağımsızlık mücadelesiyle, Rumlar da yirminci yüzyılın başlarında giriştikleri siyasi maceralarla misyonerlerin dolayısıyla yabancı güçlerin amaçlarını gerçekleştirmiş oluyorlardı. Misyonerlerin, incelediğimiz dönem içersinde, toplum üzerindeki etkileri daha çok gayrimüslimler üzerine olmuş ve farklı mezheplere bölünmüş olan gayrimüslim cemaatlerin birbirleri ile olan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Misyonerlerin faaliyetleri her ne kadar gayrimüslimler üzerinde yoğunlaşmışlar ve açtıkları kurumlar ile onlara hitap etmişlerse de sonuçları itibarıyla tüm Osmanlı toplumunu ve devletin bütünlüğünü etkiler bir hale gelmişlerdi.

Misyonerlerin kentteki varlıklarına bu şekilde değindikten sonra şehrin dini yapısıyla ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz diğer bir hadise de gizli Hristiyanlık meselesidir. Çünkü bu mesele Trabzon'a gelen birkaç seyyahın notlarında yer almıştır. Doğrudan kentin dini yapısı ile ilgili olmasa da Trabzon Vilayeti sınırları içinde yaşanan bu hadiseye burada açıklık getirmeye çalışacağız. Bu mesele Islahat Fermanı sonrasında Trabzon yakınlarındaki bazı köylerde yaşayan halkın Hristiyanlıklarını ifşa etmesi ile ortaya çıkmış ve bu halkın konsolosların yardımına başvurmaları üzerine de uluslararası bir boyut kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ve akabinde Islahat hareketleri ile ortaya çıkan dini serbesti öyle geniş boyutlara erişmişti ki, o vakte kadar dinini gizleyen ve şeklen Müslümanlığı kabul etmiş bazı Hristiyan cemaatler asıl dinlerini açıklamakta bir beis görmemişlerdir. Fakat ilginç olan İslam şeriatına göre tanassur¹⁹⁸ sayılabilecek böylesi olaylara tanassur olarak değerlendirilmediği ve hatta göz yumulduğudur.¹⁹⁹

18 Şubat 1856 tarihinde Abdülmecit'in Paris anlaşmasını imzalaması ve 30 Mart'ta arkasından gelen Hatt-ı Hümayunla ülkedeki Hristiyanlara yeni hakların verilmesi Hristiyan Osmanlı tebaasına yeni bir güvence getirmişti. Müslüman vatandaş olmanın avantajlarından yararlanmak amacıyla bir şekilde Hristiyan oldukları halde, İslam görünen gizli Hristiyanlar bu güven sonucu, Batılı ülkelere durumlarının incelenmesi için

¹⁹⁸ Tanassur veya tenassur anlam olarak Hristiyan olmak demektir. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat, Ankara 1997, s.1076. Nasranî kelimesinden türeyen bu sözcük Hristiyanlaştırma, Hristiyanlığa çağırma anlamını da taşımaktadır. Aynı zamanda tanassur İslam hukukuna göre cezası ölüm olan bir suçtu.

¹⁹⁹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.313.

başvurmuş, İngiliz Büyükelçiliği, Trabzon'daki konsolosundan detaylı rapor istemişti.²⁰⁰ Bundan sonra bu hadise hem Osmanlı Devleti'nin hem de konunun takipçisi olan yabancı devletlerin gündemlerini bir süre meşgul etti. Biz burada kaynağımız olan seyahatnamelere bu durumun ne şekilde yansıdığını incelemeye çalışacağız.

Bryer, *The Crypto-Christians of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond* adlı makalesinde bu bölgedeki gizli Hristiyanlığa dair ilk ipucunun 1825 yılında olduğunu ve bundan sonraki en açık referansın 1833 yılında burada bulunan iki Amerikan papaz, Smith ve Dwight, tarafından yapıldığını belirtir.²⁰¹ Fakat Bryer'in belirtmemesine rağmen bu bölgedeki gizli Hristiyanlık hakkında daha önceden yapılmış tespitler bulunuyordu. Kendisi de aslen Karadenizli olan ve Venedik Mekhitarist manastırında yetişen bir din adamı olan Bıjškyan, 1817 yılında yörede yaptığı gezide bu zümre hakkında: *“Rumların içinde ‘Gromtsi’ denilen bir zümre vardır ki bunlar yarı Hristiyan yarı Müslüman olup kalben tam bir Hristiyan gibi ibadet etmelerine rağmen, dışarıya karşı Müslüman gibi davranırlar. Nesilden nesile hiç değişmeyen bu adamların imanları da kendileri gibidir”* diyerek varlıklarını teyit etmektedir.²⁰² Bu bölge aynı zamanda önemli bir güzergâh üzerinde bulunması itibarıyla gizli Hristiyanlık hadisesi buraya gelen seyyahların ve iç bölgelere doğru giden misyonerlerin dikkatini cezbetmiştir. 1833'te bu bölgede bulunan misyoner Smith bu zümre hakkında onların açıkça Rum inancına bağlı olduklarına inandığını; fakat çoğunun Müslüman olduklarını açıkça ifade ettiklerini belirtir. Smith ayrıca sağlam bir kaynaktan öğrendiğine göre bunların böyle görünmelerinin mahsustan olduğunu, onların ne sünnet olduğunu ne de diğer Müslüman bölgelerindeki gibi herhangi bir tören yaptıklarını, gizli olarak Rum kilisesine bağlı olduklarını ve dini törenleri ifa etmek için papazlara sahip olduklarını ifade etmektedir.²⁰³ Bu konudan bahseden diğer bir seyyahlardan biri de 1836 yılında Trabzon'a gelen Hamilton'dur. Hamilton Trabzon civarındaki köylerin sakinleri hakkında bilgi verirken *“Dikkat çekici diğer bir özellik de hem Trabzon'da hem de yakın dağlarda pek çok Rum Türkü veya Türk Rumu'nun varlığıdır. Gerçekte Hristiyan olan bu halk gizlice Rumların dinsel ayinlerini gerçekleştirir. Tedbirli davranarak devletin dinini kabul eden ve sünnet olmayı kabul eden bu topluluk camiye gider ve Müslümanların katıldığı diğer bütün*

²⁰⁰ Bu raporlar ve bu bölgede gizli Hristiyanlığın nasıl ortaya çıktığı hakkında bkz. Bryer, *The Crypto-Christians*, s.363–368

²⁰¹ Bryer, *The Crypto-Christians...*, s.31; Smith, a. g. e., s.319-320.

²⁰² Bıjškyan, a.g.e. s.114.

²⁰³ Smith, a. g. e., s.319-320.

törenlere katılır” diyerek bu topluluğun yaşama şekliyle ilgili bilgiler verir.²⁰⁴ Hamilton’un verdiği bilgilerde dikkat çeken bir diğer husus ise gizli Hristiyanların Trabzon’da da olduğundan bahsetmesidir ki bu yönüyle diğer seyyahlardan ayrılır. Diğer bir seyyah da 1843 yılında bölgeye gelen Joseph Wolff’tur. Wolff “*Trabzon civarındaki pek çok köy, dışarıdan görüldüğü kadarıyla Hristiyanlığı kabul eden Rumlarla meskûndur. Papazları gizlice İstanbul’daki patrik ve Trabzon’daki Rum piskoposu tarafından atanır.*”²⁰⁵ Wolff’un bu topluluğun papazlarını gizliden atanmasına dair verdiği bilgiden hareketle bunların da Gizli Hristiyanlar olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır. Üzerinde durulması gereken bu ihtimal aynı zamanda, Wolff’un yazdıklarından hareketle bu topluluğun gerçek dinlerini ifşa etmeye çoktan başladıkları anlamını da taşımaktadır. Gizli Hristiyanlar ile ilgili olarak diğer bir bilgi de 1850 yılında buraya gelen Frederick Walpole tarafından verilmektedir. Walpole, “*Gözlerden ırak dağlarda Müslüman isimlerini alan ve Rum dini ayinlerini yapan Rum topluluk olduğu söyleniyor*” demektedir.²⁰⁶ Bu bölgedeki gizli Hristiyanların varlığına dair bazı seyyahların bilgi vermelerine karşılık bazılarının ise bu konudan hiç bahsetmedikleri anlaşılmaktadır. Mesela 1854 yılında Trabzon’a gelen Humphry Sandwith Gümüşhane bölgesindeki madenlerden ve burada çalışan Krom civarındaki Rum madencilerden bahsetmesine rağmen onların dinine dair herhangi bir vurgu yapmaz²⁰⁷ Sandwith gibi diğer bazı seyyahlar da bu konuda bilgi vermezler. Sırasıyla 1840, 1844 ve 1849 yılında burada bulunan Ainsworth, Wagner ve Layard bu konudan bahsetmezler.²⁰⁸ O halde burada şu sonuca varmak veya şu şekil bir olasılığı ortaya koymak mümkündür. Her ne kadar bu bölgede daha önceden böyle bir zümrenin varlığı biliniyor olsa da, bunların dinlerini açıkça ifade etmeleri diplomatik alanda ortaya çıkmasa da, meselenin bu tarihlerden sonra yabancı seyyahların notlarına yansımaları ile 1828–1829 Osmanlı Rus Savaşı esnasında bu bölgenin bir süre Rus işgalinde kalması arasında önemli bir bağlantı vardır.²⁰⁹

Yukarıda birçok kez Rusya’nın himayesi altına aldığı gayrimüslimleri kendi topraklarına çekmeye çalıştığını belirtmiştik. Rusya önceden beri İngiltere’nin Hindistan yolunu kesmek için her yolu denemekteydi. Rusya’nın bu zümre ile ilişki kurması ve onları

²⁰⁴ Hamilton, a.g.e., s.240.

²⁰⁵ Wolff, a.g.e., s.110.

²⁰⁶ Walpole, a.g.e., s.235.

²⁰⁷ Sandwith, a.g.e., s.36

²⁰⁸ Ainsworth, a.g.e., s.396-397; Wagner, a.g.e., s.286-295; Austen Henry Layard, Discoveries in The Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert, London 1853, s.1-8

²⁰⁹ Bryer, The Crypto-Christians., s.31

bu şekilde desteklemesi de aslında Rusya'nın amacı için başvurduğu diğer bir yöntemdi. Aslında her ne kadar Islahat Fermanı sonrasında belirgin bir biçimde ortaya çıkmış ve bu zümrenin yabancı devlet temsilciliklerine başvurması ile uluslar arası bir sorun haline gelmiş olsa da aslında bu bölgedeki halkın devletten kopuş süreci daha öncelerden başlamıştı. Tıpkı 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermenilerin Ruslarla işbirliği etmesiyle bu zümre için başlayan bu kopma süreci yine Rusya'nın faaliyetleri ile sözünü ettiğimiz zümre içinde ile daha öncelerden kendini göstermeye başlamıştı.²¹⁰ Palgrave'in de belirttiği gibi bu hadisede Rusya'nın etkin bir rolü bulunuyordu. Aslında meseleye diğer bir açıdan bakıldığında, bu zümrenin uluslararası bir oyunun bir piyonu olduğu rahat bir şekilde anlaşılabilir. Özellikle güneye sızma gayreti güden ve Kafkaslara yerleşmek için hazır iş gücü arayan Rusya için bu, değerlendirilmesi gereken bir fırsattı. Buna karşılık Hindistan yolunun güvenliği için olası bir tehlikeyi göze alamayan İngiltere de bu meseleyle yakından ilgilenmişti. Bunu İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin Trabzon'da bulunan konsolosundan meseleye dair detaylı bir rapor istemesinden anlamak mümkündür. 31 Ekim 1857 tarihli raporunda Trabzon Konsolosu Alex Stevens, bu konuda oldukça geniş bilgiler topluyor ve İstanbul'daki elçiliğe gönderiyordu.²¹¹

Gizli Hristiyanlık hadisesinin ortaya çıkması ve bunların toplu olarak dinlerini değiştirmeleri Müslümanlar arasında tepkilere neden olmuştu. Trabzon'da ortaya çıkan bu tepki “*Uzun Sokak çamur oldu, Kromlilar gâvur oldu*” deyişiyle kendini göstermişti. İngiliz konsolos Stevens, paşa, defterdar ve diğer önde gelen Müslümanların, bu hadisenin Hristiyanlar için kutlanacak bir durum olmadığını, onlara hiçbir şeyde inanılmayacağını ve bu dine mensup birer hayvana bezediklerini söylediğini not etmektedir.²¹² Fakat genel olarak toplumda bu tür zümrelerin varlığı Müslümanlar tarafından bilinmekteydi.²¹³ Bu durum özellikle bu toplumun, yerleşim yerlerinin Müslümanlar ile paylaştığı bölgeler için geçerliydi. Şehirdeki bu tepki kısmen bu gizli Hristiyanların temsilcisinin Trabzon'daki İngiliz konsolosu George Alex Stevens'a başvurmasından kaynaklandığı gibi, aynı zamanda Hamilton'un belirttiği gibi gizli din taşıyanların şehirde de bulunmasından

²¹⁰ İngiltere'nin Trabzon konsolosu William Gifford Palgrave, Nisan 1867 tarihli raporunda bu zümre hakkında: “Kırım Savaşı sonrasında daha yoğun olmakla birlikte, Rusya'nın bu bölgedeki etkinliğinin yayılması sırasında bu aileler kendilerini tamamen Hristiyan ilan ettiler ve bunların birçoğu bir çeşit Rusya vatandaşlığı elde etti.” demektedir. FO 195/812'den Bryer, *The Crypto-Christians...*, s.66.

²¹¹ Bu rapor için bkz. FO524/10'dan Bryer, *The Crypto-Christians...*, s.35

²¹² FO 524/10'dan Bryer, *The Crypto-Christians...*, s.35.

²¹³ Özellikle Trabzon ve Girit'te yaşanan din değiştirmelerin resmi yazışmalarda birer örnek olarak gösterilmesi hakkında bkz. Ortaylı, a.g.m., s. 315-316.

kaynaklanmış olabilir. Bu zümrenin Rus taraftarı olmaları ve bir kısmının Rusya'nın himayesinde olmasından kaynaklanan cemaatler arası mevcut bir husumet ister istemez böyle bir durumun ortaya çıkmasından sonra daha da artacaktı. Fakat bu konuda, yani belli bir bölgede gerçekleşen din değiştirme hadisesinin herhangi bir çatışmaya yol açtığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Hamilton'un²¹⁴ belirttiği, şehirde böyle bir zümrenin varlığı ne diğer seyyahların notlarında ne de bu konuda detaylı bir rapor hazırlayan İngiliz konsolosu Stevens'in raporlarında yer almaktadır ve sorgulanması gereken bir ifadedir.

Hamilton sadece şehirde ve yakın civarda böyle zümrelerin olduğundan bahsetmekle kalmaz aynı zamanda bunların etnik menşei hakkında da bilgi verir. Hamilton'a göre bu halk Macronların torunları olabilirdi ve aynı zamanda, Herodot'un belirttiği gibi sünnet olan bu halk bu geçmişten bihaberdi bu geleneği Müslümanlardan aldıklarını zannediyorlardı.²¹⁵ Hamilton burada, Trabzon'a gelen diğer birçok seyyah gibi kentin antik dönemine atıf yaparak kendi zamanı arasında bir bağlantı kurmaya ve bu şekilde etnik bir çözümleme yapmaya çalışmaktadır.

Din ve mezhep değiştirme hadiselerine halkın tepkisine rağmen hükümet nezdinde çok büyük bir hareketliliğe neden olmamıştı. Bu kısmen bu din değiştirme hadiselerinin geniş çaplı sosyal karışıklıklara neden olmaması ile açıklanabilir. Genelde, Misyonerlik ile başlayan ve incelediğimiz üzere toplu din değiştirme ile devam eden hareketler karşısında hükümetin tutumu, sanıldığı gibi aksine diplomatik ve idari kademelerde tartışılmalı ölüm cezası gibi katı olmamıştır; fakat toleransın veya umursamazlığın da resmen ilan edilip göze gösterilmediği anlaşılmaktadır.²¹⁶

Mezhep değiştirmek Tanzimat'tan sonra gayrimüslimler için daha serbest olmuş, gruplar arası çatışma ve hadiseler çıkmadıkça, doğrusu Osmanlı yönetimi bu gibi olaylarla

²¹⁴ Hamilton gibi bir seyyahın eserinin Trabzon ile ilgili kısmında şehir halkından ziyade bu topluluktan bahsetmesi biraz düşündürücüdür. Hamilton, aslında Türkler hakkında fanatik görüşleri olan bir İngiliz coğrafyacısı. Ona göre Müslümanlık değişimin ve ilerlemenin önünde engeldi ve Türkler Küçük Asya'dan çıkarılmalıydılar. Hamilton'a göre onların kurtuluşu Hristiyanlığa geçişleri ile mümkün olabilirdi. Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama, British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam, 1999, s.377–378.

²¹⁵ Hamilton, a.g.e., s.240.

²¹⁶ Ortaylı, a.g.m., s. 317. Din değiştirme ve buna karşı uygulanan cezaların diplomatik ilişkilerdeki etkileri konusunda örnek bir çalışma olarak Turgut Subaşı'nın çalışması gösterilebilir. Bu çalışmada Subaşı, münferit bir din değiştirme hadisesinin ve buna karşı uygulanan cezanın Osmanlı-İngiliz ilişkileri bağlamında nasıl bir uluslararası mesele haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bkz. Turgut Subaşı, "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Otoman Relations, 1843–44" *Middle Eastern Studies*, vol.38, No.2, April, 2002, s.1-34

meşgul de olmamıştır.²¹⁷ Örneğin Protestanların çalışmalarının sonucunda pek çok üye kaybeden Gregoryen Ermenilerin hükümete başvurup misyonerlerin faaliyetlerinin sona erdirilmesini istemesi gibi genelde, din ve mezhep değiştirmeler karşısında cemaat içi tepkiler daha fazla görülmekteydi.

Din ve mezhep değiştirme hadiselerinin sosyo-ekonomik sebepleri de bulunmaktaydı. Bahsettiğimiz bu din değiştirme olaylarının yaşandığı bölgelerin halkının bir kısmı madencilikle meşgul olmaktaydı. XIX. yüzyılın başlarında bölgedeki madenlerin işletilmesi ile ilgili yakacak sorunları, madenlerin eskisi gibi karlı bir iş olmaktan çıkması ve güvenlik gibi nedenlerden ötürü bölgeden göç hareketleri olmaya başladı.²¹⁸ 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı, eskisine oranla gerilemenin yaşandığı ekonomik yapıyı daha da olumsuz bir şekilde etkiledi.²¹⁹ Yüzyılın içersinde benzer askeri hadiselerde de kendisini gösterdiği üzere bu işgal sadece askeri bir hareket olmanın ötesinde yörenin sosyal yapısına yönelik olumsuz etkiler de ortaya çıkarmıştı. Değişen bu sosyo-ekonomik denge halkın bir kısmını yeni arayışlara sevketti.²²⁰ Belirttiğimiz gibi bu arayışlar bazen Rusya'nın teşvikiyle göç olarak bazen de dini yapıda meydana gelen değişmelerle halkın yeni statülere ulaşma çabası olarak kendisini gösterdi. Netice itibarıyla bazı seyyahların üzerinde önemle durduğu, bazılarının başkalarından duyduklarıyla ve bazılarının da hiç bahsetmediği bu konu oldukça sınırlı bir bölgede yaşanmış ve uluslararası çevrelerin ise çıkarları doğrultusunda gereğinden fazla gündeme getirilmiş bir meseleydi. Hâlbuki Tanzimat ve Islahat hareketleriyle gayrimüslimlere verilen geniş haklar ile tüm Osmanlı toplumuna tebaa anlayışı yerine vatandaş olma bilinci yerleştirilmek istenmişti; fakat verilen geniş özgürlükler devlet ve toplum için istenilen sonuçlarla karşılık bulmuyordu. Meseleye bu açıdan bakıldığında Tanzimat ve Islahat hareketlerinin bazı olumsuz tarafları daha iyi bir şekilde anlaşılabilir. Sonuç olarak din değiştirme hadiseleri sadece yabancı kaynakların incelenmesi ile değil aynı zamanda Osmanlı arşiv kaynaklarını taranması ile incelenmesi gereken bir konudur. Bu şekilde zaten Batı kamuoyunda yanlış bir şekilde ele

²¹⁷ A.g.m., s. 318-319.

²¹⁸ Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri" , **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu**, c. I, 3-5 Mayıs 2001, Trabzon,2002, s.298.

²¹⁹ Bryer, The Crypto-Christians., s.31.

²²⁰ Trabzon'daki İngiliz konsolosu Palgrave'a göre bu halk din değiştirme ve bir çeşit Rus himayesi kazanmayla bundan sonra askeri yükümlülüklerini ifa etmeyi reddedeceklerdi çünkü Hristiyanlardı veya İmdadiye ödemeyi reddedeceklerdi çünkü önceden Müslümanlardı. Ve daha iyi bir güvenlik için her bir erkek köy kayıtlarında biri Müslüman düğeri Hristiyan ismi olan iki isimle kaydedilmişti. Bkz. FO 195/812'den Bryer, The Crypto-Christians..., s.66.

alınan bazı konuların olduğu gibi bu meselenin de derinlemesine incelenmesi sağlanmış olacaktır.²²¹

²²¹ Ortaylı, a.g.m., s. 317.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ŞEHRİN EKONOMİK DURUMU VE ULAŞIM SEKTÖRÜ

30. Trabzon'un Ticari Potansiyeli ve Ticaretin Gelişimi

Ticaret konusunun, imparatorluğun diğer şehirleriyle mukayese ettiğimizde, önemli bir liman kenti olan Trabzon için oldukça farklı bir anlama geldiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile Trabzon, tarihin en erken dönemlerinden itibaren ticaret ile var olmuş ve en parlak zamanlarını ticaretin en yoğun ve aktif olduğu dönemlerde yaşamıştır. Özellikle XIX. yüzyılda oldukça belirgin olarak karşımıza çıkan bu durum ticaretin Trabzon için ne derece hayati bir konu olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Çalışmamızda ticaret konusunda XIX. yüzyılda yabancı seyyahların izlenimleri doğrultusunda ticaretin durumunu inceleyecek olmamıza rağmen, konunun daha iyi bir şekilde ifade edilebilmesi için, ticaretin vazgeçilmez bir unsur olduğunu belirttiğimiz kentin ticari geçmişine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Trabzon, büyük bir ticaret yolunun denize açılan kapısı ve doğu ile batıyı birleştiren bir ticaret merkezi olarak Ortaçağlarda muhtelif milletlere mensup tüccarların mallarını mübadele ettikleri mühim bir pazaryeri olmuştur. Trabzon Roma döneminde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Roma İmparatoru Hadrian (M.S.117–138) Trabzon'da bir liman yaptırmıştır. ¹ Trabzon ticari önemini daha sonraki yüzyıllarda da muhafaza etmiştir. Anadolu'nun eski sakinleri ile Romalıların ve Kafkasyalıların Trabzon üzerinde yaptıkları hâkimiyet mücadelesine XI. yüzyıldan itibaren Türkler de katıldılar. Bu tarihlerde meydana gelen Haçlı Seferleri nedeniyle ticaret yollarında bazı değişiklikler baş göstermiş, abluka altına alınan Suriye ve Mısır limanları yerine Trabzon limanı, Ortadoğu'da alternatif ticaret merkezi olarak gelişmeye başlamıştı. Trabzon- Şam, Trabzon- Basra ve

¹ M.C. Şehabettin Tekidağ, "Trabzon", **İA**, XII/1, İstanbul, 1974, 456–469; Bu limanın izleri yakın zamana kadar görülmekteydi. Bkz. F. Walpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh*, vol. II, London, 1851, s.236–237; Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, vol. II, New York, 1833, s. 321.

Trabzon-Tebriz yolları, XII. ve XIII. yüzyıllarda Ortadoğu'nun içine düştüğü siyasi kargaşadan daha fazla etkilenecek, tüccarların gezginlerin ve resmi elçilik heyetlerinin tercih ettikleri yollar olmuştur.² Bu dönemde Kırım-Astarhan-Orta Asya yolunun önemini kaybetmesiyle buradaki ticaret hacmi de Trabzon'da yoğunlaşmaya başladı. Ticari nakliyatın büyük bir bölümünü ellerinde tutan Cenevizliler ile Venediklilerin Trabzon'a gelip yerleşmeleri de bu devreye, yani 1300'lü yıllara rastlamaktadır.

Trabzon, Osmanlı hâkimiyetine geçmeden önce, ticaret bakımından en parlak dönemini Cenevizlilerin Anadolu sahillerindeki liman ve şehirlere yerleştikleri XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl içersinde yaşamıştır. Bu dönemde Cenevizliler Trabzon'da Leonto Kastron adlı bir kalede oturuyorlar, kendilerine ait bir iskeleye de sahip bulunuyorlardı.³ Buna karşın Karadeniz ticaretinde söz sahibi diğer bir devlet olan Venedikliler ise Karadeniz ticaretinde rakipleri Cenevizliler ile sürekli mücadele halindeydi.⁴ Fakat Cenevizliler her ne kadar Venediklileri Karadeniz'e sokmamaya çalışsa da Venedikliler, Trabzon da dahil olmak üzere bazı Karadeniz limanlarına koloniler tesis etmişlerdi. Trabzon'un sahip olduğu ticari önemin artmasında Doğu Akdeniz'de Haçlıların neden olduğu siyasi karışıklıklar ile Moğolların neden olduğu siyasi değişiklikler oldukça belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Saydığımız bu sebepler Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasına olumlu yönde katkı yapmıştır.

Karadeniz ticareti için Osmanlı hâkimiyeti yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Osmanlı fetihleri sonucunda özerk İtalyan kolonilerinin birer birer Türklerin eline geçmesi

² Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü" **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet**, Trabzon, 1998, s.275.

³ Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya ilişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine, Ankara, 2000, s. 66.

⁴ Cenevizliler'in Trabzon kentinin tarihinde önemli rolleri olmuştur. Özellikle Rum İmparatorluğu ile Cenevizliler arasındaki ilişkiler oldukça ilginç şekilde gelişmiştir. Roma döneminden itibaren kentin ticaretinde aktif halde olan Cenevizliler ile Rum İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkiler II. Aleksius (1297-1330) zamanında bir dönem yerini mücadeleye bırakmış, bundan da Cenevizlilerin en büyük rakibi olan Venedikliler istifade etmiş 1319'da imparator ve Venedikliler arasında imzalanan antlaşma Cenevizlilerin Trabzon'un ticari hayatındaki tekeline vermiştir. Bazen iyi bazen de kötü olan ticari ilişkiler hem Cenevizlilerin işine hem de ticaretten başka önemli bir gelir kaynağına sahip olmayan ve bir şehir devleti niteliğinde olan Rum İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam etmiş ve her iki tarafa da hizmet etmiştir. Cevat Şentürk, Trebizond, İstanbul, 1975, s.26-28; Cenevizlilerin Leonkastron'da tesis ettikleri bu koloni akla İstanbul'daki Galata örneğini getirmektedir. Anthony Bryer and David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, vol. I, Washington DC, 1985, s.197; Turan, a.g.e., 67

⁵ Trabzon'un XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticari öneminin artmasında etkin rol oynayan olaylardan biri de Timur'un Toktamış ile mücadelesi ve Altınordu'daki iç karışıklıklar yüzünden Kırım'ın ticari bakımdan güvenilir bölge olmaktan çıkması ve özellikle de 1395'te tahrip edilen Tana'nın bir daha eski canlılığına kavuşturulamaması olmuştur. Münir Atalar, " XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri", ", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 131.

ve Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi bölge ticaretinin niteliğini de büyük ölçüde değiştirmekle birlikte, İstanbul'un fethinden sekiz sene sonra (1461) Türk hâkimiyetine geçen Trabzon, ticari hayattaki önemini Osmanlılar devrinde de korumuştur. ⁶ Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesiyle beraber, Osmanlı ekonomisinin en önemli parçalarından biri olan Karadeniz ticareti uzun bir süre yabancı rakipler olmaksızın sürmüştür. Karadeniz'de yabancı bandıralı gemilerin girmesinin yasaklanmasıyla Trabzon limanındaki ticari faaliyet uzun bir süre Türk bandıralı gemilere münhasır kalmıştır. ⁷ Artık bir iç deniz haline gelen Karadeniz'deki ticaret, Coğrafi Keşiflerin de etkisi ile daha güneye yani önce Akdeniz'e, sonraları da Atlas Okyanusu- Ümit Burnu- Hint Okyanusu Güzergâhına kaydı. Buna paralel olarak Trabzon da bir transit ticaret merkezi olmaktan çıkarak mahalli ihtiyaçların karşılandığı, üretim ve tüketim maddelerinin el değiştirdiği bir liman haline geldi. Şüphesiz ticaretin bu şekilde değişiklik göstermesi Trabzon'un önemini yok etmiş değildi. Eskiden olduğu gibi, yine muhtelif limanlar arasında yoğun ticaret yapılmıyordu, fakat bu sefer yine aynı coğrafi bölgeler arasında yapıldığı halde, Karadeniz ticareti bir "iç ticaret" hüviyetindeydi. ⁸ Diğer bir açıdan bakıldığında, Trabzon'un Osmanlı Devleti açısından önemi ticaretten çok siyasi ve askeri konumundan kaynaklanmaktaydı. Özellikle Anapa ve Batum'dan Nahcivan ve Erivan taraflarına kadar olan Osmanlı askeri seferlerinde Trabzon limanı ve dolayısıyla Trabzon şehri hem askerin hem de cephanenin ilgili bölgelere dağıtılmasını sağlayan önemli bir merkez konumunda olmuştur. ⁹ XVI. yüzyılın sonlarında siyasi, idari ve ticari bakımdan bir iç deniz haline gelen Karadeniz'in bu durumu XVII. yüzyıl boyunca devam etti. XVIII. yüzyıl başlarında, Osmanlıların ticari maksatla bile olsa yabancı bir devletin Karadeniz'e girmesi konusundaki

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, " XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s. 97; Saydam, a.g.m., s. 275.

⁷ Genel kanı bu yönde olsa da aslında Karadeniz'deki uluslar arası ticaret İstanbul'un fethinden bir süre sonra daha devam etmekle birlikte Kili ve Akkerman'ın (1484) alınmasından sonra Osmanlılar artık Karadeniz'e yabancı gemilerin girmesine pek kolay müsaade etmediler. Kütükoğlu, a.g.e., s.97; XV. ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz'de görülen İtalyan gemileri ya Girit ya da Sakız'dan şarap getiren Venedik gemileri, ya da Galata ve Sakız'da Osmanlı uyruğu olmuş İtalyan gemileriydi. Bkz. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600), çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2003, s.135. Aslında Karadeniz'in uluslar arası ticarete kapanması Fatih'in İstanbul'u aynı zamanda ticaretin de bir merkezi haline getirmek ve imparatorluk başkentinin temel gereksinimlerinin karşılandığı bu bölgede tam bir hâkimiyet kurmak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Halil İnalçık, "The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans" **Archeion Pontou**, say.34, s. 74-110.

⁸ Saydam, a.g.m., s. 275.

⁹ Necmettin Aygün, Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret, İstanbul, 2005, s. 1

düşünceleri tavizsiz idi ve Osmanlılar hiçbir yabancı devleti bu denize yaklaştırmaya niyetinde değildi.¹⁰

Karadeniz her ne kadar bir iç deniz haline gelse de, gerek Osmanlıların İstanbul'u bir ticari merkez haline getirmek istemeleri gerekse de Karadeniz'i ticari, askeri ve siyasi açılardan ellerinde tutmak istemeleri sonucunda İstanbul'da Karadeniz ticareti ile meşgul olan önemli bir tüccar sınıfı ortaya çıktı. Çelişkili görünmekle birlikte, XVIII. yüzyılda, özellikle 1718'deki Pasarofça Antlaşması'nın Balkanlardaki ticareti serbestleştirmesinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya karşısındaki toprak kayıpları ticaretin artışına yol açmıştı. Ticaret hacmindeki bu artış çok geçmeden yabancı devletlerin de dikkatini çekmeye başladı.¹¹ Yabancı devletlerin eskiden beri süregelen, Karadeniz'de serbest ticaret yapma yönündeki talepleri ise Osmanlılar tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar olumlu bir karşılık bulmadı. 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı Osmanlıların mağlubiyetiyle son bulmuş ve Osmanlılar oldukça güç şartlar altında Küçük Kaynarca Antlaşması'nı (1774) imzalamıştı. Bu antlaşma siyasi sonuçları yanında Karadeniz'in tarihinde oynadığı rol bakımından çok önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesine göre Rusya Karadeniz ve Akdeniz'de kendi ticaret gemileriyle serbest ticaret yapabilecekti. Bu antlaşma ile Rusya, Fransa ve İngiltere'nin yüzyıllar içinde elde ettikleri imtiyazları bir anda elde etmiş oldu.¹² Bundan rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti bu antlaşmayı yeniden gözden geçirmek üzere Rusya ile Aynalıkavak Tenkihnamesi'ni imzaladı.(1779) Nihayetinde ise 1783 yılında Rusya ile 81 maddelik bir ticaret antlaşması imzalandı ve Rus tüccarının İngiltere ve Fransa tüccarlarının tabi olduğu statüde olması kararlaştırıldı.¹³ Rusya'nın almış olduğu bu hakkı 1784 yılında Avusturya, 1802 yılında İngiltere ve Fransa ve daha sonra küçük

¹⁰ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787), **Belleten**, LIX/23, Ankara, 1995, s. 353.

¹¹ Karadeniz'in sunmuş olduğu geniş olanaklardan etkilenen İngiltere Büyükelçisi ve Levant Company'nin 1762-1765 yılları arasındaki temsilcisi Henry Grenville, "Karadeniz ticareti öylesine kazançlı ki, üç gemisinden sadece biri sağ salım dönen bir tüccar bile kayba uğramaz" gözlemini yapmaktadır. A. Üner Turgay, "Trabzon", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul, 1994, s.45.

¹² Etkileri daha sonra görüleceği üzere, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Trabzon için getirdiği diğer bir gelişme de Rusların istedikleri yerde konsolosluk açabilmelerine imkân tanıyan maddenin uygulanması olmuştur. Bu hakla birlikte Rusya, etkilerini ilerleyen dönemde özellikle sosyal ve ekonomik hayatta gösteren dengesizliklerin, huzursuzlukların ve entrikaların bir açıdan kaynaklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en yaygın konsolosluk ağını tesis etmiştir. İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.385.

¹³ Bostan, a.g.m., s. 374.

Avrupa devletleri elde ettiler.¹⁴ Bununla birlikte Karadeniz ticaretinde, özellikle Trabzon için düşünüldüğünde bu antlaşmanın etkileri daha çok XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde hissedilmiştir. Rusya ve diğer Avrupalı devletlerin bu tarihlere kadar gerçekleştirdikleri ticaret daha çok Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki şehirlerinden sağlanıyor, henüz Osmanlı limanlarına sirayet etmemiş bulunuyordu. Bu sebeple birer Osmanlı limanı olan Sinop, Samsun ve özellikle Trabzon gibi limanlar daha çok Fransız ve bilhassa İngilizlerin Karadeniz'e çıkmaları ile ön plana çıkmaya başladı.¹⁵

Trabzon bulunduğu konum itibarı ile doğudaki Kars'tan, güneydeki Diyarbakır ve Malatya'ya, batıdaki Tokat'a dek Karadeniz'in güney doğusunda yer alan tüm yerleşim yerleri için doğal bir merkezdi ve aynı zamanda Erzurum, Tebriz ve hatta Tahran'ın limanıydı. Artık Avrupa'nın sanayi ürünleri Trabzon limanı aracılığıyla ve Trabzon-Erzurum-Tebriz yolundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletleriyle İran'daki pazarlara ulaşabiliyordu. Buna karşılık, İran ve Osmanlı ürünleri, özellikle İran ipeği de Batı Avrupa'ya ulaşma yolunu buldu. Eskiden Tebriz'den İstanbul ve İzmir'e kervanlarla taşınan İran malları, artık Trabzon limanından yüklenerek İstanbul'a, Karadeniz'in diğer limanlarına ya da Boğazlardan geçerek İzmir'e gemilerle taşınıyordu.¹⁶

Trabzon'un ticari önemi, yukarıda belirttiğimiz gibi Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında belirgin bir şekilde artış göstermişti. Burada üzerinde durulması gereken noktalardan biri antlaşmanın Trabzon limanının ihracat ve ithalat kapasitesinde hemen belirgin bir şekilde bir değişiklik yaratıp yaratmadığıdır. Turgay'ın belirttiğine göre antlaşmanın etkileri Trabzon limanındaki ticaret hacmine belirgin bir şekilde yansımıştı. Fakat buna rağmen Trabzon limanı asıl patlamayı 1830'lu yıllara doğru yapacaktır. Peki,

¹⁴ Aslında Fransa'nın İngiltere ile aynı tarihte yani 1802 yılında Karadeniz'de ticaret yapabilme hakkı elde etmesi bir başarı olarak değerlendirilmelidir; çünkü Osmanlı İmparatorluğu Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi üzerine tüm limanlarındaki Fransız ticaretini durduracağını beyan etmişti. Osmanlı Devleti Fransa'nın ticaret hakkı elde etme taleplerine karşı önceleri karşılık vermese de İngilizlerin, Fransa ile Mısır meselesinden dolayı Osmanlı-Fransız ilişkilerin gerilmesini fırsat bilerek ticaret hakkı elde etmeye çalışmaları karşısında Fransa, Mısır Meselesi'nin halledilmesinden sonra yeni pazarlar elde etmek amacıyla aynı yılda Karadeniz'de ticaret yapma hakkı elde etmesi oldukça ilginç görünmektedir. A. Üner Turgay, "Ottoman British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During The Nineteenth Century", *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- debut du XXe siecle)*, der. J. Bacqué, P. Dumont, Paris, 1983, s. 299-300.

¹⁵ İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı" **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s.305.

¹⁶ Turgay, Trabzon, s. 48; Trabzon'un XIX. yüzyıl öncesinde de Karadeniz'deki diğer limanlarla önemli bağlantıları bulunmakta ve ticari bir ilişki bulunmaktaydı. Bu konuda bkz. Constantin C. Giurescu, "Les Relations Des Pays Roumains Avec Trébizonde Aux XIVe- XIXe Siècles" **Revue Roumanie D'Histoire**, 2/1974, s. 239-246.

aradaki bu 30–40 yıllık durağanlık neden kaynaklanmaktaydı. Aslında bu sorunun cevabı özellikle 1800’lü yılların başlarında imparatorluğun içinde bulunduğu koşulların değerlendirilmesi ile verilebilir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomisinde 1780–1830 arasında bir büyümeden bahsedilmekle birlikte ekonomi zaman zaman ortaya çıkan savaşların olumsuz etkilerini uzun bir sürede silebiliyordu. Fransız İhtilali, Napolyon’un Avrupa’daki işgalleri ve Mısır’ı işgal etmesi, 1827–1828 Osmanlı Savaşı, Yunanistan’ın bağımsızlık savaşı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isyan etmesi etkilerini Osmanlı İmparatorluğu’nun ticari yaşamında da gösterdi ve ticaret durma noktasına geldi.¹⁷

Trabzon, yüzyılın başlarında Rusya ile yapılan savaşların en çok etkilediği yerlerden biriydi. Bu dönemde gümrük gelirlerinde bir düşüş yaşandı. Bunda sadece Rusya ile olan savaşların değil aynı zamanda imparatorluğun birçok yerinde yaşanan iktidar-ayan mücadelesinin de etkisi olmuştu. Gerek ayan-iktidar mücadelesi gerekse de Osmanlı-Rus savaşlarının etkisiyle Trabzon sıkıntılı bir dönem geçirir.¹⁸ Bu dönemde yaşananların etkisi, 1826 yılında Trabzon’a gelen Schulz-Beusher’in satırlarına da yansımıştır. Beusher, *“Bugün ticaret yavaş yavaş sönmekte ve sefalet görünmektedir. İstanbul’da değişik anlayışlar, çeşitlenmeler olur ve projeler yapılırsa memnuniyet verecek başarılar olur, ancak Trabzon’un eski ticaretinin tekrar canlanacağı, eski parlak günleri göreceği düşünülemez. Geriye sadece güzel iklimi, verimli toprağı ve onu asla terk etmeyecek olan antik şehir oluşundan gelen ünü kalacaktır”* demektedir.¹⁹

Schulz-Beusher’in bu olumsuz öngörülerine rağmen Trabzon’un kaderi gelişen siyasi hadiseler sonunda oldukça değişecektir. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması, savaşın galibi Rusya’ya yeni ekonomik ve politik avantajlar verdi. Karadeniz’in Rusya ve arkasından öteki Avrupalı devletlerin denizciliğine ve ticaretine tam olarak açılması ve bunlara Boğazlardan serbest geçiş hakkının verilmesi, bu

¹⁷ Donalt Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 946.

¹⁸ Trabzon bu sıkıntılı dönemde bile belli bir ticaret hacmine sahip önemli bir yerdi. 1819 yılında Karadeniz sahiline yaptığı gezintide Trabzon’a uğrayan Bıjışkyan, Çömlekçi ve adını verdiği diğer küçük limanların her türlü ihracat ve ithalat ile oldukça faal bir vaziyette olduklarını ve karayolu ile Halep, Şam, Bağdat ve Hindistan’a kadar kenevir ticaretinin yapıldığını belirtmektedir. P. Minas Bıjışkyan, **Pontos Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s.113.

¹⁹ Kudret Emiroğlu, “Dünyadan Bakınca Trabzon” **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul, 1997, s.237.

bölgede adı geçen ülkelerin ekonomik aktivitelerinin artmasını sağladı.²⁰ Böylece Karadeniz sadece Osmanlı ve Rusya arasındaki ticari ve politik çekişmelerin yeri değil aynı zamanda Avrupa'nın büyük güçlerinin ekonomik çıkarları için çok önemli bir bölge haline geliyordu.²¹ Bu da çok geçmeden Trabzon kentinin önemli bir ticaret merkezi olarak ön plana çıkmasını sağladı.

Karadeniz'in bu şekilde önce Rusya ve daha sonra da diğer Avrupalı devletlerin ticaretine açılması özellikle İngiltere ve Rusya arasında yeni bir rekabet dönemini de başlatmış oluyordu. İlerde de görüleceği üzere bu rekabetten en çok istifade edecek olan yerlerden birisi de Trabzon'du. Yukarıda tarih boyunca kullanıldığını belirtimiz Trabzon-Erzurum güzergâhının başlangıç noktasını teşkil eden Trabzon'un ticari önemini arttıran en önemli gelişme özellikle İngilizlerin ticari çıkarları olmuştur. Buradaki, İngilizlerin sadece mallarını İran pazarına sokmaları için daha kısa bir yol aramaları değil aynı zamanda İran ipeğini daha ucuz maliyetle elde etmeleri için yeni bir rota aramaları etkili olmuştur. Bunun yanında Karadeniz'de buharlı gemi seferlerinin yapılmaya başlanması da ticaretin gelişimini hızlandırmıştır.²² Aslında İngilizlerin Karadeniz'de ticaret yapmak için girişimleri oldukça öncelerden itibaren ortaya çıkmıştı. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren Levant Company'nin temsilcileri İran ticaretine yönelik yeni bir yol arayışına girişmiş ve Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardı. Fakat bu hakkı elde etmeleri 1802 yılına kadar gerçekleşmemiştir.²³ Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra, 1812 yılında Sir Gore Ouseley, East India Company'nin İran ipeğini Buşir yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesinin kara nakliye ücretini % 2.5'ten % 1'e ineceği ve Trabzon-İngiltere deniz nakliye ücretinin Buşir-İngiltere istikametinden daha ucuz olacağını bildirmiştir.

²⁰ Turgay, **Otoman-British**, s. 301.

²¹ A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", **Christians and Jews in the Otoman Empire**, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.290; 1854 yılında Trabzon'da bulunan ve Kırım Savaşı'nda görevli bir asker olan Humphry Sandwith, Edirne Antlaşması'ndan önce Karadeniz'deki ticaretin geleneksel usullerle yapıldığını, 1830 yılında İran transit ticaretinin açıldığını, bu zamana kadar İranlıların mallarını uzun ve can sıkıcı İzmir, Halep ve Bağdat istikametinde taşıdıklarını fakat bu rotanın yavaş yavaş Trabzon güzergâhına kaydığını belirtmektedir. Sandwith, İstanbul ve Trabzon arasında hem kış hem de yazın düzenli şekilde yapılan gemi seferlerinin Türk denizcileri de aynı işi yapma konusunda teşvik ettiğini belirtmektedir. Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London, 1856, s.20-21.

²² 1836 yılında itibaren Karadeniz'de buharlı gemi seferleri yapılmaya başladı. Buharlı gemilerin ilki İngilizlerin Essex adlı gemileriydi ve İstanbul- Samsun ve Trabzon istikametinde sefer yapıyordu. Daha sonra bu gemiyi Osmanlıların (1837) ve Avusturyalıların işlettiği diğer gemiler takip etti. Turgay, **Otoman-British**, s. 300. Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of A Route", **International Journal of Middle East Studies**, say. I, 1970, s. 18-19.

²³ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1964. s. 49 ve 181.

Bunun üzerine İngilizler hem Türkiye'nin doğusuna hem de İran'ın kuzeyine yönelik olarak Trabzon ve İngiltere arasında direk ilişki kurulması için harekete geçtiler. İlk olarak Sittikh Han adlı bir İranlı tüccar Trabzon'a Erzurum ve Tebriz'de satmak üzere İngiliz malları getirdi. Fakat bundan daha da önemlisi İngiltere'nin ilk Trabzon konsolosu da olan James Brant'ın kiraladığı bir geminin Trabzon'a varmasıydı. Bu gelişmeler Trabzon üzerinden ticaretin yapılabileceğini gösteriyordu.²⁴

İran ve Anadolu'nun doğusuna yönelik olan ticarete Trabzon limanı Karadeniz'deki tek önemli stratejik nokta değildi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Karadeniz ticareti konusunda İngilizlerle Ruslar arasında bir rekabet söz konusuydu. Bu rekabet kendisini ticaretin yapılacağı noktalarda da göstermiştir. Nitekim Osmanlı ile Rusya arasındaki bu rota rekabeti yabancı gözlemcilerin notlarına da yansımıştır. 1854 yılında Trabzon'a gelen Sandwith, Trabzon'un artan öneminin Rusya tarafından kıskançlıkla izlendiğini, ticareti kendi topraklarına çekmek için Erivan ile Suhumkale arasında, daha hızlı ve daha ucuz olacağı için İranlı tüccarların doğal olarak tercih edecekleri bir yol yapmaya çalıştıklarını belirtmektedir.²⁵

1832 yılından önce Avrupa ve İran arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, büyük ölçüde Suhumkale'de odaklanmıştı. Bunda Rus çarının emirnamesiyle 1821'den itibaren Kafkasların güneyindeki Rus eyaletlerine uygulanan bazı vergi muafiyetleri ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi etkili olmuştu.²⁶ Bunun yanı sıra Suhumkale-Tiflis yolunun Trabzon-Tebriz yoluna nazaran iki önemli avantajı bulunuyordu. Bunlar daha iyi taşıma koşulları ve Rusya'nın istikrarlı mali politikalarıydı. 1823 yılına ait bir İngiliz raporuna göre bu yol oldukça iyiydi ve askeri bir yol henüz bitirilmişti. Ayrıca İstanbul ve Odesa'yı birbirine bağlayan buharlı gemi hattının kurulması Rusya'nın durumunu da güçlendiriyordu.²⁷ Fakat 1832 yılında Rus çarı Kafkas ötesindeki yerli tüccarları teşvik etmenin yanı sıra İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlamak amacıyla imparatorluğun diğer yerlerinde geçerli olan vergilerini de Odesa limanına da uygulamaya başladı.²⁸ Rus hükümeti Tiflis'i gümrük idaresinin merkezi haline

²⁴ Issawi, a.g.m., s.19.; Turgay, Ottoman-British, s. 300.

²⁵ Sandwith, a.g.e., s. 23.

²⁶ Turgay, Trabzon, s. 52.

²⁷ Issawi, a.g.m., s. 22

²⁸ Karadeniz ticaretinde İngiliz-Rus rekabetinden bahsetmemize rağmen, İngilizlerin hemen hemen her alanda rakipleri olan Fransızların da Karadeniz ticaretinde etkili olmaya çalıştıklarını görmekteyiz. Fransızlar

getirdi ve Orta Asya'ya gönderilecek mallara gümrük ve vergi denetimi için Tiflis'ten geçme zorunluluğu getirildi. Bu şekilde tüccarların daha güneydeki Trabzon-Tebriz yolunu kullanmaları teşvik edilmiş oluyordu.²⁹ Düzenli gemi seferlerinin düzenlenmesi ve Trabzon'un, İran'a gönderilen malların taşıma maliyetini azaltan coğrafi avantajı Trabzon limanını, İngiliz ve öteki Avrupa devletlerinin başlıca ticaret merkezi haline getirdi. Aşağıdaki tablo Trabzon limanındaki hareketliliğe ve dolaylı olarak da kentin ticari öneminin artışına işaret etmektedir.

Tablo : 5
Trabzon'da Deniz Taşımacılığı ve Ticaret

Yıllar	Giren			Çıkan		
	Gemi Sayısı	Tonaj	Kargo Değeri(Paund)	Gemi Sayısı	Tonaj	Kargo Değeri(Paund)
1833	102	12,822	560,009	87	10,948	44,628
1834	124	17,682	600,192	114	16,642	240,991
1835	170	26,444	1,020,532	156	24,572	690,920
1836	172	25,648	1,451,793	163	25,273	859,373

Kaynak: Turgay, Ottoman-British, s. 53.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Rusya'nın uygulamalarının yanı sıra Trabzon'un coğrafi konumu, İran ile olan ticarete de düşük taşıma maliyetine imkân tanıdığı için Trabzon'un bir ticaret merkezi olarak önemi artmaya devam etti. 1830 yılında değeri 250.000 sterlin olan yaklaşık 5.000 sandık ithal edilip İran'a gönderilirken 1834 yılında bu değerler 12.000 sandık ve 600.000 sterlin, 1835'te ise 19327 sandık ve 996.350 sterlin şeklindeydi.³⁰ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın olumlu etkileri hinterlandı küçük bir liman kenti olan Trabzon'un üzerinde de sınırlı olmakla birlikte hissedildi.³¹ Osmanlı dış ticaretine

İngilizlerin aksine ve hatta Trabzon'da bir konsoloslukları bulunmasına rağmen Trabzon-Tebriz yolunu değil de Suhumkale-Tiflis yolunu tercih etmişlerdir. Fransızlar bu şekilde hem başlıca rakipleri olan İngilizlerle herhangi bir sürtüşmeye girişmeyecek hem de Rusya içlerine doğru ekonomik yayılmalarını gerçekleştireceklerdi. Bu gaye ile Fransa çıkarlarını gerçekleştirmek için pek çok yetkiliyi Karadeniz limanlarını incelemek ve iç bölgelerdeki ticaret olanaklarını tespit etmek için bu bölgelere gönderdi. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey*, Chicago, 1980, s. 122.

²⁹ Turgay, Trabzon, s. 52; Rusya'nın yeni gümrük vergilerini uygulamasının yanı sıra, bu ticaret bölgelerinde baş edemediği kaçakçılık hadiselerinin olması tüccarları yeni Trabzon rotasına yönlendirdi. Issawi, a.g.m., s. 23

³⁰ Turgay, Otoman-British., s. 290

³¹ Bu antlaşmaya göre, İngiliz tüccarlarının imparatorluğun her yerindeki emtiayı satın almalarına izin veriliyor, ithalata %5, ihracata %12 ve transit ticarete %3 vergi getiriliyordu. Bu antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra, diğer büyük Avrupa ülkeleri ve Rusya'yla da benzer ticaret antlaşmaları

uygulanan gümrük vergisinin oranlarını değiştiren, Osmanlıların çeşitli tarımsal ürünler üzerindeki tekellerine son veren ve yüzyılın geri kalanında geçerli olacak Osmanlı ticaret politikalarının çerçevesini de çizen bu antlaşma sonrasında 1838’de Trabzon’un toplam ticaret değeri 1.858.287 sterlin iken 1846’dan 1850’ye kadar olan beş yıllık dönemde ortalama ithalat ve ihracat sırasıyla 1.700.000 ve 500.000 sterlindi.³²

Trabzon, artan ticari önemin getirdiği uluslararası ilginin bir sonucu olarak, siyasi görevlilerden tutun da bilim adamlarına kadar pek çok yabancıyı kendine çekmiştir. Gelen bu yabancılar kendi ilgi alanlarına göre gözlemler yapmakla birlikte özellikle kentin ticari önemine ayrı bir vurgu yapmışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Fransız hükümetinin talimatıyla Osmanlı topraklarına gelen araştırmacılardan biri olan coğrafya derneği üyesi V. Fontanier, Trabzon’da ticaretin oldukça büyük bir öneme sahip olduğunu belirtir; fakat daha çok bölgenin İstanbul’a gönderdiği mallar üzerinde durur. Bunun yanında Trabzon’un İran ile Türkiye arasında ticaret yapan tüccarların geçiş noktası olduğunu, bu tüccarların yazın gemiye binip bu limana hareket ettiklerini, daha sonra Erzurum’a oradan da Tebriz’e hareket ettiklerini, kışın ise tam tersine karadan seyahat ettiklerini belirtmektedir.³³ Buradan anlaşılmaktadır ki Fontanier’in seyahat yılı olan 1827’de Trabzon, tam olarak bir transit ticaret noktası değil hala iç ticaretin yoğun olduğu fakat gelişmekte olan bir ticaret noktası görünümündedir. 1833’te kente gelen Smith ise limanın kötü ve ticaretin küçük olmasına rağmen Trabzon’un Güney Karadeniz limanları arasında Avrupalı gemiler tarafından ziyaret edilen tek liman olduğunu, şehre uğrayan Avrupalı gemilerin İstanbul’dan tuzun yanında İran pazarı için mallar taşıdığını belirtmektedir.³⁴ Trabzon’daki transit ticaretin yükselişe geçtiği bir dönemde (1836) burada bulunan diğer bir seyyah, Hamilton, şehirdeki ticari faaliyetlerin yükselişine tanık olmaktadır. Hamilton, Trabzon ticaretinin günden güne arttığını, İran’ın yanı sıra İngiliz pamuklularına büyük talebin olduğu Diyarbakır ve Arapkir’e yönelik yeni bir kolun açıldığını ve ayrıca pazarların İngiliz pamukluları ile dolu olduğunu ve bunların Erzurum yolu ile İran’a

yapıldı. Turgay, *Otoman-British*, s. 303; Aslında bu antlaşma daha önceki ticaret imtiyazlarının genişletilmiş bir şekli oldu. Genel anlamda bu antlaşmanın etkileri asıl 1850’lerden sonra olmuş ve 1854 sonrasında İngiliz borçlanmasında görülen hızlı büyüme buna tanıklık etmiştir. Bülent Özdemir, “1838 Ticaret Antlaşması” **Osmanlı, c. III**, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara, 1999, s. 351-352.

³² Turgay, *Otoman-British*., s. 292.

³³ Cüneyt Akalın, “Batılıların Gözüyle Trabzon” **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Cıravoğlu, C. Akalın, İstanbul, 1997, s.245.

³⁴ Smith, a. g.e., s. 322

gönderildiğini yazmaktadır.³⁵ 1843 yılında Trabzon'a gelen Karl Koch, Trabzon'un stratejik öneminden bahsederken Rusya'nın serbest limanı olan Suhumkale limanını birden bire kapatıp, Avrupa ve Asya içlerine kadar ticaret yapılan önemli bir kervan yoluna el koyduğu zaman İngilizlerin II. Mahmud'un dikkatini çektiklerini ve bunun üzerine devletin Trabzon Paşalığı'na daha fazla önem vermeye başladığını ve kervan yollarının güvenliğini sağlamaya çalıştığını ifade etmektedir.³⁶ Koch'un da belirttiği gibi Osmanlı yönetimi Trabzon'un artan ticari kapasitesi karşısında duyarsız kalmamış, ileride de göreceğimiz gibi transit ticaretin daha iyi koşullarda yapılabilmesi için bir dizi yol yapım çalışmasına girişmişti.

Trabzon'da uluslararası ticaretin hacminde yaşanan bu hızlı gelişme şehirdeki tüccarların milletlere göre olan dağılımlarında da kendini göstermiştir. Bilindiği gibi gayrimüslim tüccarlar uzun zamandan beri Avrupalı tüccarlar gibi himaye ediliyor ve vergilerde faydalar ve imtiyazlar tanıyan beratlardan istifade ediyorlardı. XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa ile ticaret artınca, yabancı sefaretlerde güya tercüman olarak verilen vesikaların sayısı da arttı. Bu vesikalara sahip olmanın ne kadar büyük kâr getirdiği 1808'de Rusya'nın 120.000 Rum'u bu şekilde himaye altına almasından anlaşılabilir.³⁷ İmparatorluğun diğer önemli şehirlerinde olduğu gibi Trabzon'da da benzer sürecin yaşanmış olduğunu görmekteyiz. Trabzon'da da özellikle Rusya ve İngiltere arasında mevcut olan rekabet kendisini burada da göstermekteydi. Özellikle Rusya oldukça fazla bir şekilde suiistimal edilen himaye sistemi sayesinde kendine bağlı aynı zamanda da Osmanlı tebaası olan bir zümre yarattı.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticarete aracı rol üstlenen, yabancıların himayesine giren ve bu şekilde oldukça önemli oranda servet birikimi yapan ve *berath* denilen özellikle Rum ve Ermeni tüccarlar belli bir zaman sonra Batılı tüccarların da yerlerini almaya başladı. Bu tespitimizi Trabzon'a gelen seyyahların şehirdeki ticari hayatta hangi zümrenin daha aktif olduğu konusundaki bazı tespitleriyle de teyit etmek mümkündür. 1842 yılında Trabzon'a gelen Robert Curzon, önceleri İngilizlerin elinde olan

³⁵ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol. I-II, New York, 1984, s.242.

³⁶ Mustafa Aydın, " Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 413

³⁷ 1793'te Halep'te 1500'ün üzerindeki gayrimüslim'in elinde bu vesikalar vardı ve araştırmalar bunların ancak altısının gerçek tercüman olduğunu göstermektedir. Quataert, a.g.m., s. 956.

³⁸ Himaye sisteminin Trabzon'un sosyal ve ticari yaşamını nasıl etkilediği ve hangi devletlerin bu suiistimalde önde oldukları hakkında bkz. Turgay, *Trade and Merchands*, s. 295-297.

İran ticaretinin Rum tüccarların eline geçtiğini belirtmektedir.³⁹ Bu da, şehirdeki ticari faaliyetlerin yoğunlaşmasından hemen sonra gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının önceleri temsilcileri olduğu yabancıların işlerini yavaş yavaş ellerinden aldıklarını göstermektedir. Nitekim 1850 yılında Trabzon'a gelen diğer bir seyyah olan Frederick Walpole, “*Yerli tüccarlar yavaş yavaş İngilizlerin ve yabancıların elinden aldıkları ticaretin büyük kısmını idare etmektedirler. Tüccarlar Liverpool, Manchester ve Avrupa’da diğer ülkelerde acentelere sahiptirler ve bu yolla ticareti daha ucuza getirmektedirler*” diyerek özellikle gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının uluslararası ticarete geldikleri noktayı açıkça ifade etmektedir.⁴⁰

Trabzon XIX. yüzyılın ilk yarısında gösterdiği bu büyümeyi yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirdi. Bu büyümede en önemli etkenin Kırım Savaşı olduğuna şüphe yoktur. Savaşta askeri harekâtların en önemli sahnesi Kırım yarımadasıydı; Trabzon ve çevresi savaş dışında kalmıştı. Trabzon böylece tahrip olmaktan kurtulurken, ticaretteki artış, savaşın olumsuz sonuçlarının getirebileceğinden çok oldu. Kırım yarımadasındaki müttefik orduları malzemelerinin büyük bölümünü Trabzon aracılığıyla aldıkları için ithalat istikrarlı bir artış gösterdi. Müttefiklerin Karadeniz’deki Rus limanlarına uyguladıkları ambargoya rağmen, Rusya’nın Kafkas eyaletleri hala İngiliz mamul maddeleri ve sömürge ürünlerini satın alamaya devam ediyordu. Fakat bunlar Trabzon yolundan İran’a geldikten sonra Kafkas eyaletlerine gidiyordu.⁴¹ Trabzon’daki İngiliz konsolosu Stevens’in 1854 yılına ait raporuna göre bir önceki yıl 1.742.693 sterlinden olan ticaret hacmi 2.023.673 sterline yükselmişti.⁴² 1856 ve 1860 yılları arasında Trabzon limanına toplam 1487 gemi uğramıştı. Trabzon limanı açıkça İngiliz mallarının İran pazarı için kaçınılmaz bir giriş noktasıydı. Sadece İngiltere için değil, diğer Avrupa ülkeleri için de Trabzon önemli bir nokta özelliğindeydi. Fransa ve Avusturya İran’dan düzenli olarak ipek alıyordu; fındık ve tütün Rusya’ya gönderiliyordu; Marsilya’ya şimşir ağacı gidiyordu. Osmanlı başkentine de büyük miktarda İran tömbekisi taşınıyordu. Yükselen ticaret buharlı gemi şirketlerinin

³⁹ Robert Curzon, *Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London, 1854, s. 24.

⁴⁰ Walpole ayrıca İngiliz tüccarların, yerlilerin gümrüklerde uğraşmak gibi sıkıntılı bir işi yapmaktan rahatsız olmadıklarını söylediklerini ve onlara göre yabancıların daha iyi ve rahat yaşamaları gerektiği ve onların bu işler için görevlileri olduğunu belirtmektedir. Walpole, yerli tüccarların ise her şeyi yapabilecekleri bağlantıları olduğunu ve bu kimseler az ile idare etmeyi bilen kazanan fakat az harcayan kimseler olduklarını söylemektedir. Walpole, a.g.e., s. 220-221.

⁴¹ Turgay, Trabzon, s. 57.

⁴² İlber Ortaylı, “19.Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004. s. 122.

aktiviteleri ile daha da artmıştı. Fransız Messageries Şirketi haftada bir yaptığı Trabzon seferlerine devam etmesinin yanı sıra Rumeli, Tuna, Yunanistan, İtalya, Suriye ve Fransa bağlantılı seferler yapmaya başladı. Rusya'nın düzenli buharlı gemi seferleri ile de Trabzon ile Kırım'ı Azak Denizi'ni, Abhazya ve Çerkesistan'ı birbirine bağladı. Bir İngiliz şirketi de Trabzon ile Liverpool arasında doğrudan fakat düzensiz seferlerle bu limanları Mısır ve diğer Osmanlı limanları ile birbirine bağladı.⁴³ Trabzon'un ticari önemi ve ticaret potansiyeli arttıkça kurulan yeni buharlı gemi hatlarının seferlerinde de bir artış söz konusuydu. Sadece ekonomik bakımdan değil aynı zamanda merkez-taşra arasındaki bağlantının tesis edilmesi bağlamında düşünülecek olursa yüzyılın ortalarında telgraf hattının da kurulması ve doğrudan bağlantılı buharlı gemi seferlerinin yapılması Trabzon'u hem başkente hem de Avrupa'nın önemli liman kentlerine bağlamış ve böylece şehrin önemini daha da arttırmıştı.⁴⁴

Kırım Savaşı sırasında, Osmanlıların İngiliz ve Fransızlarla müttefik olmalarının da olumlu şekilde etkilediği ticaret hacmi savaşın arkasında da artmaya devam etti. Osmanlı Devleti diğer Avrupalı devletlerle, 1838 ticaret antlaşmasının devamı niteliğinde bir dizi antlaşma imzaladı.⁴⁵ Fakat ticaret açısından olumlu olan bu antlaşmalara rağmen Trabzon ticareti 1860'lı ve 1870'li yıllarda belli bir seviyede kaldı ve 1850 sonlarında ulaştığı düzeye bir daha ulaşamadı. Osmanlı Devleti her ne kadar yabancıların istekleri doğrultusunda yeni ticari imkânlar sunsa da Rusya'nın yaptığı gibi geniş çaplı projeler ortaya koymaktan acizdi. Bilindiği gibi Rusya önceleri İran transit ticaretini kendi sınırları içine çekmek daha sonra da bu bölgedeki ticarete tamamen hâkim olmak için bir dizi altyapı çalışılmasına girişmişti. Rusya bunun için, yeni yollar hizmete açmak düşük vergi oranları uygulanmak ve karantina sürelerini kısa tutmak gibi bir dizi uygulama ile Trabzon-Tebriz hattına alternatif yol olan Suhumkale-Tiflis yolunun daha fazla tercih edilen bir yol haline getirmeyi başardı. Trabzon'un ticari potansiyelinin azalmasında

⁴³ Turgay, Ottoman-British..., s. 306.

⁴⁴ Ortaylı, a.g.m., s.121-122. 1848'de Trabzon'a gelen Austen Henry Layard, yirmi yıl önce güney Karadeniz limanlarının çok nadiren yabancı gemiler tarafından ziyaret edildiğini, fakat şimdi, buharlı gemi şirketlerinin haftalık seferlere başlamasıyla birlikte limanlar arasında bağlantının tesis edildiğini, ayrıca buharlı gemilerin iç ticarete de hız kazandırdığını, hükümetin meşru otoritesinin uzak bölgelere de bu şekilde ulaşabileceğini belirtmektedir. Austen Henry Layard, Discoveries in The Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert, London 1853, s.6.

⁴⁵ Avrupalıların Osmanlı topraklarında yaptıkları ticaret arttıkça daha avantajlı ticaret antlaşmaları için görüşmeler yapma arzuları da arttı. Bu arzunun bir sonucu olarak Babilî 1861'de İngiltere ve Fransa'yla, ardından 1861 ve 1862 yıllarında Avusturya, Rusya, Belçika, İtalya, İspanya, Danimarka, Prusya ve Amerika Birleşik Devletleriyle ticaret düzenlemelerini daha da serbestleştiren bazı antlaşmalar yapıldı. Turgay, Ottoman-British, s. 307.

sadece Rusların Avrupa-İran transit ticaretini kendi topraklarına çekme gayretlerinin son aşaması olan Poti-Tiflis arasındaki demiryolunun bitirilmesi değil aynı zamanda 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması da etkili olmuştur.⁴⁶ Bu kanal Avrupa ile Basra Körfezi arasındaki deniz ulaşımını kısaltmış ve Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki kıyı ticaretine de yeni bir ivme kazandırmıştı. Bu yeni gelişme Hindistan'a göre Trabzon yolunu önemini azalttı ve İngiltere ve Fransa ürünlerinin büyük bölümünün ulaşımında Basra-Bağdat-Kirmanşah yolunu kullanmaya başladı.⁴⁷ Trabzon'un ticaretinde yaşanan önceleri bu durgunlaşma ve arkasından gelen azalma, Trabzon'un İran transit ticaretine yönelik bir liman olması ve Avrupa-İran ticaretinin yön değiştirmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁸ Bu açıdan bakıldığında İran transit ticaretinin Trabzon'un ticari potansiyelinde ne kadar önemli bir rol oynadığını kanıtlamaktadır.⁴⁹

Trabzon kenti için hayati önem taşıyan bu transit ticaretin Osmanlıların elindeki Trabzon-Erzurum güzergâhı ile Rusların elindeki Suhumkale-Tiflis hattı arasında gidip gelmesi yukarıda da belirttiğimiz gibi Rusya'nın kararsız mali politikalarından da kaynaklanmaktaydı.⁵⁰ Rusya, 1877-1878 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaştan Kars, Ardahan ve Batum'u alarak oldukça karlı çıkmış ve hem kendi sanayi ve ticaretlerini geliştirip yeni pazarlar bulmak hem de bölgedeki politik gayelerini gerçekleştirmek için 1883 yılında Avrupa-İran transit ticaretinin Kafkaslardan yapılmasını yasaklamıştır. Bu da doğal olarak akla Trabzon-Erzurum yolunu getirdi.⁵¹ Yüzyılın geri kalan bölümlerinde İran'a yönelik transit ticarete bir azalma olmakla birlikte bölgesel ihracat ve ithalat transit ticaretin oranını aşmaya başladı. Her ne kadar Rusya'nın bu yasağıyla Trabzon limanı tekrar önem kazanmakla birlikte bundan asıl karlı çıkan yer ise

⁴⁶ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ticareti kendi topraklarına çekme konusunda bk. Selahattin Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900), Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 186-239.

⁴⁷ Turgay, Ottoman-British, s. 307.

⁴⁸ Turgay, Trabzon, s. 62-63.

⁴⁹ Şehrin ekonomik durumunda meydana gelen gelişmelere paralel olarak bazı Avrupalı ülkeler tesis ettikleri konsoloslukların bazılarını vekillik statüsüne indirmiş ve bunun yerine Poti ve Tiflis gibi yeni yeni yükselen ticari noktalarda konsolosluk açma yoluna gitmişlerdir. Musa Çadrcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısı, Ankara, 1997, s. 357.

⁵⁰ Issawi, a.g.m., s. 23.

⁵¹ Issawi, a.g.m., s. 23-24; Rusya Batum'u teslim aldıktan sonra burayı bir demiryolu ile Poti limanına bağlamayı başardı. Rusya daha sonra bu bölgede uyguladığı sıkı mali politika ile birlikte de hem yabancı ülkelerin buradaki hareketlerine sınırlandırma getiriyor hem de kendisine yeni pazarlar oluşturmak istiyordu. Tozlu, a.g.t., s. 197-199.

İran Körfezi'ydi.⁵² Çünkü İngilizler İran ile olan ticaretin büyük bir bölümünü buraya kaydırılmış ve bunu diğer ülkeler takip etmişti.

Trabzon pek çok değişik ticari emtiayı üreten bir bölgeydi. Fakat Samsun veya İzmir gibi önemli tarım ürünlerinin bir çıkış noktası olma özelliği göstermiyordu. Bunun aksine Trabzon, XIX. yüzyılda ticaret konusunda daha çok transit ticaret ile ön plana çıkmış bir bölge görünümündedir. Devletin politikaları da bu transit ticareti iyileştirmek ve Rusya karşısında bu ticaretteki payını kaybetmemek yönündeydi. Bunun için inceleyecek olduğumuz üzere bir dizi yol yapım çalışmasına girilmişti.

31. Bölgenin Başlıca Ekonomik Unsurları

Trabzon XIX. yüzyılda transit ticaret ile ön plana çıkan bir liman kenti olmanın yanında, bir üretim yeri olarak sınırlı da olsa eskiden beri sahip olduğu bir potansiyeli mevcuttu. Bilhassa XIX. yüzyılda imparatorluğun diğer önemli liman kentlerinden biri olan İzmir gibi hinterlandı geniş, önemli tarım ürünlerinin çıkış noktası olan bir liman kenti olma özelliğinden çok Trabzon belli başlı yöresel ürünleri olan fakat belirttiğimiz gibi daha çok Avrupa-İran transit ticaretinin bir limanı görünümündedir.⁵³

Trabzon'un başlıca ekonomik unsurları buraya gelen yabancı seyyahların notlarına da yansımıştır. Genel olarak bakıldığında kentin ekonomik durumu en fazla değinilen konulardan biri olarak görülmektedir. Bu da şehir ile ticaretin birbirine ne derece bağlı olduğunu göstermektedir. Şehir eskiden beri bazı önemli malların üretim yeriydi. Bölgede gelişen küçük sanayi kollarının en önemlilerinden biri keten bezi imalatıydı. Dışarıdan kumaş getiren tüccarlar keten bezi alıp gitmekte idiler. XIX. yüzyılın başlarına kadar Halep, Şam, Bağdat ve Hindistan'a kadar yapılan başlıca ihracatta kenevir önemli bir yer teşkil ediyordu.⁵⁴ Yüzyılın başlarında Trabzon'a gelen Bijişkyan, kenevirin yanında İstanbul ve Rusya'ya şarap tütün ve fındık sevk edildiğini belirtmektedir.⁵⁵ Kinneir ise Cenevizlilerden kalma bir iskelenin yakınlarında karaya çıktıklarını, burada oldukça kalabalık bir liman trafiği olduğunu, limanda içinde, her bir geminin taşıdığı hububat

⁵² Issawi, a.g.m., s. 24.

⁵³ Kütükoğlu, a.g.m., s. 106-107.

⁵⁴ Tekindağ, a.g.m., s. 469.

⁵⁵ Bijişkyan, a.g.e., s. 112-113.

numunelerin sergilendiği sandıkların olduğunu belirterek limandaki ticari canlılığı ifade etmektedir.⁵⁶ Kinneir ayrıca ticaretin oldukça önemli olduğunu, başlıca üretim kaleminin arpa, keten ve şarap olduğunu, başlıca ihracat unsurunun iç bölgelerde üretilen ipek, pamuklu dokumalar olduğunu, ihracatın ise; İstanbul'dan şeker, kahve ve yünlü kıyafetler, Kırım ve Mingrelya'dan ise mısır, tuz ve demir olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında Kinneir, şehirde en çok ilgi çeken binanın muhtemelen Cenevizliler tarafından yapıldığını söylediği Bedesten olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Fontanier ise Kinneir gibi, Trabzon'da ticaretin oldukça büyük bir yere sahip olduğunu, İstanbul'a kenevir, bez, ip, balık ağıları, tütün, balmumu ve kimi madenlerin yollandığını belirtmektedir.⁵⁸ Fontanier'in de belirttiği gibi şehirdeki sanayi kollarından bir diğeri de mum imalatı idi. Gerek başka yerlerden gerekse de eyalet sınırları içinden gelen balmumu *Mumhane*'de işlenerek satışa sunulmaktaydı.⁵⁹

Hemen diğ r tüm seyyahlar gibi Hamilton da mısır, fasülye ve bakırın yanında keten ve kenevirin de bu bölgede yetiştirildiğini; fakat Trabzon paşasının bu ürünlerin önemli bir kısmını İstanbul'a göndermek zorunda olduğunu belirtir.⁶⁰ Walpole da keten ve kenevirin bu bölgede yetiştirildiğini, bölgenin bal yönünden oldukça zengin olduğunu ve mısır ve arpanın ise Trabzon Paşası'nın aynı vergisi olarak İstanbul'a gönderildiğini belirtir.⁶¹ Trabzon saydığımız bu ürünlerin üretim yeri olmakla birlikte önemli ihraç ürünlerine sahip bir bölgeydi. İhracat malları arasında ilk sırayı tütün, fındık, deri ve fasulye almaktaydı. Trabzon'un transit bir ticaret noktası olması dolayısıyla aynı zamanda liman İran malları için de bir ihracat rotasıydı. Böyle olmakla birlikte Trabzon'dan yapılan ihracatta Anadolu mamullerinin payı hemen hemen her zaman transit ticaretten fazla olmuştur. Trabzon'dan ihracat edilen başlıca İran malları ise t mb ki, ipek, halı ve şaldır.⁶²

⁵⁶ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London, 1818, s. 341; Malların bu şekilde tahta sandıklar içinde sergilenmesi hem hem gümrük memurlarının işini kolaylaştırıyor hem de sipariş vermek üzere Trabzon'a gelen İstanbul tüccarına yardımcı da oluyordu. Turgay, Trabzon, s. 48.

⁵⁷ Kinneir, a.g.e., s. 341.

⁵⁸ Akalın, a.g.m., s. 245.

⁵⁹ Tekindağ, a.g.m., s. 469.

⁶⁰ Hamilton, a.g.e., s. 242.

⁶¹ Walpole, a.g.e., s. 233-234.

⁶² Trabzon'dan ihracat edilen Anadolu ve İran malları ve Trabzon'daki ticarete diğ r devletlerin payları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. K t koğ lu, a.g.m., s. 108-131.

1840'da Trabzon'da bulunan Fallmerayer Trabzon vilayetinin en değerli ürününün ipek olduğunu, dut ağacının ormanlar oluşturduğunu, özellikle Tirebolu, Giresun ve Ünye'nin ipek üretiminde ön planda olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında Fallmerayer, devletin üreticileri yeterince teşvik etmediğini, teşvik etmesi durumunda bu malın tüm bölgeyi zengin edeceğini belirtir. Kendir ile ketenin önemine de değinen Fallmerayer, Trabzon bezi olarak bilinen malın sadece İstanbul, Selanik, Bursa ve İzmir'de değil Halep, Kahire ve Bağdat'ta ününü duyurmuş bir ürün olduğunu belirtmektedir.⁶³

Trabzon'da el sanatları oldukça gelişmiş faaliyetlerdendi. El sanatlarında özellikle kuyumculuk ve gümüş işlemeciliği oldukça gelişmişti. Şehirdeki ustaların yapmış olduğu altın ve gümüş işlemler tüm Osmanlı ülkesinde rağbet görüyordu. Gümüş yataklarının da vilayet dâhilinde bulunması kuyumculuğu olumlu yönde etkilemekteydi. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuyumculuk eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Nitekim 1871 yılında Trabzon'da bulunan James Bryce şehirde çok az sanayi olduğunu, yapılan ürünlerin ise işçilik bakımından Gürcistan'da üretilenlere nazaran zayıf olduklarını belirtmektedir.⁶⁴ 1879'da Trabzon'a gelen Henry Barkley de şehirdeki başlıca zanaatının gümüş işlemeciliği olduğunu, dükkânları gezdiğini fakat işçiliğin çok iyi olmadığını belirtmektedir.⁶⁵

Trabzon'un diğer bir önemli ticari unsuru ise şimşir ağacıydı. Bölge ormanlarında yaygın olarak bulunan şimşir ağacından imal edilen kaşık ve kepçe gibi ürünler tüm ülkede rağbet görmekteydi. Bunun yanında şimşir ağacı kerestesi önemli bir ihracat kalemiydi. Şimşir ağacı İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkelerine gönderiliyordu. Bunun yanı sıra bu ülkelere fındık, fasulye ve bakır gönderiliyordu. Zaman zaman üretimin fazla olduğu dönemlerde mısır da ihraç kalemleri arasına giriyordu.⁶⁶

32. Kara ve Deniz Ulaşımı

⁶³ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002, s.195-196.

⁶⁴ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871*, London, 1876, s. 386-387;

⁶⁵ Henry C.Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, Londra 1891, s. 341-342; İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave'in 1870 tarihli şehrin iktisadi durumuna ilişkin raporuna göre zanaatkarların çıkardıkları işin kalitesini etkileyen unsurların arasında daha iyi iş ortaya çıkarmalarına olanak verecek iş araçlarından, alet ve edevattan yoksun olmalarının da sayılması gerektiğini belirtmektedir. Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, 31/1986, s. 41.

⁶⁶ Turgay, Trabzon, s. 58.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren önemli bir ticari bölge olan Trabzon bir bakımdan bu önemini elverişli coğrafi konumuna borçludur. Kars'tan, güneydeki Diyarbakır ve Malatya'ya, batıdaki Tokat'a dek Karadeniz'in güney doğusunda yer alan tüm yerleşim yerleri için doğal bir merkez olan Trabzon aynı zamanda Erzurum, Tebriz ve hatta Tahran'ın da limanıydı.⁶⁷ Sınırlı olmakla birlikte, iç bölgelerin ürünleri Trabzon limanı aracılığıyla imparatorluğun diğer bölgelerine giderken, özellikle XIX. yüzyılda bu bölgelerin önemli ihtiyaçları yine Trabzon üzerinden sağlanmaktaydı. Bu iki yönlü ticaret aynı zamanda hem deniz hem de karadan iyi bir şekilde işleyen yol sistemini de gerekli kılmaktaydı. Bilhassa XIX. yüzyıldaki ticari gelişmeler dikkate alındığında, ulaşım konusunun ticareti de geliştirmede ve bundan ekonomik bir kazanç sağlamada ne kadar mühim bir rol oynadığı yüzyıl içerisinde Trabzon'un yaşadığı süreçte açıkça ortaya çıkmaktadır. Avrupa'nın İran ile olan transit ticaretin Rusya ya da Osmanlı topraklarından hangisi üzerinde yapılacağına büyük oranda ulaşım koşulları belirleyici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸

Kara ulaşımında akla gelen ilk bölge Trabzon'u iç bölgelere bağlayan Trabzon-Erzurum-Tebriz yoluydu. Eskiden beri kullanılmakla birlikte İran transit ticaretinin bu bölgeye kayması üzerine bölge daha önceki dönemlerde yaşanmayan bir ticari yoğunluğa kavuştu. Deniz taşımacılığında ise dönüm noktası olan gelişme buharlı gemilerin Karadeniz'de de seferlere başlaması oldu. Yüzyıl içerisinde pek çok yabancı tarafından ziyaret edilen şehrin ekonomik ve sosyal yapısında önemli etkileri olan ticaretin akıbetini belirleyecek bu ulaşım sisteminde yaşanan gelişmeler yabancı gözlemcilerin belirttikleri önemli hususlardan biridir. Burada kara ulaşımını bilhassa Trabzon-Erzurum yolunun yapımı ağırlıklı olmak üzere, deniz taşımacılığını da buharlı gemilerin seferlere başlaması ve seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda inceleyeceğiz.

320. Trabzon-Erzurum Yolunun Yapımı

⁶⁷ Turgay, Trabzon, s. 48.

⁶⁸ Şüphesiz bu ticaretin nerden yapılacağı konusunda dikkate alınan tek husus ulaşım koşulları değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerine ve İran'a yönelik olan ticarete her ne kadar ekonomik olarak görünse de aslında bir İngiliz-Rus çekişmesi gibi siyasi bir mücadele de yaşanmaktaydı. İngilizler Rusya'nın güneye kaymalarının Hindistan ile olan bağlantılarına zarar vereceğini bildiğinden hiç de hoş karşılanmıyordu. Avrupalı devletlerin Kırım Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte katılmaları onların bu endişelerinden kaynaklanmaktaydı. Saydam, a.g.m., s. 279.

Trabzon-Erzurum Bayezid yolu, Karadeniz Bölgesini Kafkasya ve Azerbaycan'a yani Kuzey İran'a bağlayan yegâne yoldur. Pek çok bağlantı yolları bulunan bu hattın en mühim kısmı, Azerbaycan'ın Tebriz şehrine giden ana güzergâhtır. Askeri ve ticari özellikleriyle her devirde işlek olan Trabzon-Erzurum Bayezid yolu, bu özelliğini XIX. yüzyıl boyunca da devam ettirmiştir.⁶⁹

Tanzimat'tan önceki dönemlerde imar faaliyetleri genellikle merkezi olmayan bir sistemle idare edilirdi. Tanzimat'tan sonra ise diğer pek çok alanda olduğu gibi bayındırlık hizmetleri de tek bir kurumun çatısı altına alındı. Artık görevleri; ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, yeni fabrikaların kurulması eşya ve emtianın çoğaltılması çarelerinin aranması ve bunlar için gerekli ortamın hazırlanması olan *Umûr-ı Nâfi'a Nezâreti* kuruldu ve bu nezarete İsmail Paşa atandı.⁷⁰ Bu anlayışla Osmanlı İmparatorluğu ticareti geliştirmeyi bir devlet politikası haline getirdi ve geniş çaplı, ticareti geliştirmeye yönelik alt yapı oluşturma çalışmalarına girişildi.⁷¹ Fakat daha sonra *Ticaret Nazâreti* ile *Nafia Nezâreti* ile birleştirildi. Böylece birbirinden ayrı olması gereken bu kurumların bir elden yönetilmesi, nezâretin ele aldığı konuların hiçbirinin gerektiği şekilde ele alınamamasına neden olmuş imparatorluk için önemli bazı reformların uygulamaya konulması zamana bırakılmış ve bunlar tedrici olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.⁷² Gerçekten de hükümetin bu çabaları hemen uygulamaya konulamıyordu. 1848 'de Trabzon'a gelen Layard Trabzon-Erzurum yolu hakkında izlenimlerini aktarırken bölgedeki yöneticilerin yolun bakımı ile yeterince ilgilenmediklerini, yolda meydana gelen hasarların ticareti günlerce durdurduğunu, bunun II. Mahmud'un merkeziyetçi politikalarının sonuçlarından biri olduğunu belirtmektedir. Layard ayrıca hükümetin kamu hizmetleri için verdiği paranın az olduğunu ve bunun yerine ulaşmadan müsrifçe harcanacağını belirtmektedir. Trabzon-Erzurum yolu hakkında da Layard, bu yolun yapımına başladığını; fakat benzer diğer projeler gibi bunun da tamamlanmadan terk edileceğini yazmaktadır.⁷³ Layard'ın bu olumsuz tahminlerine rağmen hükümet bu konu ile daha sistemli bir şekilde ilgilenmeye başladı. Trabzon-Erzurum yolunun inşasına yönelik ilk sistemli ve düzenli çalışmalar ilk *Nafia Nazırı* İsmail Paşa'nın 1850 yılında Trabzon'a gelmesi ile başlamıştır. İsmail Paşa gerekli âlet ve edevat, eczacı, doktor, mühendis, ilaç, usta ve arabayı tedarik ederek

⁶⁹ Tozlu, a. g. t., s. 58.

⁷⁰ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul, 1993, s. 140–141.

⁷¹ Saydam, a. g. m., s. 30.

⁷² Akyıldız, a. g. e., s. 143-144.

⁷³ Layard, a.g.e., s. 5.

İstanbul'dan Trabzon'a geldi. İsmail Paşa, gerekli incelemeleri yaptıktan sonra yolun inşasına başlandı. Bu yolun inşasının başladığı bir sırada Trabzon'da buluna Walpole inşaatla ilgili oldukça önemli bilgiler vermektedir. Walpole, şehirde yaptığı bir gezi sırasında yol yapımını bizzat görme fırsatını elde etmiş ve şu tespitlerde bulunmuştur: “...akşam yapımı süren yeni yolu görmek için yürüyüşe çıktık. Yolun yapımını denetlemek için Trabzon'a gelen Nafia Nazırı İsmail Paşa da yol inşaatında bulunuyordu. İsmail Paşa kendisinin takdir edilebileceği böyle bir işi yapmakta gayretli gözüküyor. Bir miktar para bu işin yapımı için ayrılmış durumda. Türkler sonunda farkına vardılar ki eğer daha iyi bir yol kısa sürede yapılmazsa gelirleriyle birlikte tüm İran transit ticaretini kaybedebilirlerdi. Çünkü Ruslar bu ticareti kendi topraklarına çekmek için başka bir yol yapmaktaydılar”⁷⁴ Wolpole transit ticaretin yönü hususunda yaşanan rekabetin Osmanlıları harekete geçirdiğini belirttikten sonra yol yapımı hakkında izlenimlerine devam eder: “Yol yapım inşaatında dört bin kişinin çalıştığı söylenmektedir; fakat muhtemelen bunun iki bin kadar olduğu daha doğru görünmektedir. Bunları çoğu mülteciler ve yabancılardır. Almanlar bu işin yüksek kademelerinde ve dinamitçi olarak görev yapmaktadırlar. Bunlar günde yedi kuruş alırlar ve tamamı Alman mühendislerin yönetimi altındadır. Bunların yanında İstanbul'dan buharlı gemi ile gelen birkaç yüz Arnavut ve Rumelili işçi de dört kuruş ücret alırlar. Geri kalanlar ise civar bölgelerden gelen ve sağlam yapılı kişilerden oluşur. Bunlar bir kuruş ve iyi bir gıda yardımı almaktadırlar. Yaklaşık bir mil kadarı bitmiş olan yol oldukça iyi yapılmıştır. Temelde büyük kayalar ve bunun üzerine daha küçükleri konuluyor, boşlukları doldurmak için ise toprak kullanılıyor, bunun da her iki tarafın destek mahiyetinde duvarlar örülüyor. Bu iş yolu seviyesini yükseltmekte ve her iki taraftan taşla döşenmiş bir yaya yolu oluşturmakta ki bu bence çok gereksiz bir harcama olmaktadır. Yolun maliyeti üç yüz bin pounddan biraz daha az bir miktara mal olacaktır. Bu miktar yaklaşık olarak demiryolu için harcanacak kadar bir rakamdır. Yolun başlangıcında kayaların patlatılması gibi zorluklar olmasına karşın eğer bu yol Bayburt'a kadar bitirilirse büyük bir avantaj elde edilmiş olacak. Çünkü yolun geri kalanı yaylalardan geçeceği için iyi ve yapımı kolay olacaktır”⁷⁵.

⁷⁴ Walpole, yol yapımında çalışan işçiler hakkında ve koşulları hakkında “işçiler işlerini müzik ile hafifletiyorlar. Onlar kayaları taşıma ve yerleştirme esnasında değişik müzik aletleri çalar ve arada onlara eşlik eder, bu şekilde bir harmoni ortaya çıkar. İşçiler yeşil devlet çadırlarında kalırlar, doktorlar hasta ve yaralıları göz kulak olurlar. Yaralanmaların çoğu işçileri dikkatsizliği ve dalgınlığından kaynaklanır. Bunun yanında gerekli olan hiçbir tedbir ve uyarı burada yoktur Walpole, a.g.e., s. 221.

⁷⁵ Walpole, a.g.e., s. 221-222. Her ne kadar bazı kaynaklarda bu yol yapım işine başlanmadığı belirtilse de hem Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın gayretli çalışmaları hem de halkın müspet katkılarıyla yolun bir kısmı onarılmıştı. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI, Ankara, 1988, s. 262-263

Walpole'un bu tahminine rağmen yol yapım çalışmaları istenildiği gibi sonuçlanmadı. 1854 yılında Trabzon'a gelen Sandwith, İsmail Paşa'nın mühendis ve işçilerden oluşan kalabalık bir heyet ve oldukça yüklü bir para ile Trabzon'a geldiğini, birkaç yıl önce bu işin yapımına tanık olduğunu yazmaktadır. Sandwith, hazineden, bu iki önemli şehir arasındaki yolu bitirebilecek miktarda bir paranın tahsis edildiğini, fakat birkaç ay sonra işçilerin işlerini terk ettiğini yazmaktadır.⁷⁶ Nitekim 1859 yılında Trabzon'a gelen Mordmann da 1851 yılında davullar eşliğinde yolun yapımına başladığını ve bunun birkaç milyon kuruşa mal olduğunu, belirtmektedir. Mordmann, bu zamandan beri Osmanlıların, Rusya'nın Tiflis üzerinden yeni bir yol yapmaya çalışmaları karşısında bir şey yapmış gözükmediklerini ifade etmektedir.⁷⁷ Elbette oldukça hevesli bir şekilde başlanan yol yapım çalışmalarına ara verilmesinde bazı iç ve dış gelişmelerin etkisi olduğu açıktır. Bilhassa yol çalışmalarını bir süreliğine durduran kış mevsiminin yaklaşması, İsmail Paşa'nın başka yerlere gönderilmesinin ve özellikle de hemen sonra başlayan Kırım Savaşı'nın çalışmaların durdurulmasında önemli etkisinin olduğunu da hesaba katmak gerekir.⁷⁸

Kırım Savaşı sonrasında Trabzon-Erzurum yolu yeniden inşaya ihtiyaç gösterecek şekilde bozulmuştu. Heyelanlar, seller, savaş yıllarında gerekli bakımın gösterilmemesi gibi nedenlerle yol tercih edilecek bir yol olmaktan çıkmıştı.⁷⁹ Bundan dolayı ara verilen yol yapım çalışmalarına savaşın bitiminden sonra yeniden başlandı. Savaşın bitiminden 1861 yılına kadar olan çalışmalar genelde mahalli idarecilerin çabaları ile olmuş ve bu tarihten sonra ise yol yapım işleri belirli nizamnamelerin doğrultusunda yapılmaya başlanmıştır.⁸⁰ Osmanlı Devleti bu kez daha sistemli bir şekilde yol yapımına eğilmeye başladı. Bu maksatla yol yapımında görev verilmek üzere Fransa'dan uzman talep edildi. Bu maksatla Mösyö Tevenen adlı bir Fransız mühendis Trabzon-Erzurum yolunun

⁷⁶ Sandwith iki mili bitmiş olan yolun yapımının pahalı olduğunu vurgulamak için altınla döşendiği söylemekte ve tahsis edilen paranın nerelere harcandığı sorusuna kimsenin cevap vermek istemediğini belirtmektedir. Sandwith, a. g. e., s. 24-25.

⁷⁷ A. D. Mordmann, *Anatolien, Skizzen. Und Reisebriefe Aus Klenaisen (1850-1853)*, Hannover, 1925, s. 412-415; 1854 yılında Trabzon'da bulunan Sandwith de, Trabzon'un artan öneminin Rusya tarafından kıskançlıkla izlendiğini, ticareti kendi topraklarına çekmek için Erivan ile Suhumkale arasında, daha hızlı ve daha ucuz olacağı için İranlı tüccarların doğal olarak tercih edecekleri bir yol yapmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Sandwith, a. g. e., s. 22-23.

⁷⁸ Tozlu, a.g.t., s. 63.

⁷⁹ Saydam, a.g.m. S. 284.

⁸⁰ Tozlu, a.g.t., s. 63-69

başmühendisi olarak tayin edildi. Bunun yanında yolun tesviyesinde görev alacak altı mühendisle dört kondüktör Fransa'dan getirildi. Diğer personel ise içerden temin edilecekti.⁸¹ Yol inşaatı Walpole gibi bölgeye gelen diğer seyyahların notlarına da yansımıştır. Yol yapımının devam ettiği 1869 yılında burada bulunan Deyrolle, yaşanan Osmanlı-Rus rekabeti hakkında: “ *Ruslar İran ile yapılan ticarete çok ehemmiyet vermişler, daha müsait şartlarla onu Kafkas ve Poti üzerine çekmişlerdir. Osmanlı hükûmetinin Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum'dan geçerek Bayezid ve İran hududuna kadar ulaşmak üzere yaptırmaya başladığı şosanın Trabzon'a eski halini vereceği ümit edilmektedir*” diyerek Osmanlıların bu yoldan beklentilerinin ortaya koymaktadır.⁸² Deyrolle bölgede yaptığı geziler sırasında Trabzon-Erzurum yolunun inşaatının her tarafta yapılan inşaatlarla devam ettiğini, bu yolun sadece ticari maksatlar için değil aynı zamanda askeri bakımdan da önemli bir işlevi olacağını ve Erzurum istihkâmları için bir topun bu yol üzerinden Erzurum'a gönderildiğini yazmaktadır.⁸³

Trabzon-Erzurum yolunun yüzyılın ortalarından itibaren başlayan yapım çalışmalarının 1861 yılından sonra yapılan ikinci dönemi nihayet 1870'li yılların başlarında bitirildi. Yapım çalışmalarının bu şekilde uzamasında, her mevsim müsait olmayan hava koşulları da etkili olmaktadır. 1879'da Trabzon-Erzurum yolunu gören Henry Barkley, bu yolun ve köprülerin oldukça iyi bir şekilde yapıldığını büyük miktarda bir paranın bu iş için harcandığını belirtmektedir.⁸⁴ Osmanlıların transit ticareti Rusya'ya kaptırmamak için yaptığı bu çalışmalara karşın 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ticaretin mühim bir kısmının Basra-Bağdat-Kirmanşah-Tahran yoluna kaymasına neden oldu. Bunun yanında Rusya'nın Gürcistan'daki yeni rotası etkisini gittikçe arttırmaktaydı.⁸⁵ Anadolu'ya yaptığı gezide 1877 yılında Erzurum'a gelen Fred Burnaby, eskiden Erzurum'la İran arasında yoğun bir ticaret ilişkisi olduğunu, Trabzon'a giden bütün kervanların bu şehirden geçtiğini; fakat son yıllarda İran ticaretinin büyük bir bölümünün Hoy ve Erivan üzerinden

⁸¹ Tozlu, a.g.t., s. 73; Hükümet Trabzon-Erzurum yolunda çalıştırılmak üzere Kafkasyalı muhacirlerden de istifade etmek istiyordu. Nitekim bu maksatla Trabzon'a gelen muhacirlerden Trabzon-Erzurum yolunun inşasında çalışmak isteyenler burada tutuluyordu. Bkz. Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876, Ankara, 1997. s. 175.

⁸² Deyrolle seyahat notlarının basım yılı olan 1875 yılında eserine eklediği dipnotta Trabzon-İran yolunun açıldığını fakat yeni biten Kafkasya demiryolunun bütün transit ticareti alacağını tahmin etmekteydi. Théophile Deyrolle, 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (tarihsiz), s. 7.

⁸³ Deyrolle, a.g.e., s. 27.

⁸⁴ Barkley, a.g.e., s. 341.

⁸⁵ Issawi, a.g.m., s. 22.

Tiflis'e yönelmiş olduğunu ve Erzurum ile İran arasında işleyen kervanların sayılarının önceki yıllara göre azaldığını söyleyerek ticaretteki düşüşe işaret etmektedir.⁸⁶ Ticareti azaltan bu etkenlerin yanında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Batum'un Rusya'ya bırakılması Rusların hem politik çıkarları hem de İran ticareti için yeni fırsatlar doğurdu. Barkley, Rusya'nın bu yeni limanı sayesinde İran ticaretini eline geçirmeye çalıştığını belirtmektedir.⁸⁷

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu İran transit ticaretini Rusya'ya kaptırmamak için Trabzon-Erzurum yolunu koşullar elverdiği ölçüde ticaret için uygun bir hale getirmek için birçok girişimde bulunmuştur. Yol yapım çalışmalarının ilki Kırım Savaşı'nın araya girmesi ile sekteye uğrasa da savaşın hemen bitiminden sonra daha planlı bir şekilde yol yapımına girişilmişti. Şüphesiz Trabzon'un bir transit ticaret noktası olarak kaderi sadece bu yolun elverişli olmasına bağlı değildi. Osmanlıların aksine Rusya'nın gerçekleştirdiği, özellikle demiryolu gibi altyapı çalışmaları, ticaret için daha kayda değer hamlelerdi. Bunun ötesinde sorun sadece Osmanlılar ile Rusya arasında bir konu değil, İngiltere'nin de gündemine daha fazla ilgilendiği bir meseleydi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren İngiltere'nin Doğu Akdeniz'e yerleşmesi Rusya ile olan rekabetine yeni bir yön verdiği gibi bu rekabet Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne karşı bir tehdit haline gelmeye başladı. Bu bakımdan bölgenin kaderinde siyasi ve askeri gelişmelerin oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır.

321. Deniz Ulaşımı

XIX. yüzyılda Trabzon'un ulaşım sektöründe asıl önemli gelişme gösterdiği alan deniz taşımacılığı idi. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın yaptığı gibi geniş çaplı, özellikle demiryolu, ulaşım projelerini gerçekleştirememişti. Yüzyılın ortalarında yapımına başlanan sosenin bitirilmesi ise yirmi yıl kadar sürmüştü. Şüphesiz Osmanlı devlet adamları sadece kara yolunun yeterli olmadığını, demiryollarının da tesis edilmesi gerektiğini biliyorlardı; fakat özellikle Trabzon-Erzurum yolu gibi demiryolu yapımına pek de elverişli olmayan

⁸⁶ Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İstanbul, 1999, s. 272.

⁸⁷ Barkley, a.g.e. , s. 343.

bir bölgede böyle bir projeyi gerçekleştirmek mümkün olmadı.⁸⁸ Yüzyıl içerisinde bazı Osmanlı şehirlerinin demiryoluna kavuşmaları nasıl bir dışa açılmayı ifade ediyorsa Trabzon için de Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından sonra özellikle buharlı gemilerin hizmete girmesi ve imparatorluğun başkentiyle ve bazı önemli Avrupa şehirleriyle doğrudan bağlantı kurulması şehir için bir o kadar önemli bir gelişme olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XIX. yüzyılın başlarına kadar deniz ulaşımında yelkenli gemiler önemlerini korumakla birlikte 1820'li yılların sonlarından başlayarak Osmanlı karasularında Buharlı gemiler de işlemeye başlamıştır. İlk İngiliz buharlı gemisi 1828'de İstanbul'a geldi. Bunu daha sonra diğer ülkelerin işlettiği buharlı gemiler takip etti.⁸⁹ Trabzon'un bu yeni araçla tanışması, sahip olduğu önemden ötürü buharlı gemilerin Osmanlı karasularına girişinden hemen sonra gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ilk otuz yılına kadar Trabzon'un Avrupa ile deniz bağlantıları yok denecek kadar az bir seviyede olmakla birlikte Trabzon daha çok İstanbul ve İzmir gibi büyük limanlardan sonra gelen; fakat önemli bir ara liman hüviyetindeydi. Önceleri böyle bir ara liman vazifesini gören Trabzon zamanla Avrupa ile doğrudan seferlerin yapıldığı bir liman kenti haline geldi.⁹⁰

Trabzon şehrinin önemli bir ticari nokta olarak önem kazanmasında sadece İran ticaretine yönelik oldukça müsait şartlara sahip olması değil aynı zamanda 1830'lu yıllardan itibaren İstanbul-Trabzon arasında buharlı gemilerin seferlere başlaması da etkili olmuştur.⁹¹ 1836 yılının baharında bir İngiliz şirketine ait *Essex* adlı bir buharlı gemi İstanbul-Samsun-Trabzon arasında, on beş günde bir Trabzon'a uğrayarak seferlere başladı. Bu gemiye aynı yılın Eylül ayında *Crescent* adlı diğer bir buharlı gemi eklendi. Bunu ise ertesi yıl kurulan bir Osmanlı hattı izledi.⁹² Fakat daha önemlisi Avusturya'nın *Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft* firmasının *Fernando* adlı geminin hizmete girmesiydi.⁹³ Kısa bir süre sonra bu gemilere Fransız ve Rus şirketlerine ait gemiler de katıldı. Aynı anda pek çok ülkenin gemi şirketlerinin sefer yapması yoğun bir rekabeti de

⁸⁸ XIX. yüzyılda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de demiryolu yapılmadığı halde bu konuda pek çok önemli proje gündeme gelmişti. Demiryolu yapımı Osmanlı devlet adamlarının en çok ilgilendiği konulardan bir olmaya başlamıştı. Bölge ile ilgili demiryolu projeleri için bkz Tozlu, a.g.t., s. 119-133.

⁸⁹ Quataert, a.g.m., s. 920.

⁹⁰ Tozlu, a.g.t., s. 52-53

⁹¹ Issawi, a.g.m., s. 1; Turgay, Ottoman-British, s. 302.

⁹² Osmanlı hükümeti buharlı gemi trafiğinde yaşanan bu canlılığa ayak uydurmaya çalışmış ve özellikle Avusturya gemileri karşısında Türk gemilerini koruyan bir dizi tedbir almıştır. Bunun yanında vapur şirketi kurmak isteyen müteşebbislere gerekli kolaylığı da göstermiştir. Saydam, a.g.m., s. 286.

⁹³ Isaawi, a.g.m., s. 20.

beraberinde getirdi.⁹⁴ Özellikle Avusturya'nın taşımacılıktaki etkinliği giderek artmaktaydı. 1838-1839'a kadar, Osmanlı gemilerinde taşınan emtia toplam ticaret hacminin en büyük bölümünü oluştuyordu. Ne ki, 1840'larda limana giren ve gümrükten geçen, çoğu İngiltere'den gelmekte olan malların %65 ile %70'ini Avusturya gemileri taşımaktaydı. Bu nedenle, Trabzon'a sefer yapan gemi sayıları ve ticaret artmakla birlikte, Osmanlılar 1840'ların başında Karadeniz'deki deniz taşımacılığı üzerindeki tekeli kaybetmiş oluyordu.⁹⁵ Gemi sayısında böylesine bir artışın yaşanmasına rağmen bu artış ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Ara sıra Türk gemilerinin arızalanması veya savaş sebebiyle ticaret gemilerinin de donanmada vazifelendirilmeleri gibi hallerde Avusturya gemilerinin iş ve sayıları artıyor; fakat buna rağmen ihtiyaç karşılanmadığında İstanbul ve Trabzon'da büyük miktarda mal birikimi meydana geliyordu.⁹⁶ Nitekim 1842'de Trabzon'a gelen Robert Curzon, İstanbul'dan hareket eden buharlı gemilerin sürekli olarak mallarla yüklü olduğunu, ilave seferlerin yapılması durumunda daha fazlasının gönderilebileceğini yazmaktadır.⁹⁷

Kırım Savaşı'ndan sonra Rus ve Fransız bandıralı gemilerin eklendiği ve 1860'lardan sonra belli bir düzene oturan buharlı gemi trafiğinde öne çıkan buharlı gemiler: Avusturya'nın *Lloyd*, Fransızların *Messageries*, Rusların *Black Sea Company* ve Osmanlıların *Osmaniye* şirketleriydi ve bu şirketler her hafta düzenli seferlerle Trabzon'a uğruyorlardı.⁹⁸ Kurulan düzenli Rus hattı, Trabzon limanının Kırım, Azak Denizi ve Çerkesistan ile bağlantısını kurdu. Fransız Messagerie Şirketi haftalık seferlerine devam

⁹⁴ Gemi şirketleri arasında yaşanan bu rekabet zaman zaman şiddetleniyor, bu şirketler navlunları düşürmek suretiyle birbirinin müşterisine sahip olmak istiyorlardı. Mesela 1844'te İngiliz *Peninsular and Oriental Company*'nin *Iberia* gemisinin hatta girmesi böyle bir durum meydana getirmişti. Avusturya gemileri ile yaşanan rekabet daha fazla idi. Kütükoğlu, a.g.m., s. 99-100; Ayrıca Avusturya ve Fransız gemi şirketleri arasında yaşanan rekabet için bkz. Issawi, a.g.e., s. 164-165.

⁹⁵ Turgay, Trabzon, s. 55.

⁹⁶ Kütükoğlu, a.g.m., s. 100.

⁹⁷ Curzon, a.g.e., s. 24.

⁹⁸ Kütükoğlu, a.g.m., s. 101; 1869'dan itibaren Trabzon'da tutulmaya başlanan Vilayet Salnamelerinin ilk sayısında bu vapurlar ve sefer güzergâhları şu şekildeydi. **Fevâid-i Osmâniye Kumpanyası:** Çarşamba günü İstanbul'dan hareketle Ereğli-Amasra-İnebolu-Sinop- Samsun-Ünye-Ordu-Giresun iskelesi üzerinden Pazar günü Trabzon'a; aynı gün buradan çıkarak Rize ve Batum'a gider. Çarşamba günü Batum'dan geri döner ve tekrar aynı güzergâhla İstanbul'a gider. **Rusya Kumpanyası:** Cumartesi günü İstanbul'dan hareketle Salı günü Trabzon'a, Çarşamba günü Trabzon'dan Batum'a ve Pazar günü de Batum'dan dönerek aynı yolla İstanbul'a gider. Rus Kumpanyaları İnebolu, Samsun ve Giresun'a uğrar. **Fransız Kumpanyası:** Pazartesi günü İstanbul'dan çıkarak İnebolu-Samsun-Ordu-Giresun iskelelerinden sonra Perşembe günü Trabzon'a varır. Cumartesi günü Trabzon'dan ayrılarak aynı güzergâhla İstanbul'a döner. **Avusturya Kumpanyası:** Cuma günleri İstanbul'dan hareketle İnebolu-Samsun-Ordu-Giresun-Tirebolu iskeleleri üzerinden Pazartesi günü Trabzon'a varır. Perşembe günü Trabzon iskelesinden ayrılarak aynı yolla İstanbul'a döner. TVS 1286(1869), s. 81.

etmesinin yanı sıra, bu hatta Rumeli, Tuna, Yunanistan, İtalya ve Fransa'yla bağlantılı seferler yapmaya başladı. Bir İngiliz şirketi de Liverpool-Trabzon arasında doğrudan fakat düzensiz seferleri başlattı ve sık sık Selanik ve İskenderiye'ye uğrayan gemileriyle, bu limanın Osmanlı ve Mısır limanları ile bağlantısını kurdu. Kırım Savaşı sırasındaki mal taşımacılığının büyük bölümünü gerçekleştiren Avusturya gemileri, savaşı izleyen yıllarda da bu üstünlüklerini korudular.⁹⁹

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Kırım Savaşı sonrasında buharlı gemi taşımacılığında özellikle Avusturya ve Fransız şirketleri arasında bir rekabetin olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Buharlı gemilerin hizmete girmesi ile gemilerin ortalama tonajlarında da bir artış meydana gelmiş ve Trabzon'a uğrayan gemilerin ortalama tonajı 1830 ile 1880 arasında sekiz kat artarak 1,005 tona yükselmişti.¹⁰¹

Tablo :6

1858'de Trabzon'da Deniz Taşımacılığı ve Ticaretin Ülkelere Göre Dağılımı

Bandıra	Gelen	Tonaj	Değer (kuruş)	Çıkan	Tonaj	Değer (kuruş)
İngiliz	8 Buharlı, 11 Yelkenli	8,798	77,175,000	19	8,798	2,760,000
Fransız	51 Buharlı	15,740	102,150,000	50	15,380	39,450,000
Avusturya	44 Buharlı 4 Yelkenli	30,920	174,000,000	48	30,920	52,800,000
Rus	16 Buharlı 47 Yelkenli	10,675	3,600,000	63	10,675	7,000,000
Türk	40 Buharlı 49 Yelkenli	27,030	156,000,000	80	25,620	72,300,000
Mısır	14 Buharlı	5,242	30,500,000	14	5,242	9,200,000
Yunan	34 Yelkenli	6,034	5,250,000	34	6,034	800,000

Kaynak, Mordmann, **a.g.e.**, s. 413.

⁹⁹ Turgay, Trabzon, s. 58–59.

¹⁰⁰ 1830'lu yılların sonlarına doğru Doğu Akdeniz'de düzenli vapur hizmeti verilmeye başlanmasından sonra Avusturya şirketi iyi hizmet, cazip fiyatlar ve mükemmel bir organizasyon vasıtasıyla, Anadolu çevresinde gemilerini sefere çıkaran Fransız *Messageries*, İngiliz *Peninsular ve Oriental Şirketi*, Rus *Steam Navigation* ve Osmanlı hükümetince kurulmuş şirketler arasında başı çekmekteydi. Gerosimos Augustinos, Küçük Asya Rumlari, çev. Devrim Evcı, Ankara, 1997, s. 144.

¹⁰¹ Quataert, a.g.m. , s. 921.

Buharlı gemiler ticaret için vazgeçilmez bir araç olmanın yanında Trabzon'u Avrupa'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli limanlarına bağlayan yegâne vasıta idi. Bundan dolayı bu gemiler şehre gelen yabancıların en çok tercih ettiği ulaşım vasıtaları idiler.¹⁰² 1840'da Trabzon'a gelen Fallmerayer, İstanbul'da bindiği ve kendisini Trabzon'a götürecek olan, Avusturya şirketine ait *İstanbul* adlı geminin şirketin en güzel gemisinin olduğunu ve bir yabancıyı hayrete düşürecek kadar lüks bir donanıma sahip olduğunu söylemektedir.¹⁰³

Trabzon bu önemli ulaşım aracına kavuşmakla birlikte bilhassa limandaki altyapı yetersizliği nedeniyle bundan gerekli şekilde istifade edilemiyordu. Buharlı gemilerin şehrin açıklarında demirlemelerinden sonraki tablo şehre gelen yabancıların üzerinde durduğu konulardan biridir. Fallmerayer gibi şehre deniz yolu ile gelen diğer seyyahların şehir hakkındaki ilk izlenimleri genelde şehrin denizden bir tasviri ile başlamaktadır. Deyrolle, şehre ulaştıkları andaki durumu şu şekilde anlatmaktadır: “*sahilin az derin olması büyük vapurları açıkta demirletiyor; vapur geldiği zaman bir sürü ile üşüşen kayıkla karaya çıkılıyor. Limanın biricik alameti olan ve taş ve kazıklarla yapılmış, küçük iskelemsi bir sed tüccar eşyasıyla dolduğu vakit, yolcular, kayıktan yarı bellerine kadar denize giren hamalların sırtına biniyor ve karaya çıkıyor*”.¹⁰⁴

1843'te şehre gelen Karl Koch şehre bir Avusturya buharlı gemisiyle geldiklerini, limanın doğrudan kuzeye açıldığı için tehlikeli kuzey rüzgârlarına açık olduğunu ve bu yüzden büyük gemilerin limana giremediklerini ve açıkta demirlediklerini belirtmektedir.¹⁰⁵ Koch'dan on üç yıl sonra kente gelen Sandwith ise, Trabzon'un İmparator Hadrian zamanından beri yapay bir limanının olmadığını, gemilerinin demirlemesinden hemen sonra bir kayık sürüsünün kendilerine doğru yarış edercesine geldiklerini ve kendilerini

¹⁰² Tespit edebildiğimiz kadarı ile Trabzon'a deniz yolu ile gelen seyyahlardan *Moritz Wagner* ve *Fallmerayer* Avusturya'nın İstanbul adlı gemisini, *Deyrolle* Fransa'nın *Messageries* gemisini, *Walpole*, *Koch* ve *Baron Minutoli* yine bir Avusturya gemisini kullanarak şehre ulaşmıştı. Adını vermediğimiz birkaç seyyah da buharlı gemi ile seyahati tercih etmişti.

¹⁰³ Fallmerayer, a.g.e. , s. 34; 1860'da Trabzon'a gelen Baron von Minutoli ise Avusturya, Fransız ve Türk gemilerinin İstanbul-Trabzon arasında düzenli bir bağlantı sağladığını ve Rusların çok güzel gemilerle Trabzon-Batum hattını işlettiklerini belirtmektedir. Pınar, a.g.e., s., 116-117.

¹⁰⁴ Deyrolle, a.g. e., s. 7.

¹⁰⁵ Aydın, a.g.m., s. 410.

karaya çıkardıklarını belirtmektedir.¹⁰⁶ Trabzon limanının bu hem ticareti hem de yolcu trafiğini engelleyen bu yapısı yüzyıl içersinde değişik planlarla düzeltilmeye çalışılsa da Trabzon'un modern bir limana kavuşması XX. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmeyecektir.

Trabzon ile İstanbul arasında yapılan düzenli gemi seferleri aynı zamanda merkez-taşra ilişkilerine de yeni bir mahiyet kazanıyordu. Başkent ile olan mesafenin daha kısa sürede alınması hem ticari hem de sosyal bakımdan şehir için önemli bir gelişme olmuştur. Nitekim 1848'de Trabzon'a gelen Layard, Güney Karadeniz kıyılarının bundan on iki yıl önce yabancı gemiler tarafından çok nadir ziyaret edildiğini; fakat şimdi belli başlı limanların her hafta ziyaret edildiğini yazmaktadır. Layard ayrıca buharlı gemi seferlerinin tesis edilmesinin, daha önce bilinmeyen bir hareketliliği beraberinde getirdiğini ve imparatorluğun uzak eyaletlerindeki halkın başkent ile bağlantısını kurduğunu belirtmekle birlikte hükümetin meşru otoritesinin bu yolla güçleneceğini ifade etmektedir. Limanın durumuna da değinen Layard, gerekli limanları olmamasının Karadeniz'deki denizcilik için bir eksiklik olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

Buharlı gemilerin Karadeniz'de seferlere başlamasından sonra seferler zamanla düzenli bir şekil aldı ve buharlı gemi şirketlerinin sayısı arttı. Bilhassa gemilerin hareket günleri incelendiğinde bunların birbirini takip eden günlerde hareket ettiği ve bu şekilde Trabzon'un haftanın belirli günlerinde diğer önemli liman kentleriyle bağlantısının kurulduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tablo 1869'da Trabzon'a sefer yapan vapur şirketlerinin şehre geliş ve gidiş günlerini göstermektedir.

¹⁰⁶ Sandwith, a. g. e. s. 16; 1860 yılında, Deyrolle ve Sandwith gibi şehre denizyolu ile gelen ve Prusya ile İran arasında imzalanan dostluk antlaşması doğrultusunda İran'a giden Prusya elçilik heyetinin başkanı Baron Julious von Minutoli kendilerinin getiren Lloyd şirketine ait geminin şehrin açıklarına gelmesinden sonra, dalgaların bir beşik gibi salladığı kayıkların kendilerine doğru geldiğini, Türk gümrüğünün bulunduğu iskelede kadar yarım saatte gittiklerini ve iskelede bekleyen hamalların sırtlarında iskelede çıktıklarını yazmaktadır. İlhan Pınar(der. ve çev.), Alman Gezginlerin Gözüyle 19.Yüzyıl Anadolu Kentleri(Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir), İzmir, 1998, s. 107-108.

¹⁰⁷ Layard, a.g.e. s. 6.

Tablo:7

1869'da Vapur Şirketlerinin Şehre Geliş ve Şehirden Ayrılma Günü

<i>Vapur Şirketi</i>	<i>Şehre Geliş</i>	<i>Şehirden Ayrılış</i>
Fevâid-i Osmâniye	Pazar	Pazar
Rusya Kumpanyası	Salı	Çarşamba
Fransız Kumpanyası	Perşembe	Cumartesi
Avusturya Kumpanyası	Pazartesi	Perşembe

Kaynak, TVS 1286(1869), s. 81.

Yüzyılın sonlarına doğru bu vapur şirketlerine Yunan ve İtalyan şirketleri de eklendi ve bu şirketlerin sayısı ona yaklaştı.¹⁰⁸ Buharlı gemi şirketlerinin sayısının artması aynı zamanda gayrimüslimlerin zamanla hâkim olduğu yeni bir sektörün oluşmasına zemin hazırladı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ticarete olduğu gibi eskiden beri Avrupalılarla ilişki içinde olmalarından dolayı ulaşım sektöründe de ön plana çıkmaya başladılar. Önceleri *Osmaniye* olarak bilinen *İdare-i Mahsus*'a hariç diğer buharlı gemi şirketleri şehirdeki temsilcilerini gayrimüslim Osmanlılardan seçtiler. Bilindiği gibi bu sektörün kazançlı olduğunu anlayan Osmanlı yöneticileri bilhassa Avusturya'nın bu sektördeki üstünlüğünü kırmak isteyen yerli şirketlerin kurulmasını teşvik ediyordu.¹⁰⁹ Buna rağmen bu kazançlı sektör gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hâkim olduğu bir uğraş haline geldi.¹¹⁰

Sonuç olarak Trabzon, imparatorluğun önemli liman kentlerinden biri olması ve bulunduğu coğrafya itibarı ile deniz ulaşımının gelişme gösterdiği bir yerdi. Deniz ulaşımının gelişiminde İran ile yapılan transit ticaretin itici bir güç olduğu muhakkaktır;

¹⁰⁸ 1894'te haftalık seferler yapan 4, on beş günlük seferler yapan 4, ve aylık seferler yapan 2 kumpanya olmak üzere bu hatta 10 kumpanya faaliyet göstermekte idi. Kütükoğlu, a.g.m., s. 101.

¹⁰⁹ Saydam, a.g.m., s. 286

¹¹⁰ 1870 Salnamesine göre Trabzon'daki Fevâid-i Osmâniye ve Düvel-i Ecnebiye Vapurlarının acenteleri şu şekildeydi: *Fevâid-i Osmâniye* Andon Efendi, *Rusya Kumpanyası* Mösyö Maşnin, *Fransa Kumpanyası* Mösyö Ropok, *Avusturya Kumpanyası* Mösyö Radliya. TVS 1287(1870), s. 76; Yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslim Osmanlılar bu işteki hâkimiyetlerini sürdürdüler. Nitekim çalışmamızın dışında kalmakla birlikte 1896–1897 yıllarında şehirdeki şirketler ve temsilcileri bunu kanıtlamaktadır. Şirket ve temsilcileri şu şekildedir. *Deutsche-Levantine Line Hochstrasse and Company*, *The Danoise M. Khidichian*, *The Ege Phostiropoulos*, *Austrian Lloyd A. Sassi*, *Messageries Maritimes Boyadighi*, *General Italian Navigation Co. A. Mohakian*, *Pan- Hellenic Company N. D. Constantinooff*, *Paquet Company M. Missir*, *Russian Navigation Company E. Seramifow*, *Russian Black Sea Company*, *Phostiropoulo*. Turgay, Trabzon, s. 59; Turgay, Trade and Merchants, s. 292

fakat transit ticaretin azaldığı ilerleyen dönemlerde bile buharlı gemi şirketlerinin sayılarının artmasından da anlaşıldığı üzere, Trabzon'un en cazip ulaşım aracı olarak deniz taşımacılığının önemini arttırmaktaydı. Her ne kadar en önemli ulaşım yolu olsa da, yukarıda bazı seyyahların notlarından da anlaşıldığı gibi, yeterli alt yapının olmaması şehir için mühim bir eksiklik idi.¹¹¹

33. Köle Ticareti

Kölelik ve köle ticareti her zaman ilgi çeken konulardan biri olmakla birlikte burada, Trabzon'a uğrayan seyyahların notlarına yansıdığı ölçüde köle ticareti üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Şüphesiz bu konuya kölelik kurumunun tarihsel arka planını irdeleyerek getirilecek olan bir açıklama daha anlaşılır olabilir; fakat biz burada bu kurum ile ilgili geniş bir açıklamadan ziyade konunun, yabancıların gözüne yansıdığı oranda, Trabzon'u ilgilendiren kısmını ele alacağız. Bilindiği gibi Trabzon Karadeniz'in doğu kıyılarından imparatorluğun başkentine ve diğer bölgelerine yapılan ticarete mühim bir durak yeri idi. Trabzon bu bölgelerin ürünleri için ne kadar önemli bir pazar ve bir aktarma limanı idiyse kaynağını bu bölgelerden alan köle ticareti için de aynı özelliği gösteriyordu. Trabzon, Kırım, Gürcistan, Çerkezistan ve İran'dan getirilen kölelerin alınıp satıldığı bir liman özelliği de gösteriyordu.¹¹² Karadeniz'deki köle ticareti eskiden beri var olmakla birlikte XIX. yüzyılda önemli değişikliklere sahne oldu. Gerek yasal statünün değişmesi gerekse de ulaşım vasıtalarının değişmesi köle ticaretini de etkiledi. Bunun yanında bu konunun özellikle İngiltere gibi ülkeler tarafından dikkatle takip edilmesi köle ticaretinin akıbetini etkileyen diğer bir unsur oldu.

Genel olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin beyaz ve zenci köle ticareti olarak iki kısma ayrıldığını görmekteyiz. Bu ticaretin belli başlı kaynakları bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Osmanlı pazarlarına köle sağlayan topraklar imparatorluğun sınırlarının dışındaydı. Vaday, Bagirmi, ve Bornu gibi Orta Afrika bölgeleri ve Yukarı Nil ile Batı Sudan, başlıca köle kaynaklarıydı. Gala ve Sidama beylikleri Habeş köleleri

¹¹¹ Nitekim Trabzonlu Şakir Şevket 1877'de yayınladığı eserinde Trabzon'un o zamanki durumunun önceki dönemlerle mukayese dildiğinde şehrin bir gerileme içinde olduğunu; fakat Trabzon'da bir limanın ve Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolunun yapılmasının şehre eski önemini vereceğini belirtmektedir. Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon, 2001, s.77-78.

¹¹² Aygün, a.g.e., s. 230.

sağlıyordu. Gürcistan ve Çerkesistan ise imparatorluğa beyaz köle vermekteydiler.¹¹³ Buradan da anlaşıldığı gibi, Trabzon ve çevresinde gerçekleşen köle ticareti beyaz köleler üzerineydi.¹¹⁴ Bu ticarete bayan köleler erkek kölelere oranla daha fazla alınıp satılmaktaydılar. Bu durum köleliğin daha çok ev hizmeti olarak görülmesinin bir sonucudur. Osmanlı köleliğinin yapısı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli değişikliklere uğradı. Bu dönemde siyah, beyaz ve Habeşli ırklara mensup kadın ve erkek köleler hala imparatorluğa getirilmekte ve çeşitli işlerde kullanılmaktaydılar. Fakat artık kölelerin çoğu ev hizmetlerinde kullanılmak için gelen Afrikalı ve bazı Çerkes ve Gürcü kadınlardan oluşmaktaydı.¹¹⁵

Burada üzerinde durulması gereken mühim noktalardan biri de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleliğin statüsüydü. Bilindiği gibi, kölelik tarihin en eski dönemlerine kadar uzanan, dünyada hemen her insan toplumunda ve hukuk sisteminde rastlanan bir kurumdur. Osmanlı İmparatorluğu bu kurumu diğer İslam devletlerinde olduğu gibi tarihi katılığından arıtmış, kölelere oldukça iyi ve insancıl hayat şartları sağlanırken, onlar aşağı görülmemiş, azat edildikten sonra da hürlerle tamamen eşit haklara sahip olarak yaşamışlardır.¹¹⁶ Buna rağmen kölelik kurumu varlığını XIX. yüzyıla kadar devam ettirmiştir. Aslında Osmanlı toplumunda köleler sosyal hayatın vazgeçilmez birer parçalarıydı. Her ne kadar köleler askeri ve ekonomik alanlarda çalıştırılıyor olsalar da hâkim olan kölelik ev köleliğiydi. Ev köleleri hane halkının bir parçası olarak görülürdü. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelik kurumu Batıda olduğundan daha ılımlıydı ve kölelere daha iyi davranılıyordu. Hatta zengin kimselerin köleleri yoksul sınıfın özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar.¹¹⁷

Fakat kölelerin statüsü bu şekilde Batıda olduğundan daha iyi bir durumda olsa da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelik gittikçe daha fazla dikkat çekmeye başladı. XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da köle ticaretinin kaldırılması yönündeki eğilim, Atlantik'teki köle ticaretini etkiledi ve İngiltere 1807'de bu ticareti yasakladı. Bundan

¹¹³ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti, 1840–1890*, İstanbul, 1994. s. 13.; 1817'de Karadeniz sahillerine bir gezintiyapan Minas Bijişkyan, Anapa'dan bahsederken buraya pek çok gemi yanaştığını, Ermeniler de dahil gelen tacirlerin Abazalar ve Çerkeslerle büyük bir ticaret yaptığını ve buradan hareket eden gemilerin ticari mallardan başka, İstanbul ve Mısır'a sevk edilen esirlerle dolu olduğunu yazmaktadır. Bijişkyan, a.g.e., s. 154.

¹¹⁴ Aygün, a.g.e., s. 230-231.

¹¹⁵ Toledano, a.g.e., s. 7.

¹¹⁶ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990 Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler, c. IV**, Ankara, 1994, s. 1499.

¹¹⁷ Toledano, a. g. e., s. 4.

sonra diğer Avrupalı devletlerin de bu yönde karar almaları dikkatleri, içersinde halen daha köle ticaretinin devam ettiği Osmanlı İmparatorluğu'na çevirdi. ¹¹⁸ Batıda ortaya çıkan böyle bir anlayış kendisini Osmanlı topraklarına gelen seyyahların izlenimlerinde de göstermiştir.

Trabzon'u ilgilendiren köle ticaretinin Gürcistan ve Çerkesistan kaynaklı olduğunu daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla buralarda meydana gelen değişiklikler doğal olarak köle ticaretinin yapısını ve işleyişini de etkileyecekti. 1774'ten itibaren Osmanlıların Karadeniz üzerindeki hâkimiyetlerinin tedrici olarak azalması ve Rusların bu bölgelerde ağırlıklarını hissettirmeleri ve bilhassa Kırım Savaşı, Karkasların kaderini derinden etkiledi. Artık Rusya fırsat bulduğu her seferde bu bölgeleri yerli nüfustan temizlemekten geri durmadı. Dolayısıyla kaynağını buradan alan köle ticareti, buradaki halkın Rusya'nın zorlaması ile kitlesel göçü ile birlikte yeni bir hal almıştı.

XIX. yüzyılda Karadeniz'deki köle ticareti, hem yapılan yeni yasal düzenlemelerle hem de Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyini kontrol etmesi bakımından daha da zorlaşmaktaydı. Fakat Rusya'nın engellemelerine rağmen köle ticareti devam etmekteydi. Bunu çalışmamıza esas aldığımız seyyahların değişik zamanlarda yazdıkları ile de desteklemek mümkündür. Nitekim 1827'de Trabzon'a gelen Fontanier, Trabzon'da ticaretin büyük bir yere sahip olduğunu belirttikten sonra: “ *fakat en dikkate değer ticaret köle ticaretidir. Bunlar Kafkasya'nın barbar halklarının elindeki savaş esirleri, Mingreliye'de ailelerinden çalınmış çocuklar, hatta kimi zaman bizzat ebeveynleri tarafından satılan çocuklardır. Çoğunlukla Anapa'dan sevk edilir fakat kıyıda gelenleri de olur. Burada olduğum sırada limanda bunlardan yaklaşık 200 kadar vardı. Çeşitli ülkelerden gelmişlerdi. Ancak Gürcü adıyla birbirine karışmışlardı. Bunun dışında bu alışveriş zenci ticaretine benzemez ve kölelerin çoğu kaderlerinden şikâyetçi değildir*” demektedir ve yapılan ticaretin durumunu ortaya koymaktadır. ¹¹⁹ 1844'te Trabzon'a gelen Moritz Wagner ise, kendisini Trabzon'a getiren İstanbul adlı buharlı geminin kaptanının kendisine Çerkes sahillerindeki sıkı Kazak denetimine rağmen köle ticaretinin arttığını, bu sıkı denetimin yapılan bu ticaretin kıymetini ve hem tüccarın hem de alıcının isteğini

¹¹⁸ Toledano, a.g.e., s. 8.

¹¹⁹ Akalın, a.g.m., s. 246.

arttırdığını belirtmektedir.¹²⁰ Wagner ayrıca köle ticareti yapan gemilerin kışın, Rusların Sivastopol limanına çekilmesini fırsat bilerek ticaret yaptıklarını, Karadeniz'in fırtınalarının oldukça sık olduğunu ve bunların Rus kruvazörlerini ve buharlı gemileri bile korkuttuğunu; fakat köle ticaretindeki aşırı kazanç isteğinin her mevsimde ve her hava durumunda Karadeniz'in dehşetinden daha üstün geldiğini belirtmektedir.¹²¹ Wagner'de altı yıl sonra Trabzon'a gelen Walpole'un köle ticareti hakkında belirttikleri ise oldukça önemlidir. Walpole şehirden ayrıldığı buharlının güvertesinde Trabzon paşası tarafından alındığını belirttiği bir kız ve bir erkek çocuğun olduğunu ve bu çocukların biriyle yaptığı konuşmada, kendilerini Trabzon'a annelerinin getirdiğini ve sattığını, bu çocukların bu durumdan rahatsız olmadıklarını, bunun kendileri için kölelikten özgürlüğe bir açılma olduğunu ifade eder. Walpole, çocukların annelerinin diğer kardeşlerini paşaya satmak amacıyla onları alıp getirmek için memleketine döndüğünü yazmaktadır.¹²²

Aslında Walpole'un aktardıkları ve Fontanier'in "*kaderlerinden şikâyetçi olmamaları*" ifadesi önemli bir gerçeği, yani köleliğin zaman zaman bireylerin kendi isteğiyle olan bir kurtuluş ve dışa açılma aracı olduğunu kanıtlamaktadır.¹²³ Bu da Osmanlı'da köleliğin en ayırt edici özelliklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Köle ticareti konusunda bilgi veren ve 1854 yılında Trabzon'a gelen Sandwith ise Çerkes sahillerindeki en önemli ticari takas unsurunun köle olduğunu; fakat İngiltere'de sonunda bunun meşru bir ticaret olmadığına anlaşıldığını ve bunun Müslümanların eline bırakıldığını ifade etmektedir.¹²⁴ Muhtemeldir ki Sandwith burada köle alım satımından değil de köle taşımacılığından bahsetmektedir. Nitekim İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki köle ticaretinin önüne geçmek için İngiliz şirketlerine köle taşıma konusunda getirdiği yasak İngiliz firmalarını önemli bir zarara uğratiyordu. Muhtemelen Sandwith burada köle taşımacılığına atıfta bulunmaktadır; çünkü İngiliz buharlı gemileri, büyüklükleri ve iyi güverte koşulları

¹²⁰ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus*, vol. II, London, 1856, s.269–270; Wagner'in belirttiği gibi XIX. yüzyılda ticaretin bu şekilde engellenmeye çalışılmasının köle fiyatlarında önemli bir fiyat artışına neden olduğu bilinmektedir. Aygün, a.g.e., s. 234-235. Toledano köle fiyatlarının kesin bir artış gösterdiğini belirtmemekle birlikte verdiği rakamlarda köle fiyatlarının oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Toledano, a.g.e., s. 51-56.

¹²¹ Wagner, a.g.e., s. 270.

¹²² Walpole, a.g.e., s. 241-242

¹²³ Çocuk satışı Çerkesler, çoğunlukla da köle sınıfındaki Çerkesler arasında yaygındı. Sahibin ve ebeveynin onaylaması ile genç kızlar satılıyor, kendilerini beklediğine inanılan büyük fırsatları kullanmak üzere İstanbul'a götürülüyorlardı. Toledano, a.g.e., s. 15.

¹²⁴ Sandwith, a.g.e., s. 23.

itibarıyla tüccarlar tarafından tercih ediliyorlardı¹²⁵ 1860'ta Trabzon'da bulunan Baron von Minutoli ise köle ticareti konusunda benzer noktalar üzerinde durur. Minutoli, Karadeniz'de oldukça yoğun bir gemi trafiği olduğunu, bunda kaçakçılığın mühim bir yer tuttuğunu, Rusların baskılarıyla yıldan yıla azalan köle ticaretinin de buradaki payının büyük olduğunu belirtmektedir. Minutoli ayrıca Çerkes kölelerle dolu olan gemilerin Trabzon üzerinden İstanbul'a gittiklerini ve genellikle Rusların saldırısına uğradıklarını ve bombalandıklarını, Çerkes kızlarının Rusların eline geçmektense kendilerini Karadeniz'in çırpınan dalgalarına bırakarak ölmeyi tercih ettiklerini yazmaktadır.¹²⁶

Yukarıda seyyahların notlarına da yansıdığı gibi kölelerin pazarlara ulaşmasında en çok tercih edilen yol denizyolu idi. Deniz yolu ise Gürcistan ve Çerkezistan üzerinden Faş, Batum ve Sohum'a çıkan ve buradan deniz yolu ile Trabzon'a varan yoldu. Diğer yol ise Ahıska'dan Erzurum'a, oradan da Trabzon'a varan karayoluydu.¹²⁷ Karadeniz'de buharlı gemilerin hizmete girmesine kadar yelkenli gemiler her mevsimde köle ticaretinin en önemli vasıtası olmuşlar; fakat buharlı gemilerin hizmete girmesinden sonra ise köle ticaretinde de bu vasıtalar kullanılmaya başlanmıştır. Bir zamanlar yelkenlilerle taşınan köleler şimdi buharlı gemilerle taşınıyordu. Fakat köle ticaretinin uluslar arası bir konu haline gelmesi ve kaldırılmaya çalışılmasından sonra buharlı gemilerin köle taşıması da kısıtlanmaya başladı. Bununla birlikte buharlı gemi şirketlerinin bu kazançlı işin dışında tutulmaya çalışıldıkları görülmektedir. Nitekim genelde Osmanlı veya yabancı şirketlere ait olan bu gemilerin denetlenme ve aranma ihtimali yelkenli gemilere oranla daha yüksekti.¹²⁸ Buna rağmen köle ticaretinde buharlı gemiler tüm yasaklara rağmen en önemli vasıtalarından biri olma özelliklerini korudular.

Kafkaslardan yapılan köle ticaretinin en çok etkileyeceği ülkelerden biri şüphesiz Rusya idi. Nüfuzu altındaki bölgelerde yapılan böyle bir ticaret aslında Ruslar için iki dönemde ele alınabilir. Bilindiği gibi Rusya önceleri diğer Avrupalı devletler gibi bu ticarete karşı çıkıyordu ve yeni yeni nüfuzu altına aldığı bu bölgelerin boşalmasını istemiyordu; fakat Ruslar daha sonra Kafkasya'daki Çerkes nüfusu kendi tahakkümü altına alamayacağını

¹²⁵ Toledano, a.g.e., s. 40-41.

¹²⁶ Pınar, a. g. e., s. 116-117.

¹²⁷ Aygün, a. g. e., s. 231.

¹²⁸ Toledano, a. g. e., s. 37-41.

anlayınca köle ticaretine eskisi gibi direnmemeye başladı.¹²⁹ Rusların Kafkasları yerli nüfustan temizleme politikasının bir sonucu olan göç hareketi Kırım Savaşı'ndan itibaren kitlesel bir hale gelmiş, 1862–1865 yılları arasında doruk noktasına ulaşmış ve özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında daha bir yoğunluk kazanmıştı.¹³⁰ Dolayısıyla ana hedefi bu bölgeleri boşaltmak olan Rusya'nın köle ticaretine çok fazla direnmesi de düşünülemezdi.

Köle ticareti XIX. yüzyılda Osmanlı iç işlerine karışmanın diğer bir unsuru oldu. Batı kamuoyu kölelik meselesini bir insanlık sorunu olarak ele aldı ve Osmanlı'daki köleliği de bu çerçevede değerlendirdi. Fakat Osmanlı'daki kölelik, istisnaları olmak üzere, alıcının satıcının ve bizzat kölenin de razı olduğu bir ticaretti. Fakat Avrupalı ülkeler ve bilhassa İngiltere bu kurumu tek bir kalıp içinde ele almış kaldırılması yönünde pek çok girişimde bulunmuştu. Dolayısıyla Batı kamuoyu bu kurumun yapısının ve karmaşıklığının farkında değildi.¹³¹ İster istemez kamuoyunda oluşan bu durum seyyahların notlarına da bu şekilde yansyacaktı. Her ne kadar bu ticaret insan haklarına aykırı bir eylem olarak görülse de yukarıda ifadelerini kullandığımız Fontanier ya da Walpole gibi seyyahların yazdıkları bu ticaretin nasıl yapıldığını ve tarafların ne düşündüğünü ortaya koyması bakımından oldukça anlamlıdır.

Sonuç olarak insanlık tarihi kadar eski bir kurum olan kölelik XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda varlığı devam ettirmekle birlikte, II. Mahmut döneminden itibaren çıkarılan pek çok ferman ile köle ticaretinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Elbette varlığını yüzyıllardan beri devam ettiren ve Tanzimat'ın başlangıçlarında zayıflayan kölelik sistemi artan direnişlerle hem pratikte hem de yasal olarak hemen ortadan kalkmadı. Köleliğin yasal olarak ortadan kalkışı ve devletin bu yasaları uygulamadaki titizliğinde o dönemdeki ekonomik krizler, İngilizlerin liderliğindeki köleleri azad etme baskıları ve siyasal modernleşme çabalarının etkisi büyüktür. Buradan hareketle köleliğin yasaklanmasında özellikle İngilizler başta olmak üzere bir yabancı müdahalesinden söz etmek mümkündür.

¹²⁹ Toledano, a. g. e., s. 96-97.

¹³⁰ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s.110-111; Kırım Savaşı sonrasında yaşanan göç hareketleri için bkz. Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876, Ankara, 1997.

¹³¹ Toledano, a.g.e., s. 103-104.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KENTİN İDARİ DURUMU VE YÖNETİCİLER

40. Yönetim

İncelediğimiz zaman dilimi içersinde Osmanlı İmparatorluğu taşra yönetiminde önemli değişiklikleri yürürlüğe koymuştu. İlerleyen kısımlarda yeri geldikçe bu değişikliklere değinecek olmakla birlikte biz burada Trabzon’a gelen seyyahların yönetim konusunda verdikleri bilgiler doğrultusunda, onlara göre Osmanlı yönetiminin Trabzon’da nasıl olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Elbette böyle uzun bir dönemi kapsayan bu çalışmada yönetim konusunda her noktaya değinmek oldukça güçtür. Bundan dolayı burada, özellikle seyyahların üzerinde durmuş oldukları noktaları açıklama yönüne gidilecektir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılda pek çok idari düzenleme ile birlikte eyaletlerin sınırlarında birtakım değişiklikler yapmıştı. Yüzyılın başlarında Trabzon ve Gönnye sancağından oluşan Trabzon Eyaleti yüzyılın ortalarına doğru, 1850 yılı Devlet Salnamesine göre, Canik, Ordu, Karahisar-i Şarki, Gümüşhane, Trabzon ve Gönnye Sancaklarından, ¹ 1867 yılında yapılan idari düzenleme ile birlikte de Trabzon, Batum ve Gümüşhane Sancaklarından oluşmaktaydı² İlerleyen dönemlerde yapılan birtakım düzenlemelerle birlikte idari taksimat yeniden oluşturulsa da Trabzon eyalet merkezi olarak önemini korumaya devam etti.³

Osmanlıların eline geçmesinden itibaren önemli bir idari merkez olagelen Trabzon XIX. yüzyılda belirttiğimiz bir takım değişikliklerle bu özelliğini devam ettirmiş, bu yüzyılda daha da önemli bir konuma gelmiştir. Fakat idari bakımdan XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX.

¹ Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası’na Giriş, c. I, Ankara, 1988, s.115-129.

² Baykara, a.g.e., s 134;

³ Musa Çadırcı, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Yay. B. Kodaman, M. Ali Ünal, J.B. Grammont, N. Özbacı, Samsun, 1990, s.16.

yüzyılın ilk dönemlerinde, imparatorluk genelinde *Ayan* adı verilen yerel güç odaklarının tüm ülkede oldukça etkili olduğu ve taşra idaresinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Osmanlı taşra teşkilatının bozulmasının ortaya çıkardığı kurumlardan biri olan Ayanlığın Osmanlı şehirleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ayanlık kurumunu önemli bir eyalet merkezi olan Trabzon için düşündüğümüzde ise karşımıza, Ayan-iktidar mücadelelerinin yoğun olarak hissedildiği bir yer çıkmaktadır. Ayanların II. Mahmud'un (1808-1839) izlemiş olduğu politikalar ile kısmen kontrol altına alınmalarından sonra ise *Tanzimat Dönemi* başlamış ve bu kez de Tanzimat'ın taşrada uygulanılmasına çalışılmaya başlanması ile beraber yeni bir dönem başlamıştır. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da yönetim konusunda öne çıkan bu önemli gelişmelerden bahsettikten sonra seyyahların yöneticiler hakkında verdiği bilgilerle beraber yabancıların Osmanlı yönetimini nasıl algıladıkları ve bu konuda nelere vurgu yaptıklarını ortaya çıkarmaya çalışacağız.

400. Bölgede Ayanlık ve Etkileri

Genel olarak ayanlık kurumu XVII. yüzyıldan itibaren başlayıp XIX. yüzyılın ilk yarısında etkinliği kaldırılana değin geniş bir zaman diliminde var olmakla birlikte bilhassa XVIII. yüzyılda önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ İmparatorluk genelinde XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında ayan ve derebeyleri halkın üzerinde oldukça egemen bir halde idi. Trabzon ve civarı, bu ayan ve derebeylerinin etkinliklerinin belirgin bir şekilde hissedildiği önemli bir bölgeydi.⁶

Ayanlığın bir kurum olarak incelenmesinin kendi içerisinde birtakım güçlükleri barındırdığını burada belirtmek gerekmektedir. Bir kere konuya kati bir sınırlandırma getirmek ve kesin bir tarihi süreç belirlemek oldukça güçtür. Tedricen gelişen ve devletin içinde bulunduğu koşullardan doğan bu kurumu Osmanlı sosyal tarihinin gelişim sürecinde

⁴ Ayanlığın bu dönemde oldukça etkili bir kurum olmasındandır ki bazı araştırmacılar bu döneme “Âyanlar Çağı” demişlerdir. Bkz. Bruce McGovan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 761-885.

⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda ayanlığın gelişimi ve XIX. yüzyıldaki durumu için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 1994.s1-12.

⁶ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s. 145.

ele almak daha mantıklı bir yaklaşımdır.⁷ Fakat böylesine uzun ve sınırları belirsiz olan bir kurumu incelemek elbette ki bu çalışmanın sınırlarını ve hedefini aşacağından burada Trabzon’u etkilemesi bakımında kısaca XVIII. yüzyılda bölgede etkili olan ayanlardan bahsederek bir sonraki yüzyılda da bölgedeki en son ayanlık hadiselerine değinilecektir.

Ayanlığın oluşumunda çok değişik iktisadi ve sosyal sebepler yatmakla birlikte, bu kurumun ortaya çıkmasında aslında klasik Osmanlı toprak sisteminde yaşanan değişiklikler birinci derecede etkili olmuştur. XVIII. Yüzyılın uzun süren savaşları ve bu savaşların mali yükleri Osmanlı Devleti’ni kendi iç mali kaynaklarının toplanmasında yeni arayışlara yöneltti. Osmanlı taşra sisteminde yerel ayanların idari, askeri ve mali bir güç olarak ortaya çıkmalarını hazırlayan siyasi ve askeri şartlar aynı zamanda klasik Osmanlı taşra sisteminde de köklü bir değişikliği beraberinde getiriyordu. Batıda Avusturya ve doğuda İran ile uzun süren mücadeleler ve bunların arkasından gelen gerileme döneminde Osmanlı toprak sistemi önemli değişikliklere maruz kaldı.⁸ Tımar sistemine dayanan bu yapının bozulması yerel bir güç unsuru olarak idari, mali ve askeri görevleri olan yeni bir zümrenin doğmasına neden oldu.⁹

Trabzon ve çevresinde XVIII. yüzyılda derebeylik olayları oldukça yaygın bir hale gelmişti. 1723’te başlayıp aralıklarla 1746’a kadar süren Osmanlı-İran savaşının sefer güzergahının Doğu Karadeniz sahillerini takip etmesi, mühimmat ve asker naklinin bu kıyılardaki limanlar kullanılarak gerçekleştirilmesi, ayrıca bölgeden sürekli asker talepleri, Viyana bozgunundan bu yana seferlere yerli kulu olarak katılmış olmakla kazanmış bulundukları resmi ve askeri sıfatlara da müsteniden zaten giderek güçlenmekte olan yarı feodal zümrelerin durumunu kuvvetlendirdiği gibi kıyı hattını da oldukça hareketlendirmiştir.¹⁰

⁷ Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmet Emin Ağa”, **Belleten**, LXV/242, Ankara, 2001, s. 194.

⁸ M. Alaaddin Yalçınkaya, “The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period As Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, **OTAM**, say. VI, 1995, s. 346

⁹ Ayanlığın Osmanlı taşra sisteminde ki gelişimi ve yeri için bkz. Canay Şahin, *The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Canıklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.23-39.

¹⁰ Emecen, a. g. m., s. 197.

I. Selim devrinden beri devam eden Laz-Çepni-Gürcü rekabeti yüzünden çatışmalar şiddetlenmiş ve belirttiğimiz gibi XVIII. yüzyılda Trabzon ve havalisinde birtakım derebeyiler türemeye başlamıştı.¹¹ Yöredeki derebeylik hadiselerinde coğrafi yapının önemli bir etkisi olmuştu. Doğu Karadeniz bölgesinde derebeylerinin oluşmasında etkili olan bölgenin kendine has coğrafi yapısı aynı zamanda idari taksimatta belirleyici olmuş; bu yapı merkezin gücünün de buralara ulaşmasına engel olmuştur.¹² Zira bölgedeki ayanların gerek birbirleriyle gerekse de idarecilerle olan hâkimiyet mücadelelerinde bu yapı oldukça etkili olmuştu.

Trabzon'da ayanlık hususunda yaşanan süreç imparatorluğun geneline paralel bir gelişim göstermiştir. Taşradaki ünlü yerli ailelerin kendi bölgelerinde hâkimiyet kurmak için birbiri ile mücadele etmesi süreci Trabzon'da da yaşandı ve şehir gerek XVIII. yüzyıl gerekse de XIX. yüzyılda ünlü ayanların mücadelelerine tanık oldu. Bölgede ayanlar ile olan mücadele 1754 yılına kadar Trabzon valiliğinde bulunan Hekimoğlu Ali Paşa ile başlamış ve Ali Paşa mütegalibe ve derebeyleriyle mücadele etmiştir.¹³ Bunun yanında şehirde XVIII. yüzyılda Şatıroğlu ve Kalcıoğlu gibi önemli ayan ailelerinin varlığı görülmektedir. Kalcıoğlu 1757-1758 yıllarında Trabzon'a bağlı olan yerlerde önemli tahribatlarda bulunmuş ve Trabzon'daki paşa sarayını tahrip etmişti.¹⁴ Kalcıoğulları gibi etkili olan diğer bir ayan ailesi de Şatıroğulları idi. Bölgedeki tımar ve zaamet sahiplerinin seferde olmaları sebebi ile 1782-1783 senelerinde buraların tahsildarlığı görevi Şatırzade Ömer'e verilmiş ve o da bu sırada servetini arttırmıştı. Fakat daha sonra devletin ayanlara karşı olan mücadelesinde Şatıroğulları da devleti bir süre meşgul etmişti.¹⁵ Devlete karşı olan isyanları bastırmada Canikli ailesinin ise önemli katkıları olmuştu. 1771'den 1776'ya kadar Trabzon valisi, bu tarihte ise Kars seraskeri olan Canikli Ali Paşa Soğucak ve Anapa'yı imar etmekle kalmayıp Çerkes kabilelerin Osmanlılar lehine birleştirilmesi için de faaliyetlerde bulundu.¹⁶ 1773 yılını Trabzon'da geçiren Canikli Ali Paşa, bağımsız

¹¹ M.C. Şehabettin Tekidağ, "Trabzon", İA, XII/1, İstanbul, 1974, 456-469

¹² Anthony Bryer, "The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840" **Bedi Kartlısa**, vol.XXVI., 1969, s. 194-195.

¹³ Tekindağ, a.g.m., s 464.

¹⁴ Kalcıoğlu ailesinin ileri gelenlerinden olan Osman Bey aynı zamanda bir dönem çıkardığı isyan hareketleri ile bölgede önemli bir sorun olan Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın eniştesiydi ve Memiş Ağa'nın Trabzon üzerine yaptığı hareketlerde en yakın destekçilerinden biriydi. Bu tablo bölge ayanlarının akrabalık yoluyla güçlerini birleştirdiğini ortaya çıkarmaktadır. M. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, c. 3, say. 5-6, İstanbul, 1953.

¹⁵ Özkaya, a.g.m., s. 142.

¹⁶ Tekindağ, a.g.m., s 464.

hareket eden ve asker desteğinde bulunmayan Kalcıoğlu Ömer gibi ayanların üzerine gitti ve bölgede otoritesini tesis etti.¹⁷

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan ve XIX. yüzyılın ilk on yılına kadar Orta ve Doğu Karadeniz’de önemli bir güç olarak kalan Canikli ailesinin en meşhur üyesi ve ailenin asıl gücünü tesis eden Canikli Ali Paşa daha sonra Çapanoğlu ile giriştiği mücadele nedeniyle isyan etti ve 1779’da Kırım’a kaçtı. Canikli Ali Paşa’nın isyanı Trabzon ve çevresini de etkilemişti. Nitekim Canikli Ali Paşa Kırım seraskerliği görevini yerine getirdikten sonra halka pek çok eziyet etmiş ve bir sürü malı zorla zapt etmiştir.¹⁸ İsyanından bir süre sonra affedilen Ali Paşa 1785’te ölmesine rağmen oğulları Battal Hüseyin ve Mikdad Ahmet Paşaların etkinlikleri devam etmiş ve 1808’de ailenin son üyesi Tayyar Mahmud Paşa’nın da ortadan kaldırılması ile beraber de Canikli ailesinin bölgedeki gücü kırılmıştır.¹⁹

Canikli ailesinin etkinliğini yitirmesinden sonra bölgede ayanların neden olduğu karışıklıklar son bulmadı. Hatta denilebilir ki bilhassa Trabzon için ayan-iktidar arasındaki çekişmeler daha da belirgin bir hal aldı.²⁰ Trabzon’da valilerin otoritesi tüm XVIII. yüzyıl boyunca olduğu gibi ve XIX. yüzyılın ilk otuz yılında da zayıflamaya devam etmiş ve valiler ayanların saldırılarından kale içine sığınarak kurtulabilmişlerdir.²¹ Bu çekişmede ön plana çıkan ayan aileleri Tuzcuoğulları, Hazinedaroğulları ve Şatıroğulları idi. Bu aileler arasındaki mücadele ve Trabzon’da meydana gelen siyasi otorite krizlerinin başlıca aktörleri Rizeli Tuzcuoğlu Memiş Ağa, Trabzonlu Şatıroğlu Osman Ağa ve Canikli Hazinedaroğlu Osman Ağa’ydı.²² Bu üç güç odağının verdiği mücadele uzun bir süre Trabzon kentini iktidar mücadelesinin ve pek çok huzursuzluğun yaşandığı bir yer haline getirdi.

XIX. yüzyıl başlarında Trabzon ve çevresinde ayanların neden olduğu huzursuzlukların ulaştığı boyutu ortaya koyan en iyi örnek Rize ayanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa’nın isyanıdır.²³ Memiş Ağa’ya Ruslara karşı bölgenin savunmasında gösterdiği yararlılıktan ötürü

¹⁷ Şahin, a.g.t., s. 52-53.

¹⁸ Özkaya, a.g.m., s. 143.

¹⁹ Şahin, a.g.t., s. 39-40.

²⁰ Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi, Fetihren Kurtuluşu, Trabzon, 2000, s. 101.

²¹ Bryer, a.g.m., s. 196.

²² Michael E. Meeker, İmparatorlukta Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası, İstanbul, 2005, s.235.

²³ Tuzcuoğlu Memiş Ağa ve onun halefleri olan ayanların isyanları hakkında bkz. Aktepe a.g.m, s. 21-52.

Kapıcıbaşılık rütbesi verilmişti fakat bir müddet sonra ağanın merkezle olan münasebetleri bozulmuş ve Trabzon Valisi Hazine-darzade Süleyman Paşa ile araları açılmıştı.²⁴ Vali Süleyman Paşa devlete sürekli haber göndererek Memiş Ağa'nın asi olduğu ve başının vurulmasının gerektiğini belirtmişti. Memiş Ağa ise bunun karşısında başta damadı Kalcıoğlu Osman gibi ayanlar ve etrafında topladığı adamlarla Trabzon üzerine yürüdü. Memiş Ağa'nın adamları ilk iş olarak limandaki seyrüsefere mani oldukları gibi limandaki malları da yağma etti.²⁵ Bu da ister istemez şehirdeki ticari faaliyetlerin zarar görmesine neden oldu. Memiş Ağa 1816 yılında şehir üzerine yürüyerek şehrin kenar mahallelerini işgal etmiş ve Süleyman Paşa'yı eyalet merkezinden kaçmaya zorlamıştır.²⁶ Memiş Ağa ve yanındaki diğer ayanlar şehri kuşatmış ve kısa bir süre sonra da şehirde tam hakimiyeti ele geçirmişlerdi. İsyanlıların eline geçen şehir baştan başa yağma edildi.²⁷ Memiş Ağa'nın hareketleri sadece bunlarla sınırlı kalmadı. Bölgedeki diğer yerlere de nüfuzunu yaymaya çalıştı. Bunun üzerine hükümet hadisenin ehemmiyetini kavramış ve Tuzcuoğlu'nun üzerine gidilmesine karar vermişti. Memiş Ağa yanındaki diğer ayanların kendisini terk etmesiyle kendi güvenliğinin artık sağlam olmadığını anlamış olacak ki kendi bölgesi olan Rize'ye daha sonra da Of'a kaçmak zorunda kaldı. Burada uzun bir süre direnen Memiş Ağa nihayet 26 Ekim 1817'de ele geçirildi ve boynu vuruldu. 1814–1817 yılları arasında vuku bulan bu isyan şehre ve bölgeye önemli zararlar verdiği gibi isyanın bastırılması da devletin mühim bir harcama yapmasına neden oldu.²⁸ Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın hallinden sonra bölgedeki ayanlık hareketleri son bulmadı. Nitekim Memiş Ağa'nın damadı Kalcıoğlu Osman ve oğlu Ahmed'in isyanları, diğer önemli ayanlardan Şatıroğlu Osman Bey'in ayaklanması ve nihayet yine Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın kardeşi ve çocuklarının isyanları bir müddet daha bölgedeki huzuru bozmaya devam etti.²⁹ 1834 yılının sonlarında Varna taraflarına iskân ettirilmelerine kadar yaklaşık olarak yirmi yıl diğer ayanlarla bir araya gelip çıkardıkları isyanlarla hem devleti uğraştıran hem de bölgeyi kargaşa ortamına sürükleyen Tuzcuoğulları'nın bölgedeki etkinliğine bu şekilde son verilmiş oldu. Elbette ayanların güçlerinin ortadan kaldırılması II. Mahmud'un izlemiş olduğu merkezileştirme

²⁴ Nitekim ayanlar arasında yaşanan mücadelelerin geneline bakıldığında çatışmaların genellikle hakimiyet mücadelesinden çıktığı görülür. Hazine-darzade Süleyman Paşa ve Memiş Ağa'nın aralarının açılmasında para meselesi olmakla birlikte daha kuvvetle muhtemel görünen diğer sebep de bunların arasındaki rekabet ve nüfuz mücadelesidir bkz. Aktepe, a.g.m., s. 22-23.

²⁵ Aktepe, a.g.m., s. 26-27.

²⁶ Meeker, a.g.e., s. 240.

²⁷ Aktepe, a.g.m., s. 28-29..

²⁸ Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon, 2001, s.197.

²⁹ Trabzon'un önemli ayanlarından olan Şatırzadeler servetlerini devlet hizmetinde bulundukları sırada elde etmişlerdir. Özkaya, a.g.e., s. 129

politikasının bir sonucu olmakla birlikte bu güç odakları arasındaki hâkimiyet mücadelesi aynı zamanda bunların güçlerinin kırılması aşamasında devletin iyi bir şekilde kullandığı bir silahtı. Her ne kadar Tanzimatın ilanından önce bazı bölgelerde ayanlık kurumu kaldırılmış olsa da ayan kökenli kimseler yeni tesis edilen idari kurumlarda da etkinliklerini uzun bir süre devam ettirmişlerdir.³⁰

Ayanların neden olduğu karışıklıkların hissedildiği bir zamanda bölgeye gelen seyyahlar, bu güç odaklarını Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese etmekte ve ayanları da derebeyi olarak tanımlamaktaydılar.³¹ Mesela 1813'te Anadolu'da yaptığı seyahatler esnasında Kinneir bizzat tanışma fırsatı bulduğu Çapanoğlundan "*Grand Seignior*" olarak bahsetmekte ve elinde bulundurduğu bölgeler ve güç hakkında bilgiler vermektedir.³² Kinneir bunun yanında, kullandığımız diğer kaynakların ayanlar hakkında verdiği bilgilerin aksine, Çapanoğlu'ndan, yeteneği ve ileri görüşlülüğü sayesinde hem arazilerini genişleten hem de üretimi arttıran başarılı biri olarak bahsetmektedir.³³ Ayanlık konusunu Trabzon için düşündüğümüzde elimizdeki kaynaklar daha çok yukarıda belirttiğimiz güç odakları arasındaki mücadeleden çok onların mücadelelerinin bölgeye nasıl yansıdığı ile ilgili bilgiler vermektedirler. Fransa'nın Trabzon konsolosu Dupré 1807 yılında şehirdeki durum için şunları söylemektedir: "*Daha önce ittifak halinde olan derebeyleri tekrar silahlандılar ve şehirde tekrar iç savaş ortamı hâkim. Şehirde gerçek bir anarşi ortamı var. Ahmet Paşa güçsüz. Şatıroğlu'nun disiplinsiz askeri birlikleri düzensizlik yaratıyor, pervasızca haydutluk, hırsızlık yapıyor ve cinayetler işliyorlar*" diyerek şehrin durumunu ortaya koymaktadır.³⁴ 20 yılı aşkın süren bu gibi çekişmeler ve çıkan isyanlara bir de Osmanlı-Rus harplerinin olumsuz tesirleri de eklenince bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı iyice tahrip oldu. Muhakkak ki şehrin bu anarşi ortamından zarar görmesi kaçınılmazdı. Sağlık konusunda da görüleceği üzere bu dönemde şehirde veba salgını

³⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Ankara, 1997, s. 37; Bölgedeki ayan ailelerinin bazıları geleneksel ve bölgesel otoritelerini çok yakın bir zamana kadar devam ettirmişlerdir. Bryer, a.g.m., s. 197.

³¹ Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, vol. II, New York, 1833, s. 324; Bryer, a.g.m., s. 192; Meeker, a.g.e., s. 253.

³² John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London, 1818, s. 85-86.

³³ İlerde de üzerinde duracak olduğumuz gibi bazı seyyahlar ayanlar ve da ayan kökenli yöneticiler olmak üzere şehirdeki idari unsurlar hakkında bazen olumlu bazen de olumsuz bir tablo sergilemektedirler.

³⁴ Meeker, a.g.e., s. 232.

ayanlar arasındaki mücadele ile birleşince halkın bir kısmı şehri terk etti.³⁵ Nitekim şehir 1757 ve 1833 yılları arasında, devlet görevlilerinin, şehrin surları kuşatıldığı ve kenar mahalleleri yağmalandığı için, kaleye sığınmak zorunda kaldıkları en az sekiz olay yaşamıştır.³⁶ Şehirdeki durumun kötü olduğu bir zamanda, 1826 yılında Trabzon'a gelen Schulz-Beusher kentin durumundan oldukça ümitsiz bir şekilde bahsetmekte ve kentin eski parlak günlerine bir daha dönemeyeceğini ifade etmektedir.³⁷ Fontanier'in 1827 yılındaki Trabzon için yapmış olduğu betimlemelerde Schulz-Beusher'in anlattıklarını destekler mahiyette bilgiler aktarmaktadır.³⁸ İngiliz coğrafyacı Hamilton 1836 yılında bölgede yaptığı gezilerde gerek veba gibi hastalıklar gerekse de diğer olumsuzluklardan dolayı halkın yerlerini terk ettiğini, yöredeki bazı madenlerin de derebeyiler arasındaki mücadelelerde tahrip edildiğini ve o günden beri açılmadıklarını yazmaktadır.³⁹

Şehre gelen seyyahların notlarına yansıyan diğer bir husus da bu derebeylerinin güçlerinin kırılması için devletin nasıl bir yol izlediğidir. Trabzon'daki derebeylerin güçlerinin kırılmasında 14 yıl kadar Trabzon valiliği yapmış olan Hazinesarazade Osman Paşa'nın oldukça önemli hizmetleri oldu. Osman Paşa sert ve şiddetli huyu vasıtasıyla şehirde ayanların etkinliğini kırdı.⁴⁰ Onun bu sert yönetimi şehre gelen yabancıların notlarına da yansımıştır. 1833 yılında şehre gelen Misyoner Smith Trabzon ve çevresi hakkında bilgi verirken bölgenin önceleri kargaşa içinde olduğunu ve bundan etkilendiğini, *dereh-beghs* olarak nitelendirdiği bir çeşit soyluların aralarında sürekli bir kan davası

³⁵ Bryer, a.g.m., s. 196-197.

³⁶ Bunlardan ilki 1757 yılında Kalcıoğlu tarafından gerçekleştirmiş ve Kalcıoğlu paşa sarayını tahrip etmiş ve oturulamaz hale getirmiştir. Özkaya, a.g.m., s. 142; Meeker ise kuşatmaların tarihini şu şekilde vermektedir. 1758-59, 1807, 1808 yazı ve 1808 Sonbaharı, 1816, 1827, 1830 ve 1833. Bkz. Meeker, a.g.e., s. 220.

³⁷ Beusher, "bugün ticaret yavaş yavaş sönmekte ve sefalet görünmektedir. İstanbul'da değişik anlayışlar, çeşitlenmeler olur ve projeler yapılırsa memnuniyet verecek başarılar olur, ancak Trabzon'un eski ticaretinin tekrar canlanacağı, eski parlak günleri göreceği düşünülemez. Geriye sadece güzel iklimi, verimli toprağı, onu asla terk etmeyecek olan antik şehir oluşundan gelen ünü kalacaktır" demektir. Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon" **Bir Tutkudur Trabzon**, haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul, 1997, s. 237.

³⁸ Fontanier şehir hakkında "bu anarşi ortamının daha ilerisini düşünmek pek mümkün değil. Şehirde birbiriyle savaşan taraflara ait kaleler var. Çatışmanın sürdüğü birkaç gün boyunca, bir evden öteki eve doğru ateşlenen silahlardan başka bir şey duyulmaz. Bunların öldürücü çatışmalardan çok gürültücü çatışmalar olduğu doğrudur, çünkü çatışmanın sonunda genelde kimse ölmez, hatta yaralanmaz. Trabzon'dan ayrıldıktan birkaç gün sonra, Halkın tamamının silahlandığını ve paşanın konağını kuşattığını duydum. Daha sonra savaştan bıkınca, otoritesini geri kazanmasına izin verdiler. Şehir sakinlerinin daima silahlı olduğu durumda vergi toplamak zordur ve toprağın verimliliği ya da üretim değişkenliği gibi koşullar göz önüne alınmaz. Meeker, a.g.e., s. 233.

³⁹ William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol. I-II, New York, 1984, s. 226-227; Bryer, a.g.m., s. 196.

⁴⁰ Goloğlu, a.g.e., s. 112-119.

olduğunu ve paşanın otoritesini küçük gördüklerini yazmaktadır. Şehirde suikastların yaygın olduğunu ve bunların cezalandırılmadığını, bunun yanında şimdiki paşanın (Hazine-dar-zade Osman Paşa) etkili bir şekilde derebeyler üzerine gidip onları saf dışı bıraktığını belirtmektedir.⁴¹ Smith'ten dört yıl sonra kente gelen Horatio Southgate şehir civarındaki ayanlar hakkında bilgi verirken, bunların daha önceki kanunsuz ayanların halefleri olduğunu ve bunların dağlarda hüküm sürdüklerini ya da doğrusu bazı durumlarda olduğu gibi sadık yöneticilerin durumlarını küçülten şefler olduklarını ifade etmektedir. Bunların etkinliklerinin kırılmasına da değinen Southgate paşanın kısmen hile ile kısmen de zor kullanarak onları buyruk altına almayı başardığını belirtmektedir.⁴² Burada hem Smith'in hem de Southgate'in anlattıklarından ki şehirde bulundukları tarihleri de göz önünde bulundurursak, Hazine-dar-zade Osman Paşa'nın seyyahların derebeyi dediği ayanlar ile olan mücadelesinde ne derece başarılı olduğu anlaşılabilir.

Southgate'in belirttiği bazı ayanların eski kural tanımayan ayanların halefleri olduğuna dair bilgi aslında yukarıda belirttiğimiz gibi her ne kadar ayanların gücü kırılrsa da bunların soyundan gelen ailelerinin etkinliklerini kısmen devam ettirdikleri gerçeğinin bir delili olsa gerekir. Nitekim 1844 yılında Trabzon'da bulunan Moritz Wagner Trabzon ve çevresinin yöneticilerinden bahsederken hükümetin bu idarecileri kısmen serbest bıraktığını, son zamanlarda Sultan ve danışmanlarının bu bölgelere nizam getirerek devlet otoritesini tekrar sağlamlaştırmak için çalışmalar yaptığını ve derebeylerin unvanlarını ayan olarak tekrar teyit ettiklerini belirtirken aynı zamanda bu unsurların varlığını devam ettirdiklerini de doğrulamaktaydı.⁴³ Wagner'den bir yıl önce Trabzon'da bulunan Karl Koch, II. Mahmud'un İngilizlerin ikazı ile dikkatini Trabzon Paşalığına verdiğini, derebeyleri arasındaki mevcut olan huzursuzluğu kullandığını ve Osman Paşa'nın bölgedeki derebeylerine birbiri ardına boyun eğdirdiğini belirtmektedir. Koch'un tespitlerini diğer seyyahlardan ayıran nokta ise bölgenin derebeylerinin tahakkümünden kurtulmasının,

⁴¹ Smith, a.g.e., s. 324.

⁴² Horatio Southgate, Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, vol. I, London, 1840, s. 158..

⁴³ Moritz Wagner, Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus, vol. II, London, 1856, s.264-265; Trabzon'da ayanlar arasında yapılan mücadeleye bakıldığında zaman zaman isyan eden ya da isyancılara katılan ayanların daha sonra af edildikleri ve paşa tarafından eski görevlerinin kendilerine iade edildiği görülmektedir. Tuzcuoğlu Memiş Ağa isyanında benzer bir durum yaşanmış ve Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın isyan sırasında yanında bulunan adamları olan Kalcıoğlu ve Hacısalihioğlu gibi ayanlar Memiş Ağa'dan ayrılmış ve paşaya bağlılıklarını bildirmişlerdi. Goloğlu, a.g.e., s. 104-105; Bazı derebeylerinin unvanlarını ve bölgelerini daha sonraki dönemlerde ellerinde bulundurmaları hakkında bkz Bryer, a.g.m., s. 207-210; Şahin, a.g.t., s. 34.

Trabzon-Erzurum yoluna o güne kadar sahip olmadığı derecede bir güvenlik getirdiğini belirtmesidir.⁴⁴

Buraya kadar bölgedeki ayanlık hadiselerine değindik. Şehre gelen seyyahların ayanların yanında bahsettiği diğer bir nokta, özellikle yüzyılın ilk yarısındaki gelişmeleri düşünecek olursak, yöneticilerin devletin yapmış olduğu reform girişimlerine ne derece katıldığıydı. Burada seyyahların aktardığı bilgiler doğrultusunda yöneticilerin yeniliklere nasıl baktığı belirtilmeye çalışılacaktır.

401. Yöneticilerin Yeniliklere Bakışı

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde birbirinin devamı niteliğinde olan birtakım yenileşme girişimi ile karşı karşıya kalmıştı. III. Selim'in Nizam-ı Cedit'i ile başlayan bu süreç II. Mahmud'un sadece askeri alanla sınırlı kalmayan daha geniş bir yenileşme programı ile devam etmiş ve bu süreç Tanzimat Devri ile yeni bir nitelik kazanmıştı. Bu dönemlerde İstanbul'da uygulamaya konulan bu yeniliklerin taşrada da uygulanması hemen gerçekleşmiyor ve yenilikler belli bir olgunluk döneminden sonra uygulanmaya başlıyordu. Nitekim özellikle Tanzimat'ın uygulanması sırasında oldukça belirgin bir şekilde karşımıza çıkan bu durumda bazı yerlerde Tanzimat'a yönelik önemli dirençler oluyordu.⁴⁵ Trabzon da bu dirençlerin olduğu ve reformların hemen yürürlüğe konulamadığı bir merkezdi.⁴⁶ Yukarıda da belirttiğimiz gibi Trabzon yüzyılın ilk yarısının büyük bir bölümünde yerel güç unsurlarının birbiri ile olan mücadelesine tanık olmuş ve oldukça zarar görmüştü. Bu unsurların güçlerinin kırılmasında Hazinedaroğlu Osman Paşa'nın büyük gayretleri olmakla birlikte, bölgede asayiş tespiti yapmakta gösterdiği gayreti yapılmaya çalışılan yeniliklere karşı göstermediği karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁴ Mustafa Aydın, “ Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 414.

⁴⁵ Tanzimat'ın uygulanması ve karşılaşılan güçlükler ile ilgili bkz. Halil İncelik, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s. 361-424; Ahmet Uzun, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler**, İstanbul, 2002; Halil İncelik, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, 1992.

⁴⁶ Musa Çadircı, “Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s.191-198; E. Esin Eşmen, “Tanzimat'ın İdari Reformlarının Trabzon'da Uygulanması”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 403.

Bilindiği gibi Tanzimat döneminin temelleri büyük oranda I. Mahmud'un (1808–1839) geniş çaplı yenilikleri ile atılmıştı. II. Mahmud uzun süren saltanatının ilk yıllarında otoritesini tesis etmiş ve arkasından pek çok reformu başlatmıştı. Gerek II. Mahmud'un reformları olsun gerek Tanzimat reformları olsun, seyyahların vermiş olduğu bilgilere göre Trabzon'un yöneticileri tarafından hoş karşılanmıyor ve bunlara şüphe ile yaklaşıyordu. Bilhassa bu durum yüzyılın ilk yarısında şehre gelen seyyahların notlarında görünmektedir. Bu konuda seyyahların yorumlarını belirttikten sonra, yeniliklere karşı neden böyle bir tutumun sergilendiğini belirtmeye çalışacağız.

Şehrin yöneticileriyle ilgili İngiltere'nin ilk Trabzon konsolosu olan James Brant'ın Osman Paşa hakkında söyledikleri dönemin genel havasını yansıtmaları bakımından önemlidir. Brant Osman Paşa'nın *eski düzene* oldukça bağlı olduğu, İstanbul'daki yeni hareketlere büyük bir güvensizlikle baktığını, gözden düşmüş bazı yeniçeri guruplarını barındırdığını ve Tanzimat fermanını uygulamayı reddettiğini belirtmektedir.⁴⁷ Yine Osman Paşa'dan bahseden diğer bir seyyah Southgate, paşanın, sultanın yeni sistemine karşı muhalif olduğunu; fakat eski geleneklere olan bağlılığına rağmen hoşnutsuzluğunu gizleyecek kadar politik olduğunu yazmaktadır. Southgate bu olumsuz yargılara rağmen Osman Paşa'nın, bağımsız beyleri ve kural tanımayan gurupları hâkimiyet altına almada Sultan için oldukça önemli bir hizmet gördüğünü de belirtmektedir.⁴⁸ Hazinesaroglu ailesinden ve Osman Paşa'nın halefi olan Abdullah Paşa hakkında da ilginç yorumlar karşımıza çıkmaktadır. Karl Koch Abdullah Paşa'nın yönetimi hakkında bilgi verdikten sonra, onun Türk halkalarının tipik portresini yansıttığını, tüm yeniliklerden, özellikle de Hristiyanlar vasıtası ile gelenlerden tüm benliği ile nefret ettiğini yazmaktadır.⁴⁹ Yine 1843 yılında şehre gelen diğer bir seyyah Joseph Wolff ise Abdullah Paşa hakkında, kendilerini oldukça memnun edici bir şekilde karşılamasına ve seyahat için kendisine izin vermesine rağmen onun kaba ve mutaassıp olduğunu, sultan tarafından yapılan reformlara düşman olduğunu belirtmektedir. Wolff, Abdullah Paşa'nın Avrupalılara tahammül edemediğini, Trabzon'daki insanları medenileştirmek için onların yaptığı her teşebbüste onların cesaretlerini kırdığını belirtmektedir.⁵⁰

⁴⁷ Bryer, a.g.m., s. 207; Konsolos Brant, Vaka-i Hayriye'den sonra pek çok yeniçerinin Trabzon'a kaçtığını ve bu tarihten sonra oradaki insanlar arasında yeniçeri ruhunu canlı tuttuğunu aktarır. Meeker, a.g.e., s. 207.

⁴⁸ Southgate, a.g.e., s. 152.

⁴⁹ Aydın, a.g.m., s. 414.

⁵⁰ Joseph Wolff, A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly, London, 1846, s.109.

Trabzon’da uzun bir süre kalan ve halkı gözlemleme fırsatı bulan Fallmerayer, Trabzon halkının sultanın yeni reformlarına nasıl yaklaştığını, Müslümanların gayrimüslimlerle aynı konuma gelmelerinin kendilerinin ağırlarına gittiğini belirtir. Fallmerayer, sultanın tek halk ve tek vücut oluşturmak fikrinin Trabzon’da halen daha anlaşılması zor ve katlanılmaz bir şey olarak görüldüğünü belirtmektedir.⁵¹ Aslında sadece Trabzon’da değil genel olarak tüm Osmanlı coğrafyasında gayrimüslimlerin Müslümanlar ile aynı seviyede olması Müslümanların kolay kolay benimseyemediği bir gelişme olmuştu. Nitekim Trabzon gibi geleneklere sıkı bağlı olan bir yerde Fallmerayer’in de belirttiği gibi bu kolay olmamıştı.

Buraya kadar kullandığımız seyahatnameler ışığında şehirdeki yöneticilerin yeni düzene nasıl baktıklarını ortaya koymaya çalıştık. Dikkati çeken bir husus ise genelde yüzyılın ilk yarısında daha sonraki dönemlere oranla seyyahların yöneticilerden daha çok bahsetmesidir. Elbette bunun bazı sebepleri bulunuyordu. Yüzyılın ilk yarısında şehrin yöneticileri bir önceki yüzyılın ikinci yarısında Caniklizadeler ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Hazine-daroğulları gibi genelde ayan kökenli ileri gelen ailelerdendi. Bölgenin seyyahların ilgisini çeken özelliklerinden birisi de bölgede derebey olarak adlandırdıkları ve kedilerine Ortaçağ Avrupa’sını düşündüren bir yapının olmasıydı. Seyyahların belirttiği gibi şehir yöneticilerinin yeniliklere çok az sempati göstermesi, onları benimsememesi ve onlara karşı direnç göstermeleri aslında Osmanlı idari yapısının geçirdiği bir dönüşümden kaynaklanmaktaydı.⁵² Sultan II. Mahmud’un merkezileştirme çalışmaları ile birlikte ayanların etkinliği kısmen kırılmıştı. Bunun gibi idari alanlardaki diğer düzenlemeler aynı zamanda uzun süredir bölgede etkili olan ailelerin bu ayrıcalıklarını da elinden alacağı için yapılmaya çalışılan yeniliklere karşı olumsuz bir yaklaşım vardı. Yapılan reformlarla artık yöneticilerin merkezden atanmaya başlaması ile birlikte taşra idaresinde yeni bir döneme girilecektir ki bunun olumlu ve olumsuz sonuçları da bulunuyordu. Nitekim bu konuda bazı seyyahların tespitleri de vardı.

⁵¹ Jakob Philip Fallmerayer, Doğu’dan Fragmanlar, çev.Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002, s.55.

⁵² Bryer, a.g.m., s. 203.

402. Yöneticiler ve Yönetimleri

Şehrin idarecilerinin yeniliklere nasıl baktığını belirttikten sonra bahsetmek istediğimiz diğer bir husus seyyahlara göre yönetimin nasıl olduğu idi. Yukarıda pek çok yerde yöneticiler hakkında değişik bilgilerin olduğu görülmüştü. Burada seyyahların nasıl bir yönetim algıladıklarını tespit etmeye ve onları bu şekilde düşünmeye iten nedenleri değerlendirmeye çalışacağız.

Trabzon uzun bir süre yerel ayan aileleri tarafından idare edilmişti. Elbette bu unsurların geleneksel yapı dışına çıkıp yeniliklere hemen adapte olması kolay değildi. Nitekim bazı seyyahlar imparatorluğun önemli merkezlerini görmüş olmanın da vermiş olduğu avantajla Trabzon'daki ortamı değerlendirmeye çalışmıştır. 1837 yılında Trabzon'da bulunan Southgate, Osman Paşa'nın yönetimi hakkında bilgi verdikten sonra şehirdeki değişim hakkında bazı tespitlerde bulunmakta, Osman Paşa gibi birinin idaresi altında Türklerin, İstanbul'da oldukça etkili bir şekilde hissedilen değişimi burada hissetmediklerini, ülkenin iç kesimlerinde bunun oldukça güç algıladığını belirtmektedir. Southgate İstanbul'daki değişikliklerin etkilerini Trabzon'da çok az hissedildiğini, şehrin, Karadeniz'de buharlı gemilerin seyri sefere başlamasıyla birlikte kıyıda kalmışlık durumundan, iç kısımlardaki pek çok yerden daha önce çıktığını belirtmektedir.⁵³ Tabi ki burada Southgate'in değişim adına neleri vurguladığı belli değildir; fakat şehirdeki bir Müslüman'ın bir gayrimüslimden bir İncil alması ya da diğer birinin kendi dininin yetersizliğini anlaması gibi örnekleri vermesi ve de kendisinin de bir misyoner olması, hangi konular hakkında bir değişimden bahsettiğini kısmen ortaya koymaktadır.⁵⁴

Seyyahların yöneticilerden bahsettiği bölümlerde Trabzon Valisi Hazine-darzade Abdullah Paşa (1842–1845) adı en çok geçenlerden biridir. 1844 yılında şehre gelen Wagner, bölgenin en son derebeyi olduğunu söylediği Abdullah Paşa'nın yönetimini IV. Murat'ın yönetimine benzetmekte, onun yönetiminin Tanzimat'ın öngördüğü reformları uygulamaktan çok bunların sonuçsuz kalacağını gösterir nitelikte olduğunu yazmakta ve Abdullah Paşa'nın kötü yönetimine karşı elçilerin ve şehirdeki konsolosların bir kontrol mekanizması görevi gördüğünü ve onu bazı şeyleri yapmaya zorladıklarını söylemektedir.

⁵³ Southgate, a.g.e., s. 154-155.

⁵⁴ Southgate, a.g.e., s. 155.

Wagner *Türk satrapı* dediği Abdullah Paşa'nın yönetimi hakkında, paşanın pek çok kötülüğü bulunduğunu belirtmekte ve bunlardan son zamanlarda yaşanan birini aktarmaktadır.⁵⁵ Wagner'in ifadelerine benzer nitelikteki yorumları Koch'un notlarında da rastlamaktayız. Koch Abdullah Paşa ile ilgili olarak onun bölgedeki bağımsız davranan derebeylerini kontrol altına almaya uğraştığını ve bunda genelde başarılı olduğunu ve bu şekilde Trabzon-Erzurum kervan yolunu güvence altına aldığını belirttikten sonra Abdullah Paşa'nın vahşiliği ve acımasızlığının İstanbul'da dilden dile dolaştığını yazmaktadır. Koch, 1843 yılında bir kervana saldırıldığını, Abdullah Paşa'nın, İstanbul hükümetinin araştırmasında tahminlerin hırsızların Müslümanlar olduğunu doğrulamasına rağmen bunlardan ziyade Hristiyanlarda suç aradığını belirtmektedir. Koch ayrıca Abdullah Paşa'nın İngiltere'nin Trabzon konsolosu ile bir tartışma yaşadığını ve bunun da büyük bir gürültü kopardığını yazmaktadır.⁵⁶ Burada hem Koch'un hem de Wagner'in Abdullah Paşa'nın yönetimi hakkında vermiş oldukları örnek muhtemeldir ki aynı olaya işaret etmektedir; çünkü Trabzon'u ziyaret tarihleri arasında bir yıla yakın bir süre, Koch Temmuz 1843, Wagner İlkbahar 1844, olması ve sorunun İngiliz konsolosu vasıtası ile merkeze ulaştırılması iki seyyahın da aynı hadiseden bahsettiği fikrini güçlendirmektedir.⁵⁷

Abdullah Paşa hakkındaki bu yorumlar 1843 yılının sonlarında Trabzon'da bulunan Wolff'ün notlarına da yansımıştır. Wolff, yukarıda da belirttiğimiz gibi Abdullah Paşa'yı sultanın yaptığı reformlara muhalif ve mutaassıp biri olarak niteledikten sonra Abdullah Paşa'nın her ne zaman eline bir fırsat geçse Hristiyanlara kötü davrandığını ve bunlara karşı Avrupa Hristiyanlarının Doğu Hristiyanlarını korumak için bir ilişki tesis etmesi gerektiğini yazmaktadır.⁵⁸ Buradan anlaşıldığı kadarıyla Abdullah Paşa'nın kişiliğinde ifade edilen yönetici görünümü özellikle seyyahların kimliğine göre değişiklik göstermekte, mesela Wolff gibi misyonerlerin yöneticiler hakkındaki düşünceleri oldukça olumsuz bir bakış açısı ile ifade edilmekte ve bunlarda açık bir Müslüman karşıtlığı sezilmektedir. Buna rağmen bazı seyyahların notlarında ise bu tür olumsuz ifadelere rastlanmamaktadır.

⁵⁵ Wagner sağlam bir kaynaktan aldığını belirttiği olay, Rus himayesinde bir tüccarın öldürülmesi üzerine Vali Abdullah Paşa'nın yaptığı soruşturmada neler olduğunu, konunun şehirdeki İngiliz konsolosu vasıtası ile İstanbul'a ulaştığı ve nasıl bir sorun haline geldiğine dayanmaktadır. Wagner, a.g.e., s. 280-281.

⁵⁶ Aydın, a.g.m., s. 413-414.

⁵⁷ Wagner, a.g.e., s. 266; Aydın, a.g.m., s. 409.

⁵⁸ Wolff, a.g.e., s. 109.

1842 yılında Trabzon'a uğrayan ve siyasi bir görevle Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde incelemeler yapan Robert Curzon karşımıza kısmen farklı bir Abdullah Paşa çıkarmakta ve bu yönüyle diğer seyyahlardan ayrılmaktadır. Bizzat kendisi ile görüşme fırsatı bulan ve paşa tarafından kabul edilen Curzon kendisini oldukça şaşırtan bir husustan, paşanın sadece pek çok bölgeyi elinde bulunduran zengin ve yüksek itibarlı biri olmadığını aynı zamanda kitap okumaya, özellikle de tıp kitaplarına ilgili olmasından bahseder. Paşanın yönetimi hakkında da az çok bilgi veren yazar, şehrin oldukça sakin olduğunu, verginin halktan zorla nasıl alındığı ve İstanbul'a nasıl yollandığını merak ettiğini bunun ise halkın ezilerek yapıldığını, paşanın ise bu süreci sakin bir şekilde gerçekleştirdiğini yazmaktadır.⁵⁹ Kullandığımız diğer seyyahlar yönetime gayrimüslimler açısından bakmakta ve yönetimi onlar için değerlendirmekteydiler. Curzon'u diğer seyyahlardan ayıran nokta ise onun özellikle ezilen bir cemaatten bahsetmemesidir. Curzon Abdullah Paşa'nın halkı ezdiğini belirtmesine rağmen diğer seyyahların aksine onun gayrimüslimlere yönelik bir baskısından bahsetmemektedir. Dolayısıyla bu kullandığımız diğer seyyahların aksine bir Müslim-gayrimüslim ayrımının yapılmadığını ortaya koymaktadır.

Şehrin yönetimi hususunda, yöneticilere halkın çıkarları açısından bakan bazı seyyahlar da yöneticilerin idari bakımdan tahlilini yapmakta ve eksik yönlerini vurgulamaktadır. Bu konuda bir dönem İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliği görevini de yapan Austen Henry Layard 1849 yılı Ağustosunda geldiği Trabzon'dan Erzurum'a doğru seyahatinde, burada bulunan köprülerin bölgeyi yöneten yarı bağımsız yerel yöneticilerin hayır işleri olarak yapıldığını ve bunların uzun süredir harap olmaya terk edildiğini, ticaretin sık sık kabaaran dereler yüzünden günlerce durduğunu yazmakta, bunun nedeninin Sultan Mahmud tarafından sıkı bir şekilde başlatılan ve şu anda da devam ettirilen merkezileştirme sisteminin kötü sonuçlarından biri olduğunu belirtmektedir. Layard, sabit bir ücret alan ve görevlerinde birkaç aydan fazla pek nadir kalan yerel yöneticilerin bölgenin refahı ile ilgilenmediklerini de belirterek bu şekilde II. Mahmud'un merkezi politikalarının taşra idaresinde bazı olumsuzluklara yol açtığını vurgulamaktadır.⁶⁰ Bir dönem İngiltere'nin Trabzon konsolosluğunu da yapmış olan Palgrave de Layard'la aynı fikirleri paylaşıyordu. Palgrave genellikle yeni idarecilerden değil yerel ayanlardan yana tavır takınmaktaydı.

⁵⁹ Robert Curzon, *Armenia: A Year in Erzerum, and the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London, 1854, s. 22-24.

⁶⁰ Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London, 1853, s. 5

Ona göre ayanlar halkı daha iyi tanıyor ve yerel çıkarları daha iyi gözetiyorlardı. İdarecilere gelince Palgrave, başkentteki üstlerinin planları ve yerel çıkar çevreleri arasında kaldıkları için devletin bölgedeki yöneticilerin başarısız olduğuna inanıyordu.⁶¹ Elbette sadece seyyahların notlarından geniş ve sağlıklı bir mukayese yapmak mümkün değildir. Ayanlar aralarında herhangi bir mücadele olmadığı zamanlarda muhtemelen yerlerini alan idarecilerden daha iyi ve bölgelerinin ihtiyaçlarının daha fazla farkında oldukları⁶² doğru olabilir; fakat Trabzon şehrini göz önüne aldığımızda ayanlar arasında yaşanan çekişme ve mücadeleler şehre sosyal ve ekonomik bakımdan büyük zararlar vermiş ve şehre bir dönem karışıklığın hâkim olmasına neden olmuştur. Buna karşın kentin kaderini tayin eden Trabzon-Erzurum yolunun yapımı gibi projeler merkezden atanan yöneticilerin idaresinde yapılmıştı ve bazı seyyahların da not ettiği gibi bu yöneticiler bu yolun yapımına bizzat başış yapmışlardı.⁶³

Sonuç olarak burada belirtmemiz gereken nokta uzun bir süreci ele almaya çalıştığımız bu çalışmada yönetim konusunda önemli değişikliklerin olduğu ve bunların tamamını sadece seyyahların notlarında tespit etmenin güç olduğudur. Buna rağmen yönetim konusuna seyyahların yaklaşımı ile ilgili olarak, Palgrave ve Layard'ın düşündükleri istisna olmak üzere, bölgenin içinde bulunduğu bir anarşi ortamı, içlerinde ticari ve siyasi görevliler de bulunan bazı seyyahların aslında temsilcileri oldukları ülkelerin çıkarları için sakıncalı gördüğü bir durum olduğu söylenebilir. Seyyahların yönetim konusundaki yorumlarını bu noktayı göz önünde bulundurarak değerlendirmek doğru bir değerlendirmeye yardımcı olabilir.

⁶¹ Allan Mea, Palgrave of Arabia, The Life of William Gifford Palgrave 1826-1888, Edinburg, 1972, s. 227; Gerosimos Augustinos, Küçük Asya Rumları, çev. Devrim Evci, Ankara, 1997, s. 116-117.

⁶² Bryer, a.g.e., s. 194; Meeker, a.g.e., s. 276.

⁶³ İran'a gitmekte olan Prusyalı elçilik heyetine başkanlık eden Baron von Minutoli Trabzon Valisi İzzet Paşa'nın kendilerini iyi bir şekilde karşıladığını, sohbetlerinin Trabzon-Erzurum yolunun yapımına geldiğini ve paşanın bizzat bu yola 18.000 kuruş bağışladığını yazmaktadır. İlhan Pınar (der. ve çev.), Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir, 1998, s. 111.

41. Şehirdeki Konsolosluklar

Şehrin yönetimi ile doğrudan bağlantılı olmasa da şehre gelen seyyahların bazıları konsolosları kentin önemli birer parçası ve yönetim üzerinde bir denetim mekanizması olarak değerlendirdikleri olmuştu. Bu bakımdan az da olsa yönetim ile ilişkisi olan konsolosları bu bölüm altında değerlendirmek mümkündür.

XIX. yüzyılda Trabzon şehrinin ulaştığı ekonomik ve sosyal gelişmişliği göstermekte ve kentin sahip olduğu önemi belirtmede en çok kullanılan ifadelerden biri, şehrin hemen hemen her Avrupalı devletin temsilcisinin olduğu uluslararası öneme sahip bir yer olduğunun vurgulanmasıydı. Elbette imparatorluğun sadece belli başlı önemli liman şehirlerinin sahip olduğu böylesi bir özellik, bugün bile şehirdeki yabancı temsilcilerin XIX. yüzyıldan daha az olduğu da göz önüne alındığında, XIX. yüzyılda bir Osmanlı şehri için vurgulanması gereken bir husustur. Şüphesiz şehrin bu derece dikkat çekmesini gerektiren birtakım ekonomik ve siyasi nedenler bulunmaktaydı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Trabzon için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve bu antlaşma ile Rus gemilerine Karadeniz’de ticaret yapma hakkı tanınmış ve böylece Karadeniz’deki Osmanlı tekeline son verilmiş oldu. Rusya’dan sonra benzer imtiyazların 1784’te Avusturya’ya, 1799’da İngiltere’ye ve 1802’de Fransa’ya verilmesi ile beraber Karadeniz uluslararası ticaretin gerçekleştiği bir deniz haline geldi.⁶⁴ Birbiri ardına bu ülkelere verilen bu imtiyazlar XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ticareti canlandırmış ve 1829 Edirne Antlaşması ile beraber de ticaret hacmi daha da artmıştı. Bu şekilde Avrupalı devletlere ait ticaret filolarının Karadeniz’e girişi serbestleşip, İran’la eski ulaşım ağı canlanınca Trabzon uluslararası ticari bir merkez olarak daha da önem kazanmaya başlamış ve bölgeyle ticaret yapan devletler siyasi ve ticari çıkarlarını korumak için şehirde konsolosluklar açmaya başlamışlardır. Biz burada şehrin yüzyılın başlarında kazandığı bu önemi bu şekilde gösterdikten sonra bu önemin birer göstergesi olan bu konsoloslukların önemli olanları üzerinde durmaya ve konsoloslukların şehrin sosyal hayatındaki yerine değinmeye çalışacağız.

⁶⁴ A. Üner Turgay, “Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul, 1994, s.47.

Şehirdeki konsoloslukların tesisi ile ilgili kaynaklarda değişik tarihler bulunmakta ve bu tarihler birbiri ile çelişmektedir. Stefanos Yerasimos “19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati” adlı makalesinde şehirdeki konsolosluklar ile ilgili; İran ticareti ile ilgilenen Napolyon dönemindeki Fransızların Trabzon’un önemini kavradığını ve 1801 yılında, Trabzon’da ikamet edecek olan yabancı konsoloslardan ilki olan Dupré’nin bu tarihten itibaren şehre yerleştiğini belirtmektedir.⁶⁵ Fakat 1796 yılında, içinde Beauchamp’ın da bulunduğu bir Fransız keşif heyetinin Trabzon’a geldiği tarihte, hem Trabzon’da hem de Sinop’ta bir Rus konsolosu bulunuyordu ve bunu ilk Fransız konsolosu Dupré de belirtmekteydi.⁶⁶ Buradan hareketle, hem Yerasimos’un Fransız konsolosluğunun şehirde kurulan ilk konsolosluk olduğu yönünde verdiği bilgi hem de Üner Turgay’ın “Trabzon” adlı makalesinde 1805’te kurulan ve o tarihte kentteki tek konsolosluk dediği Rus konsolosu hakkında verdiği bilgi hem yukarıda adını verdiğimiz kaynaklara hem de bizim tespitlerimize göre yanlıştır;⁶⁷ çünkü 1805 yılında şehre gelen P. Amédée Jaubert, şehre gelişinde buradaki Fransız konsolosu Dupré ile görüştüğünü belirtmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla 1805 yılında şehirdeki tek konsolosluk Rus konsolosluğu olamaz. Karadeniz’de serbest ticaret yapma hakkını kazanan ilk ülke olan Rusya bu tespitlerimize göre şehirdeki yabancı konsolosluğu da tesis eden ilk ülke idi; fakat bazı kaynakların aksine bunu daha erken bir tarihte yapmıştı. Çünkü Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar istedikleri yere konsolosluk açabileceklerdi. Bu hakla birlikte Ruslar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en yaygın konsolosluk ağını tesis etmiştir.⁶⁹ Onu ise yüzyılın sonlarında Karadeniz’le ilgilenen ve buraya bilimsel keşif heyetleri gönderen Fransa takip etmişti.⁷⁰ Fransa ve Rusya’nın bu bölge ile ilgilenmesi elbette İngiltere’nin dikkatinden kaçmıyordu. İngilizler bilhassa İran yolunu ellerinde bulunduran Rusların bu bölgeye daha da yayılmasını istemiyordu. Nitekim İran ticaretinde yeni yollar arayan İngilizler Trabzon-Tebriz yolunun daha karlı olduğunu anladıktan sonra Trabzon’da bir konsolosluk açmaya karar verirler. Kentteki ilk İngiliz konsolosu James

⁶⁵ Stefanos Yerasimos, “19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati”, çev. İsmet Akça-Didem Danış, **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul, 1997, s.285.

⁶⁶ Meeker, a.g.e., s. 204-205.

⁶⁷ Turgay, a.g.m., s. 49.

⁶⁸ Amédée Jaubert, Voyage en Arménie en Perse, Paris, 1821, s. 7-8.

⁶⁹ İlber Ortaylı, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.385.

⁷⁰ Fransızlar her ne kadar ilerleyen dönemlerde ticarete İngilizlerin gerisinde kalsalar da aslında bölge ile ilgilenmeleri ve bölge hakkında araştırmalar yapmaları XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve Fransızlar pek çok açıdan bölgeyi inceleme altına almışlardı. Bu durum XVIII. yüzyılın ikinci yarısında şehre gelen yabancı seyyahların daha çok Fransız olmalarından da anlaşılabilir. Bu konuda bkz. Anthony Bryer and David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, vol. I, Washington DC, 1985, s.xviii-xliii. Ayrıca Fransızların bölge ile ilgili gözlem ve tespitleri için bkz. Meeker, a.g.e., s. 203-277.

Brant olur(1830).⁷¹ Bu şekilde Trabzon’da, önceden beri sıcak denizlere inme politikası güden Rusya, hayati önemde olan Hindistan yolunun güvenliği için çalışan İngiltere ve Yakındoğu’daki çıkarlarından kopmak istemeyen Fransa birer konsolosluk açmış ve buradaki siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumaya ve genişletmeye çalışmıştı. Bunların yanında şehirde, ticaretinin önemli bir kısmı Trabzon üzerinden yapılan İran’ın yanında, Avusturya, Almanya, İtalya, Belçika, İspanya ve Yunanistan gibi Avrupalı ülkelerin konsoloslukları da tesis edilmiştir. Şehirdeki İngiliz, Rus ve Fransız konsolosluklarının yanında önemli konsolosluklardan biri de İran konsolosluğu idi. İran’ın da doğal bir limanı özelliği gösteren Trabzon’un İranlılar için ne derece önemli bir kent olduğu buraya gelen seyyahların da dikkatini çekmiştir. Mart 1860 yılında İran’a giden Prusyalı bir elçilik heyetinin başkanı Baron Julius von Minutoli Trabzon’da bulunduğu sırada İran konsolosluğuna da uğrar ve Trabzon’ un İran ticareti için haiz olduğu öneme dikkat çeker. Şehirdeki İranlıların ticaretle oldukça yoğun bir ilişkisi olduğunu belirten Minutoli, İran konsolosu Mirza Hüseyin’in şehirdeki yoğun ticaretten dolayı birçok işle meşgul olduğunu belirtir.⁷²

Şehirdeki varlıklarının temel nedeni temsilcisi oldukları ülkelerin siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözetmek olan konsolosların Osmanlı mahalli idarecileri ile aralarında karşılıklı anlayışa dayanan bir ilişki söz konusuydu. Nitekim konsoloslara Osmanlı hukuk sisteminde garanti altına alınan bir takım haklar verilmişti. Bunun yanında konsoloslar şehrin üst tabakasının bir parçasını teşkil ettiklerinden, genellikle üst düzey devlet görevlileri ile yakın temasta bulunuyorlardı.⁷³ Şehir hayatında önemli etkileri olan konsolosların sorumlu oldukları belirli bir bölge bulunuyor ve konsoloslar bu bölge ile ilgili birtakım raporlar kaleme alıyorlardı. Konsolosların bölge hakkında bilgi edinmede değişik yöntemleri bulunuyordu. Konsolosların kendi casusları bulunduğu gibi, bizzat

⁷¹ Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, **International Journal of Middle East Studies**, I, 1970, s. 18-19; Aslında her ne kadar şehirdeki İngiliz konsolosluğu 1830 yılında tesis edilse de İngilizler Trabzon limanının İran ile olanticarette getireceği avantajları daha önceden hesaplamıştı. Bu doğrultuda İngiliz yetkililer İngiltere ve Trabzon arasında doğrudan ilişki kurulmasını istemekteydiler. Turgay, a.g.m., s. 50.

⁷² Pınar, a.g.e., s. 111.

⁷³ Bülent Özdemir, “Selanik’in 1840’lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı**, c. IV, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara, 1999, s. 573; Sadece devlet görevlileri ile değil şehrin ileri gelenleri ile de konsolosların ilişkisi bulunmaktaydı. Nitekim henüz çoğu yabancı temsilciliğin açılmadığı XVIII. yüzyılın sonlarında kente gelen Fransız Beauchamp, Trabzon ve Sinop’ta bulunan Rus konsolosların hem devlet görevlileriyle hem de yerel seçkinlerle kapsamlı ilişkiler ve anlaşmaları olduğunu belirtmektedir. Burada Beauchamp’ın yerel seçkin olarak belirttiği kişiler şehrin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rolleri olan ayan gibi unsurlardı; çünkü bunlar ekonomik bir güç olmaları dolayısıyla, temel amaçları ticari çıkarlar olan yabancıların göz ardı edemeyeceği bir kesimi temsil etmekteydi.Bkz. Meeker, a g.e., s. 205.

konsolosların kendileri bir seyyah gibi sorumlu oldukları bölgelerde inceleme gezilerine çıkıyorlar ve bölge ile ilgili detaylı raporlar hazırlıyorlardı.⁷⁴

Konsolosların kaleme aldıkları ve Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatı üzerine yapılacak araştırmalarda önemli bir kaynak olarak kullanılması da mümkün olan raporların bir kısmı kendi izlenimlerine bir kısmı da resmi devlet raporlarına dayanmaktaydı.⁷⁵ Seyyahların vermiş olduğu rakamlar ve bilgiler ile mukayese edildiğinde konsolosların verileri daha sarıh görünmektedir. Bunun yanında şehre gelen yabancı seyyahların, kendi ülkelerinin resmi temsilcileri olan konsoloslar ile temasa geçtiği, onlar tarafından ağırlandığı ve konsolosların seyyahların aktardığı bazı bilgilere kaynaklık ettiği seyyahların notlarından anlaşılmaktadır.⁷⁶

Konsolosların kendi ülkeleri için ifa ettikler pek çok hizmet bulunuyordu.⁷⁷ Kendi uyruklarının sorunlarından istihbarat toplamaya kadar çok değişik hizmetlerde bulunan konsoloslukların bu yönü bu çalışmanın dışında olmakla birlikte burada seyyahların konsolosları nasıl algılandıklarını değerlendirmeye çalışacağız. Bu şekilde XIX. yüzyıl Osmanlı sosyal yaşantısında önemli etkinlikleri olan ve İmparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden güçlerin bir aracı olan konsoloslukların Trabzon'daki durumuna ışık tutmaya çalışacağız.

⁷⁴ Örneğin İngiltere'nin ilk Trabzon konsolosu olan James Brant bölgede bir dizi gezide bulunmuştu. James Brant, "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835", JRGSL, 6, 1836, s. 187-223; Bunun gibi diğer bir İngiliz konsolosu olan William Gifford Palgrave konsolosluğu süresince bölgede bir takım seyahatlere çıkmıştı. William Gifford Palgrave, "A Tour North-Eastern Anatolia", Proceeding of The Royal Geographical Society, 16, 1872, s.222-24; Detaylı inceleme gezilerinden sonra şehirde konsolosluk açan Fransa'nın Trabzon konsolosluğunu da yapan Fontanier Fransız hükümetinin emriyle biri 1827 diğeri de 1830'da gerçekleştirilen gezilere çıkmıştı. V. Fontanier, Voyage en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français de L'année 1821 a 1829, Paris, 1829; V. Fontanier, Voyage en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français de 1830 a 1833, Deuxième Voyage en Anatolie, Paris, 1834.

⁷⁵ Trabzon'daki yabancı konsolosların şehrin ekonomik ve sosyal yapısı ile ilgili bazı raporları yayınlanmıştır. Bkz. Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu, **Tarih ve Toplum**, say.163, Temmuz 1997, s.41-53; Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'nin Raporlarına Göre 1870'te Trabzon" **Tarih ve Toplum**, say.31, Temmuz 1986, s.34-46.

⁷⁶ Seyyahlar için kendi ülkelerinin şehirdeki konsoloslukları, şehre gelir gelmez ziyaret edilecek ilk yerler arasında idi. Nitekim konsoloslar bazı seyyahlar için şehirde kalınacak yer bulunamadığı zaman iyi bir ev sahibi, kendilerini karantinadan kurtaran bir aracı ve bazen de onları yerel yöneticiler ile tanıştıran birer aracı ve nihayet önemli bir bilgi kaynağıydı. Ainsworth karantinadan İngiliz konsolosu Suter'in yardımı ile kurtulmuştu. William Francis Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia, vol. II, London, 1842, s. 397. Walpole ikamet etmek için İngiliz konsolosunun evini tercih etmişti. F. Walpole, The Assassins and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh, vol. II, London, 1851, s. 221.

⁷⁷ Konsolosların yerine getirdiği görevler hakkında bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), İstanbul, 2004, s. 198.

Şehre gelen seyyahların hemen hemen çoğu konsoloslarla temasa geçmesine ve onların konuğu olmalarına rağmen şehirdeki konsolosların kendi aralarındaki, yöneticilerle ve halkla olan ilişkileri hakkında detaylı bilgi vermezler. Bazıları sadece şehirde hangi ülkenin konsolosluğu olduğunu belirtmekle yetinir. Mesela Smith 1833 yılında geldiği Trabzon'da İngiliz, Fransız ve Sardunya konsolosluklarının bulunduğunu ve bunların ataşeleri haricinde şehirde hemen hemen başka Avrupalının ikamet etmediğini belirtmekle yetinmektedir.⁷⁸ Uzun süre Trabzon'da kalan Fallmerayer, şehrin doğu tarafında *Gavurmeydanı* olarak bilinen yerde İngiliz, Fransız ve Avusturya-Rusya konsolosluklarının konutlarından bahsetmesine ve şehir hakkında detaylı bilgiler vermesine rağmen bunların konsoloslar ve birbirleri ile olan ilişkileri hakkında bilgi vermez. Sadece İngiliz Konsolosunun Heinrich Suter, Fransız Konsolosunun Moinseur Quatre ve Rusya ve Avusturya Konsolosu Gheresi olduğunu yazar.⁷⁹ Konsolosluklar konusunda Wagner'in notları ise kayda değerdir. Wagner, Trabzon'u, bir dereceye kadar Rusya'nın nüfuzunun ötesinde olan tek şehir ve Kafkasya'daki hareketler hakkında bilgi almanın ve doğru istihbarat elde etmenin mümkün olduğu bir yer olarak tarif etmekte, tüm yabancı konsolosların kendilerini, bilhassa İngilizlerin, ülkeleri için bilgi toplamaya adanmış olduklarını belirtmektedir. Wagner İngiltere'nin Tiflis dâhil Kafkasya'da hiç konsolosluğunun bulunmadığını, Rusya'nın Kafkasya'da herhangi bir İngiliz temsilciliğini açıkça onaylamadığını ve bazı anti Rus grupların İngilizleri koruyucu bir güç olarak algıladıklarını, rakip konumunda olan Fransa'nın bazen adının anılmasına rağmen Avusturya'nın konuşmalara hiç konu olmadığını yazar.⁸⁰ Wagner eserinin ilerleyen kısımlarında, yukarıda da değindiğimiz gibi, Abdullah Paşa ve yönetiminden bahsetmekte, onun Hristiyanlara karşı olan tutumunun acımasız olduğunu, örnek verdiği bir hadisede Hristiyanların ezdiğini ve bunun İngiliz Konsolosu Stevens tarafından İstanbul'a bildirildiğini ve bu şekilde olayın daha geniş bir boyut kazandığını yazar.⁸¹ Wagner'in anlattıklarında ortaya çıkan tablo, şehirdeki Hristiyanların konsolosların koruyuculuğu altında olduğu şeklindeydi. Bunun yanında şehirde önemli bir nüfuzu olduğunu belirttiği Rus Konsolosu Mr. Gheresi'nin Abdullah Paşa ile iyi ilişkileri olduğunu ve bu ilişkileri sağlam tutmaya çalıştığını belirtir. Şehirdeki konsolosların gayrimüslimlerin koruyucusu

⁷⁸ Smith, a.g.e., s. 322.

⁷⁹ Fallmerayer, a.g.e., s. 61.

⁸⁰ Wagner, a.g.e., s. 277-278.

⁸¹ Wagner, a.g.e., s. 277-2281-284.

olduğuna ilişkin bakış açısı kendisini James Bryce’ın yazdıklarında da göstermektedir. Bryce, şehirde yaşanan bazı huzursuzlukları belirttikten sonra şehirdeki Avrupalı konsolosların Hristiyanlar için rahatlatıcı unsurlar olduklarını belirtmektedir.⁸² Her ne kadar şehirdeki yabancı konsoloslar seyyahlar tarafından gayrimüslimlerin koruyucusu olarak tarif edilse de, bu konsoloslukların bazıları şehirdeki toplumsal hayatı doğru bir şekilde anlamakta ve bu doğrultuda raporlar kaleme almaktaydılar. İncelediğimiz dönem içersinde raporlarının bir kısmı yayınlanan William Gifford Palgrave’de gördüğümüz bu özellik yabancı konsoloslar için nadir rastlanan türdendi. Palgrave gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla daha fazla korunduklarını, şikâyetlerini dinleyecek daha fazla merci olduğunu ve gayrimüslimlerin haksız taleplerini dile getirir.⁸³

Seyyahların bu yorumlarına karşın genel olarak bakıldığında konsoloslar devletin kendilerine verdiği berat verme yetkisini oldukça olumsuz bir şekilde kullanmış ve toplum içinde sosyal ve ekonomik dengesizliklerin yaşanmasına neden olmuşlardı. Çalışmamızın “Kentın Sosyal Yapısı” bölümünde de ayrıntıları ile açıklamaya çalıştığımız bu durum konsolosların kendi politik ve ekonomik çıkarlarını sürdürmek pahasına özellikle gayrimüslimleri kullanmaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Toplumda çoğunlukla gayrimüslimler ile ilgilenen konsolosluk görevlilerin büyük çoğunluğu Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşlarıydı ve bu konsolosların himayesi altındaydılar. Önceleri sadece konsolosluk hizmetleri için verilen beratlar daha sonra gayrimüslim tüccarların hızlı zenginleşmelerinin temel nedenlerinden biri oldu. Şehirdeki özellikle İngiliz ve Rus konsolosluğu himaye altına alma hususunda birbirleri ile yarışıyor ve toplumdaki parçalanmışlığı körükliyorlardı.⁸⁴

Sonuç olarak bölgedeki siyasi, askeri ve ekonomik gelişmelere paralel olarak kurulan konsoloslukların en önemlileri İngiliz, Rus, Fransız ve İran konsolosluklarıydı. Bunların dışında da diğer Avrupalı devletlerin konsolosluklarının kentte bulunmalarına rağmen

⁸² James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871*, London, 1876, s. 390.

⁸³ Kentin Sosyal Yapısı bölümünde de üzerinde durduğumuz gibi Palgrave raporlarında, gayrimüslimlerin nasıl bir konumda olduklarını, servetlerini nasıl elde ettiklerini ve sosyal yapıda nasıl bir dengesizliğin ortaya çıkmaya başladığını ortaya koymaktadır.

⁸⁴ Trabzonda yaşanan bu süreci hakkında en önemli çalışma için bkz. A. Üner Turgay, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s. 287-318.

etkinlikleri bakımında bu konsolosluklar öne çıkmaktadır. Örnek olması bakımından 1876 Yılı Vilayet Salnamesine göre şehirdeki konsoloslar şu şekilde idi:

Tablo: 7
1876 Yılında Şehirde Konsolosluğu Bulunan Ülkeler ve Konsolosları

Ülke	Konsolos
Rusya	Mösyö Dimotiyef,
İran	Mirza Hasan Han
Nemçe (Avusturya)	Yakovitovski,
Almanya-i Şimal	Mösyö Ferdmelt
İngiltere	Mösyö Billioti
Fransa	Mösyö Kuri
İtalya	Mösyö Riva
Belçika	Mösyö Kun
Felemenk	Mösyö İsbadar
İspanya	Mösyö Miranko
Yunanistan	Mösyö Fivosi

Kaynak, TVS.1293 (1876), s. 79.

Diplomatik işlerden daha ziyade ekonomik tarafları öne çıkan konsoloslukların bir kısmı şehirdeki vapur şirketlerinin de temsilciliğini de yapıyordu. Nitekim İngiliz konsolosu James Brant örneğinde olduğu gibi Avrupalı konsoloslar tüccarlar arasından seçilmekteydi. Bunun yanında Stevens’lar gibi bu işi baba oğul şeklinde devralan aileler de yapmaktaydı. Her ne kadar Trabzon XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirmiş olduğu ekonomik hamleyi yüzyılın geri kalanında sürdüremese de Trabzon yüzyılın sonlarında pek çok konsolosun görev yaptığı önemli bir Osmanlı şehri olma özelliğini devam ettiriyordu.⁸⁵

⁸⁵ İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler” **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.125.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SAĞLIK

İncelediğimiz XIX. yüzyılın ilk dörtte üçlük kısmında Trabzon’da sağlık konusunda ülkenin genelinde olduğu gibi önemli gelişmelerin yaşandığına tanık olmaktadır. Bu gelişmeleri, yaşanan salgın hastalıklar, bu hastalıklara karşı alınan tedbirler, şehrin genel olarak sıhhi durumu ve bunlara neden olan amiller olarak ve devletin diğer merkezlerde yaptığı gibi çalışmaları göz önünde bulundurularak incelemeye çalışacağız. Asıl kaynağımız olan seyahatnamelerin verdikleri bilgiler ışığında, belirtmiş olduğumuz bu dönemde şehirde ne gibi bir tablonun olduğunu ortaya koymak için bu kaynakları destekleyen diğer araştırma eserleri de kullanarak şehrin sağlık durumunun nasıl olduğunu mümkün olduğunca ortaya koymaya çalışacağız.

Yukarıda genel hatlarıyla belirttiğimiz konunun geniş bir zaman dilimini kapsaması bir yana, genel olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yapılan araştırmalarda sağlık konusunun yeterli derecede incelenmemesi de çalışmayı zorlaştıran diğer bir etkidir. Bilhassa sistemli ve düzenli sağlık örgütlerinin imparatorluğun son dönemlerinde tesis edilmesinin etkisi de bunda etkisi olmakla birlikte, Osmanlı şehirlerindeki sağlık uygulamaları göz önüne alındığında, bazen geçici birer kurum olmakla birlikte karşımıza çıkan en belirgin kurumlar, II. Mahmut’un sağlık alanında yaptığı girişimlerden biri ve koruyucu sağlık uygulamalarının ilk örneği olan ve 1838’de İstanbul’da tesis edilen Karantina Meclisi (*Meclis-i Tahaffuz*)’un aldığı kararlar doğrultusunda oluşturulan karantina merkezleridir.¹ Elbette II. Mahmut’un sağlık alanında yaptığı yenilikler sadece karantina meclisi ile sınırlı değildi. Hem ordunun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak hem de Yakın Doğu’ya yayılan kolera salgınlarının önüne geçmek ve de yerli hekimler yetiştirerek kontrol edilemeyen yabancı hekimlerin de sayılarının artmasını engellemek için 1827’de

¹ Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisleri’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Belleten**, c. LVII/222, Ankara, 1994, s.346

Tıphane-i Amire açılmıştı.² Bu şekilde yetişecek olan yerli hekimlerle birlikte hem ordunun ihtiyacı karşılanacak hem de oluşturulmak istenen sağlık örgütüne yerli doktorlar kazandırılacaktı.³ Yüzyıllardan beri dünyayı etkileyen pek çok algin hastalığa karşı alınan bu tedbir, sadece devletin başkentinde değil, ülkenin diğer bölgelerinde de yürürlüğe konulması ve bu şekilde geniş bir uygulama alanı bulması hasebiyle de oldukça önemli bir sağlık girişimi olarak kabul edilmelidir. Mutlaka sağlık alanında böyle bir seferberliği gerektirecek kötü sağlık koşullar bulunmaktaydı. Gerek veba gerek kolera olsun pek çok bulaşıcı hastalık uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit etmişti. Avrupa'da geliştirilen bazı önlemlerle birlikte, özellikle Ortaçağ'da hat safhaya çıkan, varlığını daha sonraki devirlerde de devam ettiren ve etkileri savaşlardan kat kat daha fazla olan salgın hastalıklar XVIII. yüzyılda büyük oranda kontrol altına alınmıştı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu ise coğrafi konumu dolayısıyla hastalık kaynağı olabilecek bölgelere yakındı ve salgın hastalıklara XIX. yüzyıl boyunca da maruz kalmaya devam etti. Bu bakımdan XIX. yüzyılda bazı Osmanlı şehirlerinin hayatında salgın hastalıklar önemli izler bırakmıştı. Trabzon'da önemli bir liman kenti olması ve İran'ın Avrupa'ya açılan bir transit limanı olma özelliğı göstermesi bakımından imparatorluğun herhangi bir yerinde vuku bulan bir salgın hastalığın yayılması muhtemel bir yerdi. Nitekim yaşanan salgınlar ya deniz ya da kara yolu ile kente giryordu. Burada yüzyıl içersinde Trabzon'da görülen salgın hastalıkları kaynaklara yansıdığı ölçüde incelemeye çalışacağız.

50. Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklar tarihin en eski devirlerinden itibaren insanları etkilemiş ve bu durum kesintisiz olarak binlerce yıl devam etmiştir. İnsanların hayat tarzlarının sebep olduğu sağlıksız ortamlar, çevre dengesinin bozulması, kıtlıklar, doğal afetler ve daha birçok sebep sonucunda salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve tedavi usulleri bulununcaya kadar toplu ölüm hadiselerine yol açarak insanlık tarihinde önemli bir rol oynamışlardır.⁴ Yüzyıllar boyu

² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2002, s. 185

³ Her ne kadar yerli hekimler yetiştirilip halkın hizmetine sunulmak istense de bilhassa Karantina bölgelerinde görevli olan doktorları göz önüne aldığımızda bunların genellikle yabancı oldukları karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile sağlık konusu yabancıların varlıklarını hissettirdiğı ve bir bakımdan kontrol mekanizmasını elinde bulundurduğu bir kurum olarak kaldı. Karantina konusu sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu değil aynı zamanda diğer pek çok ülkeyi ilgilendiren bir kuruluş olduğu için yabancı müdahalesine açık bir kurum olma özelliğı göstermektedir. Bkz. Sarıyıldız, a. g. m., s. 356-358.

⁴ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ, 2004, s. 11.

devam eden salgın hastalıkların sebep olduğu kitlesel ölümler öteki hastalıklardan tümüyle farklı olarak algılanmıştır. Bu hastalıklar doğaüstü güçlerle açıklanmış insanların günah ve kabahatlerine karşı tanrının gazabı olarak algılanmıştır.⁵ Eski Yunan'dan itibaren pek çok toplumda gözlenen bu algılama biçimi İslam toplumlarında da görülmüş ve salgınlara karşı alınmaya çalışılan tedbirlerin uygulanmasında kendini göstermiştir.

Kısa zamanda çevredeki insan, hayvan ve bitkilerin büyük bir kısmına ulaşan salgın hastalıkların gücü hastalık yapan mikrobun azgınlığına, üreme ve bulaşma hızına iklim ve toplum şartlarına göre değişmektedir. Pek çok çeşidi bulunan salgın hastalıkların ortaya çıktıkları yerden çıkıp bir başka yerde görülmesine *endemi*, belli bir bölgede veya birkaç ülkede normalinden fazla görülüp etkili olmasına *epidemi* ve kıtalararası yayılma özelliği taşımasına ise *pandemi* adı verilmektedir.⁶

Sınırları oldukça geniş olan böyle bir konunun incelenmesi kendi içersinde birtakım güçlükleri de barındırmaktadır. Konunun tıbbi bir konu olmasının ötesinde değişik şekilleri olan salgın hastalıkların tam olarak tarif edilmemeleri, bunların tek bir hastalık gibi ele alınmalarına neden olmaktadır. Bu bakımdan salgın hastalıklar konusunda üzerinde durulması gereken noktalardan biri de, eskiçağdan yakınçağa uzanan süreçte salgın hastalıkların birçoğunun veba veya tâûn olarak adlandırılmış olmasıdır. Bazen çiçek ve verem hastalığı veya toplu ölümlere yol açan her türlü salgın hastalık veba olarak nitelendirilmiştir. Bundan dolayı aslında veba olmayan ancak kitlesel ölümlere neden olan hastalıklardan bazılarının veba olarak adlandırılabilceğini göz ardı etmemek gerekir. Salgın hastalıkların birçoğunun bu şekilde veba olarak adlandırılması diğer hastalıklarla ilgili bilgilerin de doğal olarak kıt olmasına neden olmaktadır. Bunu Orta ve Yeniçağdaki salgın hastalıklar ile ilgili yapılan araştırmaların veba merkezli olarak ele alınmasından anlamak mümkündür.⁷ XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda vebayı inceleyen Daniel Panzac da vebanın çok özel olarak salgın ve öldürücü bir hastalığı ifade ettiğini, muhtemelen diğer hastalıklara da bu ismin verildiğini;

⁵ Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Ankara, 2005, s. 15.

⁶ Kılıç, a.g.e., s. 11.

⁷ Kılıç, a.g.e., s. 13. Salgın hastalıkları bu şekilde değerlendiren eserler arasında Kılıç'ın verdiği W. Dols'un The Black Death in the Middle East, Princeton, 1979, D. Panzac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850) (İstanbul, 1997) ve Andrew Nikiforuk'un Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi (İstanbul, 2001) adlı eserlerin yanında William H. McNeill'in Plaques and Peoples (N. York, 1989) adlı eserini de bu eserlere dahil etmek gerekmektedir.

tâûnun ise muhtemelen *hıyarcıklı vebanın* karşılığı olduğunu belirtmektedir.⁸ Bu genel kullanımdan kaynaklandığı muhtemeldir ki bazı araştırmacılar “ Tâun vebadandır, fakat her veba taun değildir” şeklinde bir görüş belirtmişlerdir.⁹ Aslında oldukça sık ve düzensiz bir biçimde ortaya çıkan salgın hastalıkların belli bir düzene koyup incelemek mümkün değildir. Bunun yanında XIX. yüzyılı, herhangi bir gelişmenin olup olmadığını ya da durumun daha kötüye gidip gitmediğini anlamak için daha önceki yüzyıllar ile mukayese etmek de oldukça zordur. Çünkü önceki dönemler ile ilgili bilgi kaynaklarında bu bakımdan bir yetersizlik söz konusudur.¹⁰

Yukarıda belirtmiş olduğumuz bu yöntem sorunları ile birlikte, genel olarak tüm imparatorluk için incelenen bir konuyu biraz daha özele indirgeyip, belirlemiş olduğumuz zaman dilimi içersinde Trabzon’da hangi salgın hastalıkların görüldüğünü belirtmeye çalışacağız. Şehirde görülen salgın hastalıklardan bahsederken de bu hastalıkların ne zaman Osmanlı coğrafyasına sirayet ettiği ve kaynaklarının nereler olduğuna da değinmek şehrin daha çok hangi bölgelerden etkilendiğini de ortaya koyacaktır.

500. Veba Salgınları

Tarih boyunca veba, kolera, tifüs, tifo, çiçek grip gibi çeşitli salgın hastalıklar insanların korku kaynağı olmuş ve bu hastalıkların neden olduğu salgınlarda milyonlarca insan salgınlarda hayatını kaybetmiştir.¹¹ Bu salgınlar arasında Eskiçağdan Yakınçağa uzanan dönem içersinde vebanın özel bir yeri vardır. Bu çağların klasik ve ölümcül hastalığı vebadır. Veba İslam dünyasında *veba*, *tâun*, Batı dünyasında ise genellikle *black death* yani kara ölüm olarak ifade edilmektedir. Veba şiddetli pandemiler ile milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuş, kimi zaman kıtalarda egemenlik kurmuş ve halkları sağa-sola dağıtmıştır. Kaynaklar tarihte üç büyük veba salgınının dünya medeniyetine ve dolayısıyla insanlığa büyük zarar verdiklerinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki VI. Yüzyılın ortalarında ağırlıklı olarak Mısır ve Suriye’de görülen ve büyük bir alanda etkisini hissettiren *Justinian Vebası*’ydı.¹² Bilhassa XIV. yüzyılda Çin kaynaklı olan ve kervan

⁸ Danie Panzac, Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850), cev. Serap Yılmaz, İstanbul, 1997, s. 15

⁹ Özdemir, a.g.e., s. 21

¹⁰ Ahmad Seyf, “ Iran and Cholera in the Nineteenth Century”, Middle Eastern Studies, vol, 38, No. 1, January 2002, s. 169.

¹¹ Sarıyıldız, a.g.m., s. 329.

¹² Kılıç, a.g.e., s. 17.

yollarını takip eden veba salgını 1345’de aşağı Volga Nehri havzasında, 1346’da Kafkasya ve Kırım’da, 1347’de İstanbul, İskenderiye, Kıbrıs, Sicilya ve İtalya’da, 1348’de Marsilya, Paris ve Almanya’da ve bunların arkasından diğer Avrupa ülkelerine, 1350’de Doğu Avrupa’ya ve Rusya’ya yayıldı.¹³ Bütün Asya kıtasını kaplayan bu pandemi ve 25 milyon insanı öldürmüştür. Daha sonraki yüzyıllarda veba küçük çaplı baş göstermelerle birlikte 200 yılın üzerinde etkisini devam ettirdi. 1711’de Avusturya’da 1770 ve 1772 arasında Balkanlarda etkili olan vebadan sonra insanlık tarihini etkileyen en büyük veba salgını 1855-1896 yılları arasında çoğunlukla Çin ve Hindistan’da 12 milyon insanın ölümüne neden oldu.¹⁴ Ticaret yollarının gelişmesiyle veba salgını Uzak Doğu’dan Orta Asya’ya, Mezopotamya ve Yakın Doğu’ya, buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya üzerinden Avrupa ve Afrika’ya ulaşmıştır.¹⁵ Veba, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun halkına sirayet edebilecek en öldürücü ve en sık rastlanan afetti.¹⁶

Veba esas itibarı ile bir hayvan hastalığıdır. İnsanlara rastlantı ile bulaşmakta ve belli yerlerde endemik olarak ve uygun zamanlarda epidemik karakter kazanmaktadır. Hastalığın tarih boyunca gelişimi incelendiğinde pandemiler ve epidemiler yaptığı ve kendi kendine ortadan kaybolduğu gözlemlenmiştir. Veba insanlara en az iki farklı türde musallat olmuştur. Bunlar *hıyarcıklı veba* ve *akciğer vebası*dır. Bu hastalıklardan ilki olan hıyarcıklı vebanın insana bulaşması enfeksiyonlu bir pirenin ısırması ile olmaktadır. Akciğer vebasına ise pireden bulaşmamakta, enfeksiyonlu bir kişinin tükürüğünden bulaşan bu veba türü ise yirmi dört saat içinde kurbanlarını öldürmektedir.¹⁷ Genel olarak bakıldığında diğer bazı salgınların da veba olarak adlandırıldığı dikkate alınırsa, taun denilen hastalığın hıyarcıklı veba olma ihtimali yüksektir.¹⁸

Önemli bir geçiş noktasında bulunan Osmanlı İmparatorluğu’nda kuruluşunda itibaren pek çok veba salgını meydana gelmiştir. İmparatorluğun merkezi İstanbul’da salgınlar

¹³ <http://uhavax.hartford.edu/bugl/histepi.htm#plague>, (22.03.2006).

¹⁴ <http://uhavax.hartford.edu/bugl/histepi.htm#plague>, (22.03.2006). Genel olarak bakıldığında 17. yüzyılın sonlarından itibaren veba Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmaya başalayacaktır. 1718 yılından sonra da Kuzey ve Orta Avrupa’da görünmez olur. Bundan böyle veba Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Balkanlar, Anadolu ve Arap Ortadoğusu’nda görülecektir. Panzac, a.g.e., s. 1.

¹⁵ Özdemir, a.g.e., s. 21

¹⁶ Panzac, a.g.e., s. 4.

¹⁷ Özdemir, a.g.e., s.21-22; Kılıç, a.g.e., s. 18; Bunların haricinde vebanın insanlara bulaşması hakkında bkz. Panzac, a.g.e., s. 88-94.

¹⁸ Panzac, a.g.e., s. 15.

genellikle Nisan sonu ve Mayıs başında çıkar, doruk noktasına Ağustos'ta ulaşır, Ekim ayına kadar yatışmazdı. İskenderiye'de veba salgınlarının daha Ocak'ta başladığı olur, Nisan'a kadar kenti kasıp kavurur, yaz sıcaklarının etkisiyle Haziran'da sona ererdi. Mısır'da veba salgınlarının en büyük nedeni deniz yolu ile bulaşan mikroplardı. Öte yandan, İzmir'e salgını genellikle Osmanlı-İran sınır bölgesini aşan kervanlar taşırdı. İstanbul, Osmanlı ulaşım sistemi içindeki merkezi konumu dolayısıyla, aynı zamanda vebanın yayılmasındaki aktarma noktalarından biriydi.¹⁹ Bilhassa XVIII. yüzyılda yaşanan salgın hastalıklarda 1719 ve 1770'te İstanbul'u 150.000 can alan ölümcül salgınlar vurdu.²⁰ Şehir neredeyse nüfusunun üçte birini kaybetmişti. Salgın hastalıklar bakımından Trabzon'un olduğu gibi İmparatorluğun en şanssız kentleri, özellikle İzmir gibi limanlar ve Halep gibi kervanların bağlantı noktaları olan kentlerdi. İzmir XVIII. yüzyılın yarsından fazlasında veba salgınının pençesinde kıvrılmıştır. Vebanın İzmir şehrini en feci ziyareti 1757 ile 1772 yılları arasında olmuş ve şehri bir "kefen gibi sarmış", nüfusun yüzde 15 veya 20'sini yok etmiştir. 1791, 1792 ve 1793 yıllarında İzmir'de büyük veba salgınları yaşandığı, bu yüzden hastanelerin dolduğu ve limandaki gemilerin boşaltılarak hastaların buralara yatırıldığı kaydedilmiştir.²¹ Halep, XVIII. yüzyıl boyunca en az 12 yıl salgın hastalıklarla mücadele etti ve sekiz büyük veba salgınına tanık oldu. 1802 ve 1827 yılları arasında ise dört salgın daha geçirdi. Bu şehirde vebadan ölenlerin sayısı nüfusun yüzde 15 ila 20'sine eşitti.²² Selanik ise 12 yıl salgınlarla boğuşmuştu ve bunları içersinde en ağırı 25.000²³ kişinin öldüğü 1781 salgınıydı.²⁴ XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir sorun olarak baş gösteren vebadan 1785'te Mısır nüfusunun 1/6'sı ölmüştür. Şehirlerde yoğunlaşmış nüfus, bulaşıcı hastalıklar sonucu belirli aralıklarla kırama uğramıştır. Veba salgınlarıyla nüfus kırımlarına uğrayan şehirler, kırsal alandan gelen göçlerle yeniden doldurulmuştur²⁵

¹⁹ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699" **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 571.

²⁰ İsveçli bir gezgin, 1750 yılında İstanbul'daki veba salgını ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "İstanbul'da üç aydır günde 1,000 – 1,200 kişinin ölümüne neden olan veba yaşıyor; 24 saat süren yangın yeniçeri odaları dahil binlerce evi küle çevirdi; arkasından dolu fırtınasıyla gelen deprem kırk bin gemiyi mahvetti ve pek çok denizci öldü; askerler ayaklandılar, üstelik halk açlıktan ölmek üzere." Özdemir, a.g.e., s. 24.

²¹ Özdemir, a.g.e., s. 29.

²² Bkz. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, 2002, s. 175.

²³ Donald Quataert 25.000 rakamının kentin nüfusunun yarısına denk geldiğini ve kuşkusuz yanlış olduğunu belirtmektedir. Bkz. Quataert, a.g.e., s. 174-175.

²⁴ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 774-775.

²⁵ Quataert, a.g.e., s., 175.

Uzun zamanlar Osmanlı topraklarında görülen ve XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında önemli Osmanlı şehirlerinde büyük nüfus kırımına neden olan veba salgınlarının uğrak yerlerinden biri de Trabzon'du. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kervan yolları üzerinde bulunan yerlerde hastalığın yayılma olasılığı çok daha fazla idi. Nitekim Trabzon da bu özelliğinden dolayı pek çok kez veba salgınlarına maruz kalmıştı. Ortaçağ'da Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgınları Yakın Doğu üzerinde buraya taşınmıştı. Bu dönemde Trabzon'da veba salgını görülmüş ve 1348 yılında vuku bulan bir salgın sonrasında şehrin 1/5 sağ kalmıştır.²⁶ Bu tarihte şehrin nüfusuna dair kesin bir rakam elimizde olmamakla birlikte, yaklaşık bir yüzyıl sonra şehre gelen Pero Tafur'un şehrin nüfusunu 4.000 kişi olarak verir; fakat Bryer bu rakamın değişken olduğunu ve nüfusun gerek Türkmen akınları gerekse de veba nedeniyle şehirden uzaklaştığını belirtmektedir.²⁷ Buradan hareketle ki eğer yukarıdaki oran doğru ise, şehide 3-4 bin dolaylarında bir nüfus kaybından söz etmek mümkündür. Bunun yanında buradan çıkarılabilecek bir diğer sonuç da veba salgınlarının XV. yüzyılda da şehirde olduğudur. Kara ölüm da denilen veba sonraki yüzyıllarda da şehirde kendini göstermeye devam etti. Ronald J. Jennigs, değişik tarihli kayıtlarda yaptığı incelemeler sonucunda, 1565 ve 1566 yıllarında şehirde vebanın olduğuna dair bulgular elde etmiştir. Jennings aynı çalışmada 1633 ve 1639 yıllarına ait kayıtlarla birlikte XVII. yüzyılda vebanın şehirdeki varlığına işaret etmektedir.²⁸

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan veba salgını yavaş yavaş tüm imparatorluğa yayıldı. Fakat Trabzon'u etkilemesi bakımından XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen veba salgınlarının etkileri daha önemli oldu. Veba salgınları gibi yüzyılın ilk yarısı genel olarak Trabzon için bir dizi zorluğu barındırmaktaydı. Özellikle yaşanan ayan-iktidar mücadelesiyle birlikte asayişin bozulması ve Osmanlı-Rus Savaşları şehrin etkileyen diğer hadiselerdi.

Özellikle Trabzon'u dikkate alarak düşündüğümüzde, bu dönemde yaşanan salgın hastalıklar hakkında bilgi veren kaynaklarda da bir artış göze çarpmaktadır. Yüzyılın

²⁶ Kılıç, a.g.e., s. 30.

²⁷ Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, vol. I, Washington DC, 1985, s.179-180.

²⁸ Ronald J. Jennigs, "Plague in Trabzon and Reaction to It According to Local Judicial Registers", **Human and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze**, Ed. Heath W. Lowry and Donald Qutaert, İstanbul, 1993, s. 32-33.

başlarından itibaren şehirde kurulan konsolosların yazdığı raporlarının yanında sayıları bu dönemde oldukça artan seyahatnameler de bize veba gibi hastalıklar ve bunlara karşı alınan önlemler konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklara göre kentte görülen ilk veba salgını yüzyılın ilk yıllarına rastlar. Trabzon 1811’de nüfusunun %10-12’sini, yani yaklaşık 2500 kayıp verir.²⁹ Panzac’ın vermiş olduğu bu rakama göre şehrin nüfusu yaklaşık olarak 20-25 bin arasında olmalıdır. Nüfus bahsinde de belirtmiş olduğumuz gibi bizim tahminlerimize göre bu tarihlerde kentin yaklaşık nüfusu 15 kişi dolaylarındadır ve Panzac’ın vermiş olduğu bu rakam biraz yüksek görünmektedir. Fakat salgının şehirde yapmış olduğu tahribatı ortaya koyması bakımından bu rakam oldukça önemlidir. Nitekim bu tarihlerde sadece veba salgını değil aynı zamanda ayan-iktidar çekişmesi de şehri oldukça etkilemişti halk şehri terk etmişti. Nitekim veba gibi bulaşıcı hastalıkların görüldüğü yerde alınan en sık uygulanan önlem hastalıklı yeri terk etmektir.³⁰ Bundan dolayıdır ki şehir halkı daha sağlıklı olan iç bölgelere doğru çekilmiştir. Şehirdeki bu kargaşadan kaçan bir Rum’un Maçka’daki bir manastırda yazdıklarına göre şehirde veba salgını hüküm sürüyordu ve buna Hazinedaroğlu’nun adamları ile şehre gelmeleri ve şehrin boşalması da eklenmişti. Ayrıca bölgede bir kıtlık da yaşanan yaşanmaktaydı.³¹ Panzac, 1812’de vebanın Trabzon’un yakın köylerinde hüküm sürdüğünü ve yeniden şehre döndüğünü belirtir. 1814-1815’te hastalık halen daha Trabzon’dadır.³² Bu salgında yaklaşık iki yıl sonra Trabzon’a gelen Kinneir’in seyahati boyunca vebaya rastladığı bölgeleri belirtmesine rağmen Trabzon’da ve yakın bölgelerinde bir veba salgınından bahsetmemesi muhtemelen salgının bu dönemlerde aktif olmamasından kaynaklanmaktadır.³³ Şehirde görülen bu salgınların kaynağı genellikle Erzurum ve ötesidir. Kent İran ticareti için mühim bir nokta olması itibarı ile bu bölgeler arasında hareket halinde olan kervanlar, salgınlar için iyi bir taşıyıcı olmaktaydı. Yaşanan bu veba salgınları nüfusun önemli bir kısmını kırıp geçirmekle kalmıyor aynı zamanda tüm iktisadi faaliyetleri de etkiliyordu. 1830’lu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan İran ticareti bu

²⁹ Panzac, a.g.e., s. 182.

³⁰ Kılıç, a.g.e., s. 73.

³¹ Anthony Bryer, “The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840” **Bedi Kartlisa**, vol.XXVI., 1969, s. 197.

³² Panzac, a.g.e., s. 56.

³³ Mesela Kinneir Bursa’dan bahsederken şehirde veba salgının olduğunu, şehirde kaldığı süre içerisinde binlerce kişinin vebadan öldüğünü kaydetmektedir. John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London, 1818, s. 246–247; Trabzon için bkz. s. 308-343.

ülkede yaşanan ve diğer bölgelere yansıyan veba salgını ile önemli bir darbe yemişti.³⁴ Veba salgınları bazen birdenbire ortaya çıkmakta ve etkisini arttırmakta bazen de etkisini kaybetmekteydi. Nitekim 1830'lu yıllarda da veba kendini yeniden gösterdi. 1830'da kentte görülen veba salgını günde 60 kişinin ölmesine neden oluyordu. Bunun yanında bu yılın hasadı da oldukça zayıf geçmişti.³⁵ Bölgeye yerleşen veba salgını ilerleyen dönemlerde de görülmeye devam etti. 1833 yılında Trabzon'a gelen Smith bir önceki yıl vebanın kenti kırıp geçirdiğini ve ziyaretleri sırasında da Cevizlik'te olduğunu belirtmektedir.³⁶ Fransa'nın Trabzon konsolosu 1835 yılında görülen vakalar hakkında, 25 Ağustos 1835 tarihli mektubunda ilk vakanın 19 Temmuz 1835 yılında görülmeye başladığını fakat ölüm kayıtlarının 1 Ağustos'tan sonra tutulmaya başladığını ve 24 Ağustos'a kadar 154'ü ölümlerle biten 205 veba vakasının görüldüğünü not etmektedir.³⁷ İlerleyen yıllarda da şehirde veba salgınlarının görülmeye devam ettiğini anlamaktayız. Fransız konsolosunun belirttiği salgın tarihinden yaklaşık olarak iki yıl sonra şehirde bulunan Edmund Spencer, şehirde vebanın varlığını şu şekilde belirtmektedir: *"Trabzon'da tekrar bütün Küçük Asya'yı tahrip eden veba hakkında çok korkutucu şeyler duyduk. Şehirdeki tüccarların çoğu kendilerini evlerine kapattılar ve birbirleri ile çok az iletişim kuruyorlar ya da hiç kurmuyorlar. Birbirleri ile şüpheli hastalık taşıyıcıları kenti terk edene ve bu kötü hastalığın yayılma vasıtası ortadan kalkana kadar ne bir kâğıt ne de bir para alıp veriyorlar."*³⁸

Edmund Spencer'in vermiş olduğu bu bilgilere göre veba şehirdeki hayatı durdurmakta sosyal birçok faaliyetin durmasına neden olmaktaydı. Yıllarca Trabzon'u kırıp geçiren veba salgını 1839 yazında bir kez daha kendini gösterir. 1840 Eylül'ünde Erzurum bölgesinde pek çok köyün hastalığa yakalandığı görülür. Kasımda Trabzon'daki Fransız konsolosu vebanın geliş kaynağı hakkında: *"Salgını şehre, bir aydan beri veba olmadığı sanılan köylerden pazarcı köylülerin getirdiği düşünülüyor"* demektedir.³⁹ Buradan

³⁴ Ahmad Seyf, "Free Trade, Competition, and Industrial Decline: The Case of Iran in the Nineteenth Century" **Middle Eastern Studies**, vol. 40, May 2004, s. 57; 1830'lu yıllarda yaşanan veba salgınının hem İran hem de bölge üzerindeki etkileri için bkz. Ahmad Seyf, "Iran and the Great Plaque, 1830–1831" **Studia Islamica**, vol. 69, 1989.

³⁵ Bryer, a. g. m., s. 202.

³⁶ Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, vol. II, New York, 1833, s. 322.

³⁷ Panzac, a.g.e., s. 172.

³⁸ Edmund Spencer, *Travels in Western Caucasus*, vol. II, London, 1838, s.115.

³⁹ Panzac, a.g.e., s. 54.

anlaşılmaktadır ki salgınların geliş yollarından biri de, hastalığı İran üzerinden alıp getiren kervanlar ve pazarcılardır. Bunun yanında hastalıkların şehre giriş yollarından bir diğeri de deniz yoludur ki özellikle kolera salgınlarının yayılmasında oldukça etkili olmuştur.

Yüzyılın ilk yarısında birçok kez kendini gösteren veba salgınları sonucunda veba gibi salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için Osmanlı yöneticileri karantina gibi tedbirler alma yoluna gittiler. Karantina teşkilatının Trabzon’da tesis edilmesine çalışmamızın ilerleyen kısımlarında daha geniş bir şekilde bahsedecek olmakla birlikte özellikle veba salgınlarının önüne geçilmesinde bu kurumların önemli etkileri olduğunu belirtmek gerekir. Gerek bu karantina uygulamalarının etkisiyle ve gerekse de vebanın etkisini azaltmasıyla birlikte Anadolu’da 1843’ten sonra hiçbir yerde veba salgınına rastlanmadı.⁴⁰ Panzac’ın bu görüşüne rağmen veba salgınlarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Nuran Yıldırım 1841, 1847, 1849, 1869 ve 1899 yıllarında görülen ufak çaplı salgınlara rağmen 1837’de uygulanmaya başlanan karantina sistemi ile birlikte hastalığın yayılmasının önüne geçildiğini belirtmektedir.⁴¹ Sonuç itibarı ile yüzyıllardan beri pek çok milletin muzdarip olduğu bu korkunç salgın hastalık nihayet XIX. yüzyılın ortalarından itibaren geniş sahalarda görülmemeye başlandı. Böyle olmakla birlikte veba yerini kolera gibi diğer salgın hastalıklara bıraktı ve dünyanın pek çok yeri kolera salgınlarına maruz kaldı. Trabzon’u da kapsamı bakımından kolera salgınlarına da değinmek gerekmektedir.

501. Kolera Salgınları

Kolera uzun yıllar Hindistan’da Ganj Nehri sahillerinde ve bilhassa Bengale eyaletinde endemik olarak yaşamış ve ancak XIX. yüzyılın başlarında Hindistan haricinde epidemi ve pandemiler yapmış sari bir hastalıktır.⁴² 1817 yılı kolera salgınları için bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe kadar yerel bir hastalık karakterinde olan kolera o yıl ilk pandemisini

⁴⁰ Panzac, a.g.e., s. 244.

⁴¹ Osmanlı ülkesinde 1836-1837’de çıkan ve 20.000-30.000 kişinin ölmesinden sonra büyük çaplı ölümlere yol açan bir salgının olmadığı anlaşılmaktadır. Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları” **Tanzimat’ta Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c. V**, İstanbul, 1986, s. 1325–1326.

⁴² Bedi N. Şehsuvaroğlu, “ Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri” **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, say.17/2, 1954, s. 282.

yapmış ve dünya ölçüsünde ilk pandemiler 1817'den sonra görülmüştür.⁴³ 1821'e kadar Cava, Borneo, Filipinler ve Çin gibi uzak doğu ülkelerine yayılan salgın batıya dönerek Dicle ve Fırat kıyılarıyla Halep'e, 1823'te ise Rusya'ya Kafkasya'ya bulaştı ve ta Sibirya'ya kadar ulaştı. Fakat nedense Avrupa'ya bulaşmadan söner gibi oldu. Fakat 1829'da evvela Tiflis, sonra Astragan'da görüldü ve bu sefer süratle yayılarak muhtemelen XIX. yüzyıldan evvel kolera salgınının görülmediği Avrupa'ya yayıldı.⁴⁴ Kolera 1830'da Moskova, Anadolu ve İstanbul'da, 1831'de Hicaz'da ve sonunda Mısır ve Doğu Akdeniz havzasıyla Petersburg, Varşova, Berlin, Hamburg ve Londra'da ve 1832'de de Paris'te görüldü. 1817'de Hindistan dışına çıkan hastalık yüzyıl boyunca birçok salgına neden olmuştur. 1826–1837, 1840–1849, 1856, 1863–1865, 1879–1884, 1891–1896 olmak üzere yüzyıl içerisinde altı büyük kolera salgını kaydedilmiştir.⁴⁵ Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Osmanlı İmparatorluğu'nda ise kolera salgınları hastalığın Yakın Doğu'ya gelmesi ile birlikte görülmeye başlanmıştır. 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı sınırlarına dayanan salgın 1831'de İstanbul'dadır. 1832'de ise tüm imparatorluğa yayılmıştır.⁴⁶

Osmanlı topraklarında uzun yıllar etkisini sürdüren ve yüzyılın ortalarına doğru şiddetini kaybeden veba salgınlarının ardından bu kez de Doğudan gelen kolera Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'dan girdi, 1821'de ilk olarak Irak'a saldırdı ve oradan Suriye ve Doğu Anadolu bölgelerine sirayet etti.⁴⁷ 1820'li yıllarda bu şekilde Osmanlı ülkesine giren hastalığın İstanbul'a ulaşması 1831 yılında olmuştur. Bir yıl sonra ise hastalık tüm imparatorlukta etkisini göstermeye başlamıştır.⁴⁸ İstanbul'da 5–6 bin ölüme neden olan bu salgınlar Osmanlıların hastalıklarla daha ciddi bir şekilde mücadele etmeye başlamasına neden olmuştur. XIX. yüzyıl başlarından itibaren telafisi imkânsız zararlar veren kolera salgınları karşısında devletler bir taraftan kendi ülkelerinde bir takım teşkilatlar oluşturmaya çalışırken, bir taraftan da sınır ve engel tanımayan bu amansız düşmana karşı

⁴³ Özdemir, a.g.e., s. 32; Bu tarihe kadar yerel bir hastalık mahiyetinde olan koleranın bu tarihten sonra geniş bir yayılma alanı bulmasında bazı etkenler vardı. William McNeil, İngilizlerin ticaret ağlarının yapısının ve askeri hareketlerin, kolera salgılarının kendisine, direncin ve önlemlerin yetersiz olduğu yeni yerler bulduğunu belirtmektedir. William McNeil, *Plagues and Peoples*, New York, 1977, s. 233.

⁴⁴ http://www.itg.be/itg/DistanceLearning/LectureNotesVandenEndenE/09_Cholerap3.htm (29.03.2006)

⁴⁵ Özdemir, a.g.e., s. 32.

⁴⁶ Yıldırım, a.g.m., s. 1326.

⁴⁷ Donalt Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 911.

⁴⁸ Yıldırım, a.g.m., s. 1326.

işbirliği yoluna gitmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde de sıhhiye teşkilatının kurulması salgın hastalıklara bağlı olarak gelişme göstermiştir.⁴⁹ Bizdeki karantina uygulamalarına ilk kez bu hastalık vesilesi ile girilmiştir. İstanbul'da hastalığın ortaya çıkması üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tehlikeyi görmüş ve bunu devlet büyüklerine de göstermiş ve bir de tahrir hazırlamıştır.⁵⁰

1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı topraklarını etkisi altına alan salgınlar, bu dönemdeki bazı gelişmelerle birlikte kedisine yeni yayılma alanları buldu. Büyük istilalar, Haçlı Seferleri gibi büyük savaşlar yani insan kütlelerinin geniş ölçüde yer değiştirmesi nasıl Ortaçağ'da korkunç salgınların görülmesine neden oldu ise, XIX. yüzyılda da deniz yolculuklarında zamanı kısaltan hızlı buhar gemilerinin gelişmesi ve Süveyş kanalının açılması gibi nedenler büyük salgınlara yol açmıştır.⁵¹ Özellikle yüzyılın ortalarından sonra buharlı gemilerin ve demiryollarının devreye girmesi ile birlikte kolera'nın küresel yayılması daha da hızlandı. Bunun sonucunda da Hindistan sınırlarının ötesinde ölümler milyonları buldu.⁵² Kolera salgınları sadece ulaşım vasıtalarının gelişmesi ile değil aynı zamanda askeri harekâtlar sayesinde de yayılacak yeni bölgeler bulmuştur.

Kolera'nın Osmanlı topraklarına girmesinden sonra görülen en önemli salgın 1847–1848 yıllarında yaşanmıştır. Bu salgın İstanbul'a da sirayet etmiş ve 4275 kişinin ölümüne neden olmuştur. Bundan sonraki salgın olan 1854–1855 salgını ise bir buçuk yıl kadar sürdü.⁵³ Bundan sonraki diğer önemli kolera dalgalarından biri de 1865 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte kolera hastalığı Bombay'dan denizyolu ile Mekke'ye taşınmıştır. 1865–1873 yılları arasında Kızıldeniz'den Akdeniz ve Karadeniz'e sirayet eden hastalık Avrupa'da büyük kayıplara neden olmuştur.⁵⁴

Kolera salgınlarını inceleme sahamız olan Trabzon için düşündüğümüzde, gerek askeri gerekse de ticari faaliyetler için önemli bir yer olan Trabzon'da hastalığın var olduğunu düşünmeliyiz. Trabzon hem denizden hem de karadan gelebilecek hastalıklara karşı oldukça açık bir yerdi. Bu özelliği ile de Trabzon aynı zamanda hastalıkların ihraç yeri de

⁴⁹ Gülden Sarıyıldız, Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914), Ankara, 1996, s. 5.

⁵⁰ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 286.

⁵¹ Özdemir, a.g.e., s. 18

⁵² McNeil, a.g.e., s. 233; Salgın hastalıklardan vebanın yayılma vasıtaları için bkz. Panzac, a.g.e., s. 66-88.

⁵³ Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997, s. 309.

⁵⁴ Sarıyıldız, a.g.e., s. 2.

olmaktaydı. 9 Eylül 1847 günü Trabzon'da ortaya çıkan kolera salgını alınan tüm karantina önlemlerine rağmen, 24 Ekim 1847'de İstanbul'da görülmüş ve 20 Mayıs 1848'de salgın Karadeniz sahili ile İstanbul'un tüm bölgelerine sıçramış, oradan Rumeli'ye, Balkanlar'a ve Anadolu'ya yayılmıştır.⁵⁵ Genel olarak şehirde kolera salgınlarının yaşandığına dair, veba salgınları gibi elimizde fazla bir bilgi olmamakla birlikte bilhassa uygulanmaya başlanan karantinadan anlaşıldığına göre şehir sürekli olarak bir salgın hastalık tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bilhassa Kırım Savaşı sırasında, kent, askeri harekâtın mühim bir noktası olması hasebiyle doğabilecek salgınlardan etkilenmesi en kolay yerlerden biri idi. Nitekim kaynaklar koleranın Kırım Savaşı'nda orduları takip ettiğini ifade etmektedirler.⁵⁶

Araştırmamızda ana malzeme olarak kullanmaya çalıştığımız seyahatnameler bize veba salgınlarında olduğu gibi kentte koleranın olduğuna dair bilgiler vermemekte; fakat yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi yüzyılın ortalarına doğru etkisini kaybeden vebanın yerini alan koleraya karşı da bir önlem olan karantinalardan bahsetmektedirler. Karantinalar, önemli bir koruyucu halk sağlığı hizmeti olmanın ötesinde aynı zamanda etkisini devam ettiren hastalıkların da varlığına işret etmektedir. Nitekim kente gelen pek çok seyyahtan bazıları kente gelişlerinde karantina altına alındıklarını söyleyerek şehirdeki sağlık hakkında bize önemli bilgiler sunmakta ve karantinaların işleyişine dair bilgiler vermektedirler.

Yüzyıl içersinde görülen kolera salgınları ile Hac arasında önemli bir bağlantının olduğu göze çarpmaktadır. Hac mevsiminde hastalığı Mekke'ye getiren hacılar aynı zamanda bu hastalığı diğer hacılara bulaştırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktaydılar. Kaynaklar Hicaz'da ilk kolera vakasının 1832'de baş gösterdiğini, 1840'daki salgında ise Mekke'de 10 bin kişinin öldüğünü kaydetmektedirler. 1865 çok şiddetli bir salgın daha yaşanmış ve 30 bin hacının ölümüne neden olmuştur.⁵⁷ 1865'te görülen bu salgından sonra yüzyıl içersinde en büyük salgın 1893 yılında vuku bulmuş ve 40 bin kadar hacının ölümüne neden olmuştur. Hacdan dönenlerle birlikte hastalığın yayıldığı yerlerden biri de Trabzon'du.⁵⁸

⁵⁵ Özdemir, a.g.e., s. 33.

⁵⁶ Sarıyıldız, a.g.e., s. 2.

⁵⁷ 1865 yılında yaşanan bu salgında ölümlerin sayısını vermek oldukça güçtür. Çünkü o yıl hacıların sayısı önceki yıllara göre dört kat artmıştı. Hacıların sayısındaki bu artışla birlikte düşünüldüğünde ölümlerin arasında izdihamdan ölenlerin de olduğunu belirtmek gerekmektedir. Sarıyıldız, a.g.e., s. 14

⁵⁸ Quataert, a.g.m., s. 912.

Salgın hastalıklar arasında veba ve koleranın yanında humma da görülmekteydi. 1833'te kente gelen Smith mevsimin sıcaklığından dolayı hummanın seyrek olmadığını ifade etmektedir.⁵⁹ Bu hastalıklar arasında özellikle veba hakkında daha çok bilgiye sahip olduğumuz Trabzon için sağlık konusunda yabancı gözlemcilerin notlarına yansıyan diğer bir husus ise karantina kurumları idi. İmparatorluğun başkentinde tesis edilmesinden hemen sonra Trabzon'da da kurulan bu teşkilatların nasıl işlediği konusunda seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda bir değerlendirme yapmaya ve bu şekilde salgın hastalıklar konusunda devletin taşrada ne gibi tedbirler almaya çalıştığını da ortaya koymaya çalışacağız.

51. Karantina Uygulamaları

Çiçek kolera, veba, sarıhumma sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin veya bölgenin halkıyla temas etmeden önce, belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresiyle uygulanan sağlık önlemlerinin tümüne karantina denilmektedir.⁶⁰ Avrupa ülkelerinde XV. yüzyıldan beri başvurulan bir çare olan karantina usulü, ülkemiz genelinde ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra uygulanmaya başlanmıştır. Daha önce ise ülke genelinde uygulanmayıp, hastalık zuhur edince şehir çevrelerinde mevzii tedbirler olarak tatbik edilmekteydi. Karantinanın ülke genelinde uygulanması usulü ile hastalığın çıktığı bölgede kontrol altına alınması ve diğer şehir, bölge ve ülkelere yayılmasını önlenmesi sağlanmış oluyordu.⁶¹

Diğer pek çok alanda olduğu gibi sağlık işleriyle ilgili ilk ciddi yenilikler de II. Mahmud döneminde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. II. Mahmud döneminde sağlık alanında yapılan yeniliklerin başında ise karantina usulünün uygulanması gelmektedir.⁶² Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi hastalıkların çıkış noktaları ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Osmanlı topraklarında karantina kurulmasını gerektirecek pek çok

⁵⁹ Smith, a.g.e. s. 322.

⁶⁰ Yıldırım, a.g.m., s 1322.

⁶¹ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul, 1993, s. 265.

⁶² Berkes, a.g.e., s. 188.

salgın zuhur etmişti. Bu salgınlardan biri olan ve 1831 ve 1833 arasında Hindistan'dan gelerek Yakın Doğu yoluyla Avrupa'ya yayılan kolera salgını Osmanlıların karantina uygulamasına gitmelerini zorunlu kılmıştı. 1831 yılında İstanbul Boğazı'nda uygulanan karantina Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbik edilmiş olan ilk ciddi karantina teşkilatıdır. Koleranın İstanbul'a sirayet ederek yirmi kişide görülmesi üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi konu ile ilgili ayrıntılı bir takrir hazırlamış ve bunu Kaymakam Paşaya arz etmiştir. Kaymakam Paşa sadece karantina uygulamasının yeterli olmayacağını ve konu ile ilgili bir meclis tertip etmek gerektiğini belirtmiştir.⁶³ Bundan sonra ilk karantinanın Karadeniz'den İstanbul'a gelecek gemilere uygulanmasına karar verildi; fakat daha esaslı olarak karantina 1835 yılında Çanakkale'de tatbik edilmiş ve bu tarihte Kıbrıs, Suriye ve İskenderiye başta olmak üzere Akdeniz çevresinde hüküm süren koleranın Marmara ve İstanbul'a gidecek gemilerle yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Hastalığın hafiflemesi ve soğukların gelmesi üzerine bu geçici karantinahane o senenin kışında kapatılmıştır.⁶⁴

II. Mahmud kesin olarak tatbikine karar verdiği karantinanın tüm ayrıntılarının özellikle de şer'i tarafının rical ve ulemeden teşkil edilecek bir mecliste esaslı olarak müzakere edilmesi istemişti. Bu doğrultuda toplanan bir meclis öncelikle konunun şer'i yönünü daha sonra da mülki yönünü ele almıştır. Fakat daha da önemlisi toplanan bu meclis, karantina faaliyetlerini düzenlemek üzere seçilecek birkaç kişinin haftanın belli günlerinde, belli bir yerde toplanmalarını yani karantina meclisinin teşkilini istemesidir.⁶⁵ Nihayet karantina tatbikatına dair irade alındıktan sonra Şeyhulislam Mekkizade Asım Efendi karantina tatbikatının şeriata uygun olduğunu belirte fetvayı vermiş ve bunun arakasından Nisan 1838'de karantina meclisi (*Meclis-i Tahaffuz*) resmen teşkil edilmiştir.⁶⁶

İstanbul'da karantina teşkilatı tam olarak tesis edilmeye çalışılırken hastalığın var olması nedeniyle taşrada da karantina uygulamasına başlanmıştır. Trabzon da bu sıralarda hastalığın olması dolayısıyla adı geçen yerlerdendi. Nitekim hastalık çıktığı bildirilen Bursa ve Trabzon haricinde birer karantina yeri tespit edilerek buralardan İstanbul ve diğer yerlere gideceklerin on beş gün karantinada bekletilmesi için gereken yerlere emirler

⁶³ Sarıyıldız, a.g.m., s. 332-334.

⁶⁴ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 295-296; İlk karantinaları tesisi hakkında diğer bir kaynak için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, say.2/25, 1951, s. 1-4.

⁶⁵ Sarıyıldız, a.g.m., s. 336-337.

⁶⁶ Sarıyıldız, a.g.m., s. 336-337; Sarıyıldız, a.g.e., s. 6-7.

verilerek Meclis-i Tahaffuz tarafından memurlar gönderilmiştir.⁶⁷ Trabzon'da karantina uygulamasına ne zaman geçildiğini seyyahların gözlemleri ile belirlemeye çalışacak olursak: Bu dönemde, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi 1837 yılında şehre gelen Edmund Spencer, şehirde vebanın olduğunu belirtmesine rağmen herhangi bir karantina uygulamasından bahsetmez.⁶⁸ Bunun yanında 1839'da Trabzon'a gelen Charles Texier Güzelhisar olarak bilinen yerde karantina uygulamasının olduğunu yazar.⁶⁹ Dolayısıyla Trabzon'daki karantina uygulamasının bu zaman aralığında ve hükümetin İstanbul'da karantina uygulamalarının tüm ülkeye yayılmasını tartıştığı 1838 yılının ortalarından sonra başladığını anlaşılmaktadır. Bu tahminimizi Fransa'nın Trabzon konsolosunun vermiş olduğu bilgiler de doğrulamaktadır. Konsolos 27 Eylül 1838 tarihli raporunda İstanbul'dan İsmail Efendi adlı bir görevlinin beraberinde Prusyalı doktorlar ile Karantina uygulaması için Trabzon'a geldiklerini yazar.⁷⁰ Nitekim bu konuda en sağlam bilgi ise Hicri 21 Cemazielevvel 54 (12 Ağustos 1838) tarihli, karantina yerinin tespiti ile ilgili bir buyruldu yukarıdaki bilgileri teyit etmekte ve karantinanın bu zaman aralığında kurulduğunu ortaya koymaktadır.⁷¹

Karantina uygulamalarının en erken yapılmaya başlandığı Trabzon'da karantinanın nasıl işlediğine dair şehre gelen bazı seyyahların notlarında değişik bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda, karantinanın tesisinden iki yıl sonra şehre gelen Ainsworth, karantina hakkında şunları belirtmektedir. *“Buraya varışımızda, civarda söylenildiği gibi, vebanın olması dolayısıyla karantina altına alındık; fakat fahri konsolos Bay Suter'in kibar yardımlarıyla elbise değişikliğine, yıkanmaya ve tütsülenmeye tabi tutulduk ve buraya bağlı kalmamız üç günle sınırlı kaldı. Doğrusu, karantina düzenlemelerini güçlendirmek için gerçek bir dikkat gösterilene kadar bütün bunlar bir maskaralıktır.”*⁷²

Ainsworth'un anlattıklarına göre karantinada bazı eksiklikler bulunmaktadır. Bu konuda Fransa'nın Trabzon konsolosunun verdiği bilgiler de hemen hemen aynı doğrultudadır.

⁶⁷ Sarıyıldız, a.g.m., s. 336-337

⁶⁸ Spencer, a.g.e., s. 115.

⁶⁹ Charles Texier, Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, c. II, çev. Ali Suat; Latin harflerine aktaran Kazım Yaşar Koprman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002, s.149.

⁷⁰ Panzac, a.g.e., s. 226-5-226.

⁷¹ Sarıyıldız, a.g.m., s. 346.

⁷² William Francis Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia, vol. II, London, 1842, s. 397.

Konsolos 19 Mart 1839 tarihli mektubunda karantina önlemlerinin bir aşağılama aracı olduğunu ve hiçbir şekilde kimseyi vebadan koruyamayacağını belirtmektedir.⁷³

Şehirde karantina hakkında bilgi seyyahların bir diğeri de Joseph Wolff'tur. Wolff, şehre varışlarında karantina (Aralık 1843) şefi Dr. Casolini'nin⁷⁴ gemiye gelip kendilerini oldukça kibar bir şekilde karşıladığını belirtmektedir.⁷⁵ Wolff'un karantinaya tabi tutulduğuna dair bir bilgi vermemesi akla ya Osmanlı döneminde salgının olmadığı ya da karantina altına alınmaktan bir şekilde muaf olduğu ihtimalini getirmektedir. Her ne kadar karantina gerektiğinde uygulanan bir usul olmakla birlikte,⁷⁶ şehirdeki karantinanın kuruluşundan itibaren on yıl var olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Şehre 1847 yılında gelen Feruhan Bey, karantina binasının tasviri yaparken buranın aynı zamanda yerleştirilmiş büyük toplardan dolayı limanın ve doğu varoşunun bir müdafaa kalesi vazifesini gördüğünü belirtmektedir. Burası aynı zamanda şehrin bir silahhanesidir.⁷⁷ Yüzyılın tam ortasında, 1850'de Trabzon'a gelen Frederick Walpole, şehre gelişlerinde, kendilerine uygulanacak olan dokuz günlük "*temizleme*"den kurtulmayı umut ettiğini; fakat karantina altına alındıklarını yazmaktadır. Walpole eserinde karantina binasını, buradan şehrin görünüşünü detaylarıyla tasvir eder ve buranın Üçüncüzade Ömer Paşa'nın sarayı olduğu da notlarına ekler. Walpole karantina hakkında: "*Trabzon'daki karantina İran'dan kaynaklanan hastalıklara karşı bir karantindir*" demektedir.⁷⁸ Gerçekten de Avrupalılar Türkleri nasıl hastalıklı sayıp buna göre muamele ediyorsa Osmanlılar da İranlı tüccar ve yolculara aynı gözle bakıyordu. İran tüccarının Osmanlı ülkesine giriş yaptığı en önemli yer Erzurum-Trabzon yolu olduğu için özellikle Trabzon karantinasında Erzurum vilayeti ve buradan gelenler şüpheli sayılıyorlardı.⁷⁹ Fakat her ne kadar Trabzon gibi önemli liman kentleri sağlık ve tıbbi olarak diğer kentlerden daha fazlasını sunuyor

⁷³ Panzac, a.g.e., s. 226.

⁷⁴ Bilindiği üzere 1837 yılının sonlarından itibaren İstanbul'da kurulmaya çalışılan Karantina Meclisi (Meclis-i Tahaffuz)'nde Avrupalı uzmanların önemli görev almasının ötesinde İmparatorluğun diğer bölgelerinde açılan karantina merkezlerinde de deneyimlerinden istifade etmek için Avrupalı uzmanlar görev yapmıştır ve Trabzon karantinası bir Osmanlı tarafından yönetilmekte fakat tıbbi yetki Avrupalı hekimlerin elindedir ve her ikisi de Meclis-i Tahaffuz tarafından atanmaktadır.Bkz. Daniel Panzac, a. g. e., s. 220-227; Sarıyıldız, a.g.m., s. 356-357.

⁷⁵ Joseph Wolff, A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly, London, 1846, s.108.

⁷⁶ Selahattin Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900), Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 181.

⁷⁷ Minas Bijişkyan, Pontos Tarihi, çev.Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s.138-139.

⁷⁸ F. Walpole, The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh, vol.II, London, 1851, s 218.

⁷⁹ Tozlu, a.g.t., s. 181.

olsa da, buraları ticari işlevleri bu yerleri bir yandan da salgın hastalıkların merkezi durumuna getiriyordu.⁸⁰ Dolayısıyla bu şehirler salgın hastalıklara karşı savunmasız kalıyordu. Buradan hareketle karantinanın sadece İran'dan gelen hastalıklara karşı bir önlem olmayıp deniz yolu ile gelebilecek hastalıklara da karşı alınmış bir tedbir olduğunu da belirtmek gerekir. Muhtemelen Walpole burada, karantina merkezinin denizden gelebilecek hastalıklara karşı gerekli tedbirin alınmadığını işaret etmektedir.⁸¹

Önemli bir noktada bulunan Trabzon yüzyılın başından beri pek çok salgın hastalığa maruz kalmıştı. Önceleri vebanın kırıp geçirdiği şehir daha sonra tüm ülkeyi etkileyen kolera salgınlarına da maruz kalmıştı. Yüzyılın ortalarına doğru vebanın etkisini azaltması üzerine şehir daha çok koleranın ve diğer salgın hastalıkların tehdidi altındadır. Karantina sistemi bu salgın hastalıkların önüne geçilmesinde oldukça etkili kurumlar olmuştur. Fransa'nın Meclis-i Tahaffuz temsilcisi Fauvel, 1853'de yazdığı raporda salgınlarla mücadelede Osmanlıların aldıkları önlemlerin ne kadar önemli olduğunu belirtir.⁸²

Veba ve kolera dışında tifo, tifüs, dizanteri, frengi, gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklar yüzyıl içerisinde ülke sınırları içerisinde görülmüştü. Yüzyılın ortalarından son senelerine kadar tifüs oldukça yaygındı. Sıtma Adana bölgesine ve Suriye hududuna yerleşmiş olan Tatar ve Çerkez kolonilerin sayısını önemli oranda azaltmış.⁸³ Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı koruyucu sağlık uygulamalarının başında gelen ve yukarıda gelişimini izah etmeye çalıştığımız karantina veba ve kolera saydığımız diğer salgın hastalıklara karşı da bir koruma vazifesi görmekteydi. Temelde Hindistan kaynaklı salgın hastalıklara sık sık hedef olan imparatorluk önce karantina uygulaması başlatarak memleketi dışarıdan gelebilecek bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı korumuş ve bunların

⁸⁰ Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler" **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, İstanbul, 1994, s.139.

⁸¹ Mesela İstanbul'dan gelen buharlı gemiler için önce sekiz daha sonra 15 güne yükseltelen bir karantina vardır; fakat yelkenlilere hiç karantina uygulanmaması karantinanın bir eksikliği olarak değerlendirilebilir. Bkz. Panzac, a.g.e., s.225-227.

⁸² Fauvel, Türkiye ve Mısır'ın sağlık kurumları, henüz gelebilecekleri en mükemmel noktaya erişemedikleri halde, bugün Avrupa açısından ciddi güvence sağlamaktadırlar; bu kurumların mekanizması ve işleyişi öyledir ki, mevcut herhangi bir veba vakasından bu ülke sağlık idarelerinin habersiz kalması düşünülemez. Bu idareler hastalığın patlak verdiği yerde tecrit edilmesini sağlayacak yeterli etkinliğe sahiptir; hiç umulmayan sonuçlar da bu konudaki tüm inançları tersine çevirmektedir: 1843'ten itibaren Türkiye, 1844'ten itibaren de Mısır'da tıbbi olarak gözlenmiş gerçek bir veba vakası görülmez diyerek bu sağlık kuruluşlarının ne kadar etkili olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Panzac, a.g.e., s. 233.

⁸³ Quataert, a.g.m., s. 912.

Osmanlı İmparatorluğu vasıtası ile Avrupa'ya yayılmasını da önlemiştir.⁸⁴ Nitekim bu kurumlar gerektiği zaman kurulup salgın hastalığın olmadığı zamanlarda kaldırılmakla birlikte, Trabzon karantinasının kuruluşundan on yıl sonra da görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Fakat önemli bir sağlık teşkilatı olan bu kurumlar varlıklarını yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişlerdir. Bilhassa 1892 yılında Hicaz'dan tüm Osmanlı topraklarına yayılan kolera salgınında etkili kurumlar olmuşlardı.

Trabzon'un sıhhi durumunu etkilemesi bakımından Kırım ve Kafkas göçlerinin şehir üzerinde önemli etkileri olmuştu. Bilindiği gibi Kırım Savaşı'ndan sonra kitlesel bir hal alan Kırım ve Kafkas göçlerinde göçmenlerin karaya çıktıkları önemli limanlardan biri de Trabzon limanı idi. Gelen binlerce göçmen gerek yetersiz beslenmeden gerekse de sıhhi olanakların yokluğundan pek çok salgın hastalığa maruz kalıp kırıldığı gibi bu hastalıkları da şehre yayıyordu. Mesela çıkan hastalıklardan dolayı Trabzon'a gelen göçmenlerden 1854 yılı içerisinde günde ortalama 200–300 kişi hayatı kaybediyordu.⁸⁵ Bu şekilde yüz binlerce Kafkasyalı göçmenin sel gibi akıp gelmesi elbette ki, imparatorluk içinde yerleşik olan insanların yaşamı üzerinde büyük bir etkide bulundu. Hemen kendini gösteren etki imparatorluğun Karadeniz limanlarında belirtmiş olduğumuz gibi hastalıkların yayılmasıydı. Çerkesler Trabzon'a gelirken beraberlerinde tifüsü de getirmişlerdi; koşullar bir ara öylesine kötüleşti ki Trabzon'un bütün halkı kentten kaçtı. Ticaret yaşamı tümüyle felce uğradı ve ekmek kıtlığı baş gösterdi.⁸⁶ Trabzon'dan karaya çıkan göçmenler burada oldukça yetersiz koşullar ile karşılaşmaktaydılar. Önceleri Trabzon'a akın akın gelen göçmenler çadırlar ve ahşap barakalara yerleştirilmişler; fakat gelenlerin çokluğu yüzünden bunlar yetersiz kalınca muhacirlerin bir kısmı sokak aralarında sefalet içerisinde kalmışlardı.⁸⁷ Bu kötü şartlar altında Trabzon'da karaya çıkan muhacirler arasında çiçekten, tifüsten gibi hastalıklardan büyük oranda ölümler gerçekleşti. 1863 kışında Trabzon'da günde yirmi ile elli arasında Çerkes ölmekteydi. Fakat gelen baharın en kötü günlerinde ölenlerin sayısı daha da artarak günde 500'e çıkmıştı.⁸⁸ Gittikçe artan ölüm vakalarının ardından 1865 yılının sonunda Trabzon'da toplam ölü sayısı 53.000'di.⁸⁹

⁸⁴ Yıldırım, a.g.m., s. 1337.

⁸⁵ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856–1876, Ankara, 1997. s. 91.

⁸⁶ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 42

⁸⁷ Saydam, a.g.e., s. 163.

⁸⁸ Trabzon'daki İngiltere konsolosu Stevens'in 17 Şubat 1864 yılındaki şu raporu kentin durumunu yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir: “ Mezarlıkların yakınlardaki semtler, bu mezarlıklara ölümler gömülürken gösterilmesi gereken dikkatin gösterilmemesi ve bundan kaynaklanan sakıncalı sonuçlar nedeniyle oturulamaz olmuşlardır ve aileler tüm bireyleriyle konutlarından ayrılmaktadır. Kentin çeşmelerine

Tablo 8:
Trabzon’da 1 Aralık 1863- 17 Şubat 1864 Arası
Gerçekleşen Ölüm

<i>Ölenler</i>	<i>Sayı</i>
Göçmenlerden	3000
Yerli Türklerden	470
Yerli Rumlardan	36
Yerli Ermenilerden	17
Yerli Katoliklerden	9
Avrupalılardan	6
Toplam	3538

Kaynak, McCarthy, a.g.e., s. 42

Özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra yoğun bir şekilde başladığını belirttiğimiz bu göç dalgalarının şehirdeki iktisadi ve sosyal yapı üzerinde önemli etkileri oldu. Göçmenler için önemli bir karaya çıkış noktası olan Trabzon şehri her ne kadar göçmenler için bir iskân yeri olmasa da, göçmenlerin kitle halindeki göçleri şehirde ciddi sıkıntılara neden oldu. Öncelikle sağlık konusunda yaşanan sıkıntılar hem göçmenler için hem de yerli halk için birçok hastalıkla yüz yüze bıraktı. Çok sayıdaki göçmenin ihtiyaçları karşısında yetersiz kalan karantina bu arada işlevini yerine getirmekte de haliyle zorlanıyordu. Peşi sıra gelen göçmenlerin hemen iç bölgelere nakledilmesi gereksinimi karantinanın düzenli işlemlerini de engelliyordu.⁹⁰ Sonuç olarak Trabzon yüzyılın başından beri yaşamış olduğu salgın hastalıklardan yüzyılın geri kalan kısmında kurtulmakla birlikte göçmenlerle gelen yeni hastalıklar şehrin sağlık konusunda yeniden sıkıntı yaşamasına neden oldu. Yüzyılın

su ileten ana su kanalında, bir Çerkes’in suyun içinde yüzeduran ölüsü bundan birkaç gün önce bulunmuş ve Osmanlı su kanalı murdar olmuştur. Caddeler ve sokakalar perişan derecede pis durumdadır; yiyecek kıtlaşmakta ve pahalılaşmaktadır, yakacak hiç bulunmamaktadır, bütün bu haller sefaleti arttırmakta ve hastalığın yayılmasına olanak sağlamaktadır”. McCarthy, a.g.e., s. 39.

⁸⁹ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s.112.

⁹⁰ Saydam, a. g. e., s. 136-137.

sonlarına doğru ise hacılar vasıtası ile yayılan koleranın vurduğu yerlerden biri de Trabzon olmuştur.⁹¹

⁹¹ Bu konuda bkz. Nedim İpek, “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)**, I, Trabzon, 2002, s.399-411.

6. SONUÇ

XIX. yüzyılın ilk dörtte üçlük kısmını kapsayan bu çalışma Trabzon şehrinin sosyal, ekonomik ve idari yapısına değişik bir bakış açısı ile ışık tutmayı amaçlamıştır. Batılı seyyahların izlenimleri doğrultusunda ortaya çıkan bu araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan önemli değişiklikleri yaşadığı bir dönemi kapsamakta ve bu dönemin genel özelliklerini Trabzon şehri için ortaya koymaya çalışmaktadır.

XIX. yüzyıl gibi Doğu-Batı temasının yeni bir mahiyet kazandığı bir dönemde Trabzon'a gelen Batılı seyyahların izlenimlerini değerlendirdiğimiz bu çalışma, hem bu kaynaklar kullanımı açısından hem de XIX. yüzyılda Trabzon şehri açısından bazı hususları açıklığa kavuşturmaktadır. Çalışmamızda temel aldığımız seyyahlar açısından bir değerlendirme yaptığımızda şu sonuçlara varmak mümkündür. Seyyahların içinde siyasi görevliler, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasi ajanlar, konsoloslar, bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler, yerinde araştırma yapan tarihçiler coğrafyacılara ve misyonerler bulunmakta ve bu seyyahlar kendi ilgi alanlarına göre incelemeler yapmakta ve bu incelemelerini kaleme almaktadırlar. Araştırmamızda da kullandığımız üzere bu seyyahların bazıları misyonerlerden oluşmaktadır. Misyonerler kendi ilgi alanları dolayısı ile daha çok dini yapı üzerinde durmuşlardır. Fallmerayer gibi tarihçiler ise şehrin tarihi ve şehirdeki tarihi eserler üzerinde tafsilatlı bir şekilde durmakta ve oldukça önemli bilgiler vermektedirler. Seyyah askeri veya siyasi bir görevli ise daha çok şehrin askeri, stratejik ve ekonomik yapısı ve önemine değinmektedir. Bunun yanında bazı bilimciler gibi, eğer siyasi veya dini bir misyon taşımıyorsa ve de Türkler hakkında herhangi bir önyargıya sahip değilse, seyyahlar gördüklerini yansıtmış ve doğru ve yansız bilgiler vermişlerdir. Fakat özellikle misyonerlerin yazdıklarında olumsuz bir Türk-Müslüman imajı belirgin bir biçimde kendini göstermektedir. Nitekim araştırmada değişik mesleki özellikleri olan seyyahlarca yazılan pek çok seyahatnamenin kullanımı bu farklılıkları ortaya koymakta ve bu şekilde bir karşılaştırmaya da imkân tanımaktadır.

Seyyahların şehre olan ilgilerinin artması ve şehrin göstermiş olduğu ekonomik gelişme arasında oldukça sıkı bir bağlantı vardır. Trabzon şehrinin yaşadığı ticari canlılık etkisini hemen hemen her alanda göstermiş ve şehir uluslararası ilginin bir sonucu olarak pek çok yabancı tarafından ziyaret edilmiştir. Seyyahların milliyetleri açısından da bir değerlendirme yapıldığında yine burada da dönemin politik ve askeri gelişmelerinin önemli oranda belirleyici olduğu göze çarpmaktadır. XIX. yüzyılın büyük bir kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerde en yakın müttefikinin İngilizler olması itibarı ile seyyahların büyük kısmını İngilizler oluşturmakta, İngilizleri ise Fransızlar takip etmektedir.

Her ne kadar bu çalışma yabancı seyyahların izlenimlerine dayansa da Trabzon şehrinin XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yaşadığı siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeleri, bu kaynaklardan takip etmek bir dereceye kadar mümkündür. Nitekim Trabzon, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Karadeniz'deki Osmanlı tekeline son verilmesi ve Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ile beraber ekonomik bakımdan önemli bir gelişim yaşamıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Avrupa ticaretinin Karadeniz'e genişlemesi, Trabzon'un bölgesel olduğu kadar İran ticareti içinde de bir ticaret ve transit merkezi olarak eski önemini kazanmasını ve pek çok ülkenin dikkatini buraya çevirmesini sağlamıştır. Nitekim bu dönemde Trabzon'un pek çok yabancı tarafından ziyaret edilmesinin ana nedenlerinden biri de şehrin ekonomik durumu idi. XIX. yüzyılın başlarında uluslararası ticaretin önemli durak yerlerinden biri olan Trabzon'un ticari önemi seyyahların büyük çoğunluğunun değindiği bir konu olmuştur. Özellikle yüzyılın ortalarında şehirdeki ticari faaliyetler üst düzeye çıkmış, Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu için önemli bir liman kenti olan Trabzon pek çok yabancı ülkenin konsolosluk açmak gereği duyduğu bir şehir olmuştur.

Seyyahların izlenimleri doğrultusunda hazırladığımız bu çalışmanın değişik yönlerden şehir hakkında tespitleri bulunmaktadır. Seyyahların büyük çoğunluğuna göre Trabzon, dört yüz yıldır Türklerin elinde olan bir şehirden ziyade Xenophon'u, Romalıları ve Komnenosları hatırlatan ve Doğu'da Hıristiyanlığı temsil eden bir hanedana bir süre başkentlik eden bir yerd. Şehrin tarihine olan yaklaşımda, seyyahların Hıristiyan olmalarından da kaynaklanan bir bakış açısı görülmektedir. Diğer bir ifade ile seyyahların

dikkatini şehrin daha çok Osmanlı öncesi dönemi çekmiş seyyahlar eserlerinde daha çok bu dönemlere değinmişlerdir.

Seyyahlar şehrin sosyal yapısına da ışık tutacak bilgiler de vermişlerdir. Hem seyyahların hem de diğer araştırma eserlerinin de gösterdiği gibi, XIX. yüzyıl içerisinde şehrin nüfusu, şehrin artan önemine paralel olarak yüzyılın ortalarında bir sıçrama göstermiş; fakat bu nüfus artışı geçici olmuş ve yüzyılın sonlarına doğru nüfus belirli bir seviyede kalmıştır. Seyyahların şehrin sosyal yapısında, cemaatler hususunda Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler ile ilgilendiği ve onlar hakkında bilgi verdikleri görülmektedir. Ayrıca cemaatler arası ilişkiler, cemaatlerdeki ve şehirdeki dini yapıdaki değişim gibi konularda bilgiler vermişlerdir. Seyyahların bazılarının misyoner olmasından da anlaşılacağı gibi, şehirde misyonerler aktif bir durumda idi ve Trabzon barındırdığı Rum ve Ermenilerle birlikte misyonerler için değerlendirilmesi gereken bir yerdi. Bu amaçla özellikle Katoliklerin yanında Protestan misyonerler de şehirde okullar açmışlar ve şehirdeki Protestan sayısının artması için çabalamışlardır.

Trabzon idari bakımdan da özellikle XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında sıkıntılı bir dönem geçirmiş, ayan denilen yerel güç odaklarının mücadelelerine sahne olmuş, bu durum şehrin iktisadi ve sosyal yapısını etkilemiş ve halkın şehri terk etmesine neden olmuştur. Bunun yanında II. Mahmud'un merkezileştirme girişimleri sonucunda bu güç odaklarının etkinliği tam olarak kırılmasa da önemli oranda azaltılmıştı. Seyyahların notlarına yansıdığı kadarıyla, şehirdeki yöneticiler hükümetin çabalarına kuşku ile yaklaşmışlar ve bu yenilikleri uygulamaya koymakta direnmişlerdir. Bununla birlikte belirtilmesi gereken diğer bir husus da bazı seyyahların yöneticiler konusunda oldukça yanlı değerlendirmelerde bulunduğu, sahip oldukları önyargıların etkisinde kaldıklarıdır.

Trabzon, önemli yollar üzerinde bulunması nedeniyle de imparatorluk genelinde hâkim olan herhangi bir salgın hastalıktan etkilenme ihtimali oldukça yüksek bir yerdi. Şehir gerek deniz yoluyla gerekse de kara yoluyla gelebilecek pek çok hastalığa açıktı. Yüzyıl içerisinde dünyanın değişik yerlerinde çıkan salgın hastalıklar, kara ve deniz bağlantıları oldukça yoğun olan Trabzon'a da yansımış ve özellikle veba salgınlarında şehir önemli oranda nüfus kaybetmiştir. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu Karantina uygulaması

gibi tedbirler alma yoluna gitmiştir. Karantina tesis edilen ilk yerlerden biri Trabzon olmuştur. Karantinaların tesisi ile Osmanlı İmparatorluğu hastalıklarla mücadele etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Şehirdeki karantina istasyonunun hastalıklarla mücadelede önemli bir etkinliği olmakla birlikte Kafkasya'dan olan göç hareketlerinde de gelen binlerce göçmenin ihtiyaçlarına cevap verememiş ve göçmenlerin önemli bir kısmı salgın hastalıklar gibi nedenlerden ötürü ölmüştür. Gerek bu salgınlar gerekse de bu göç hareketleri şehirdeki sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Seyyahların notlarında karantina istasyonunun çalışması ve şehrin genel sağlık durumuna ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır.

Çalışma, şehrin sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin tespitlerinin yanında, seyahatnamelerin tarihi kaynaklar olarak kullanılması konusunda nasıl bir önem taşıdıklarını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yüzyıllardır birbiri ile karşı karşıya olan Doğu-Batı'nın karşılıklı ilişkilerinde, bu ilişkilerin yeni bir döneme girdiği XIX. yüzyılda, Batı'nın Doğu'yu nasıl gördüğü konusunda da bu çalışma önemli tespitler içermektedir. Seyyahlar, bu gün bile bilhassa Avrupa'da hâkim olan Türk imajının da bir bakıma mimarı olduklarından, onların bakış açıları ve eserlerinin ehemmiyeti daha da artmaktadır. Bu araştırmada da görüldüğü üzere seyyahlar bazı konularda yanlı değerlendirmeler yapmakta ve taşıdıkları önyargıların esiri olmaktadır.

Çalışmanın özellikle sosyal yapısı bölümünde de görüldüğü üzere Batılı güçlerin etkisi altında ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal değişimler Trabzon nüfusunun çeşitli kesimlerini, mensup oldukları dinsel ve etnik kimliklere göre etkilemiştir. Kentte yoğunlaşmış ekonomik etkinlik sonucu ortaya çıkan sosyo-ekonomik farklılaşma Müslüman ve gayrimüslim arasında bir ayrılık ortaya çıkarmış, uluslararası ticaretin ve sermaye birikiminin de daha çok gayrimüslim tüccarların elinde gerçekleşmesi bu farklılaşmayı daha da derinleştirdiği gibi her cemaatin gelişimine ve yapısına farklı yönler de vermiştir. Nitekim XIX. yüzyıl içerisinde sosyo-ekonomik yapıda meydana gelen bu gelişmelerin sonuçları, yüzyılın sonlarında Ermenilerin çıkardıkları isyan hareketlerinde, I. Dünya Savaşı sonrasında da Rumların bağımsız bir devlet olma yönündeki istekleri ve bu yöndeki silahlı mücadelelerinde kendini göstermiş ve bu şekilde XIX. yüzyılda en üst düzeye çıkan Osmanlı toplumuna yönelik yabancı müdahalesinin de bu bakımdan son aşamasına da gelinmiş oluyordu.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Kitaplar

AINSWORTH, William Francis :Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia, vol. II, London, 1842.

AKYILDIZ, Ali :Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul, 1993.

Anadolu Üniversitesi I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri, 28.10.-01.11. 1985, Eskişehir, 1985.

AUGUSTİNOS, Gerosimos : Küçük Asya Rumları, çev. Devrim Evcı, Ankara, 1997.

AYGÜN, Necmettin :Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret, İstanbul, 2005.

BARKLEY, Henry C. :A Ride Through Asia Minor and Armenia, Londra, 1891.

BAYKARA, Tuncer :Anadolu'nunTarihi Coğrafyası'na Giriş I, Ankara, 1988.

BERKES, Niyazi : Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 2002.

BIJİŞKYAN, Minas :Pontos Tarihi, çev.Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998.

- BİLGİN, Mehmet :Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Trabzon, 2000.
- BOSTAN, M. Hanefi :XV-XVI Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara, 2002.
- BRYCE, James :Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871, London, 1876.
- BRYER, A. and WINFIELD, D. :The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos, I, Washington DC, 1985.
- BRYER, A.with WINFIELD,D. :The Post-Byzantine Monuments of the Pontos, BALLANCE, S., and ISAAC J. Variorum Collected Studies, Aldershot, 2002.
- BURNABY, Fred : At Sirtında Anadolu, çev. Fatma Taşkent, İstanbul, 1999.
- BOZKURT, Gülnihal : Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914), Ankara 1996.
- CUINET, Vital : La Turquie d’ Asie, vol. I, Paris, 1842.
- CUNYNGHAME, A. A.T. : Travels Eastern and on The Caspian and Black Seas Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871, London, 1872.
- CURZON, Robert :Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia, London, 1854
- ÇADIRCI, Musa :Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997.

- DEVELLİOĞLU, Ferit : Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat, Ankara 1997.
- DEYROLLE, Théophile : 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (trsz).
- ERCÜMENT, Sibel : XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991.
- EYİCE, Semavi :Trabzon, İstanbul, 1970.
- FALLMERAYER, J.Philip : Doğu'dan Fragmanlar, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002.
- GOLOĞLU, Mahmut :Trabzon Tarihi, Fetihren Kurtuluşa, Trabzon, 2000.
- GÖKSEL, Sema Emel : The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821–1876, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- HALAÇOĞLU, -Ahmet : 1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması, İstanbul, 2005.
- HAMILTON, William J. : Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, vol. I-II, NewYork,1984.
- HAZARD, Paul :Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, çev. Erol Güngör, İstanbul, 1981.

- HOWARD, G. W. Frederick :Türk Sularında Seyahat, çev. Ş. Serdar Türet, İstanbul, 1978.
- ISSAWI, Charles : The Economic History of Turkey, Chicago, 1980.
- İLDEM, Arzu Etensel :Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar, İstanbul 2000.
- İNALCIK, Halil :Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600), çev. Ruşen Sezer, İstanbul, 2003.
- İNALCIK, Halil : Tanzimat ve Bulgar Meselesi, İstanbul, 1992.
- JAUBERT, Amédée : Voyage en Arménie en Perse, Paris, 1821
- KARAL, Enver Ziya : Osmanlı Tarihi, c. VI, Ankara, 1988.
- KARPAT, Kemal H. :Osmanlı Nüfusu (1830-1914), çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003.
- KILIÇ, Orhan :Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar, Elazığ, 2004.
- KINNEIR, John MacDonald :Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814, London, 1818.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur :Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Ankara, 2000.

- KOCABAŞOĞLU, Uygur :Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580–1900), İstanbul, 2004.
- KORKUSUZ, Şefik : Seyahatnamelerde Diyarbakır, İstanbul, 2003.
- KRİKORİAN, Mesrob K. :Armenians in the Service of the Otoman Empire, London, 1978.
- Lady Montagu :Türk Mektupları 1717-1718, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, (trs).
- LAYARD, Austen Henry : Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert, London 1853.
- LOWRY, Heath W. :Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması, çev. Demet- Heath Lowry, İstanbul, 1981.
- LOWRY Heath W. :Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923, çev. Serdar Alper, İstanbul, 2004.
- LÖSCHBURG, Winfried :Seyahatin Kültür Tarihi, çev. Jasmin Traub, Ankara, 1998.
- LYNCH, H. F. B. :Armenia, Travels and Studies, London, 1901.
- MANTRAN, Robert :17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, c.I-II, çev. M. Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara, 1990.
- MCNEIL, William : Plagues and Peoples, New York, 1977.

- MCCARTY, Justin :Müslümanlar ve Azınlıklar, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998.
- MCCARTHY, Justin :Ölüm ve Sürgün, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998.
- MEA, Allan :Palgrave of Arabia, The Life of William Gifford Palgrave 1826-1888, Edinburg, 1972.
- MEEKER, Michael E. : İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası, İstanbul, 2005.
- MORDMANN, A. D. :Anatolien, Skizzen, und Reisebriefe Aus Klenaisen (1850-1853), Hannover, 1925.
- OLİVIER, :Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul), çev. Oğuz Gökmen, Ankara, 1977.
- ÖZDEMİR, Hikmet : Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Ankara, 2005.
- ÖZKAYA, Yücel : Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık, Ankara, 1994.
- ÖZTÜRK, Temel :İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.
- PANZAC, Daniel :Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850), cev. Serap Yılmaz, İstanbul, 1997.
- PEKER, Leyla Doğan :İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003.

- PINAR, İlhan :Alman Gezginlerin Gözüyle 19.Yüzyıl Anadolu Kentleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir), İzmir, 1998.
- PINAR, İlhan : Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl c. 1, İzmir, 1998.
- PINAR, İlhan : Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl c. 2, İzmir, 1996.
- PINAR, İlhan : Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl, c. 3, İzmir, 1994.
- PINAR, İlhan :Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl, c. 4, İzmir,1996.
- PINAR, İlhan :Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl, c. 5, İzmir,1997.
- PINAR, İlhan : Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608–1918, İzmir, 2001.
- QUATAERT, Donald : Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, 2002.
- SAİD, Edward : Oryantalizm, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, 1999.
- SANDWITH, Humphry :A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under

- General Williams to the Russian Army, London, 1856.
- SARI, Tanju :17. yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- SARIYILDIZ, Gülden : Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914), Ankara, 1996.
- SAYDAM, Abdullah : Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856–1876, Ankara, 1997.
- SCHIFFER, Reinhold :Oriental Panorama, British Travellers in 19th Century Turkey, Amsterdam, 1999.
- SHAW, S.J. – SHAW, E.K. : Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1983.
- SMITH, Eli : Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas, vol. II, New York, 1833
- SONYEL, Salahi R. : Minorities and the Destruction of the Otoman Empire, Ankara,1993, s.197.
- SOUTHGATE, Horatio : Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, vol. I, London, 1840.
- SPENCER, Edmund : Travels in Western Caucasus, vol. II, London, 1838.

- ŞAHİN, Canay :The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.
- ŞENTÜRK, Cevat : Trebizond, İstanbul, 1975.
- ŞEVKET, Şakir :Trabzon Tarihi, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon, 2001
- ŞİMŞİR, Bilal N. : British Documents on Otoman Armenians, vol.I (1856-1880), Ankara, 1982
- TAVRENİER, Jean-Baptiste :Tavernier Seyahatnamesi, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2006.
- TEKELİ, İlhan – İLKİN, Sevim :Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara, 1999.
- TELLİOĞLU, İbrahim :Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Tükler, Trabzon, 2004.
- TEXİER, Charles : Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi,II, çev. Ali Suat; Latin harflerine aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002.
- THEVENOT, Jean : 1655-1656’da Türkiye, çev. Nuray Yıldız, İstanbul, 1978.
- TOLEDANO, Ehud R. : Osmanlı Köle Ticareti, 1840–1890, İstanbul, 1994.
- TOURNEFORT, Joseph de : Tournefort Seyahatnamesi, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuçdoğan, II. Kitap, İstanbul, 2005.

- TOZLU, Selahattin :Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850–1900), Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.
- TUĞLACI, Pars : Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985.
- TURAN, Şerafettin :Türkiye-İtalya ilişkileri I: Selçuklular’dan Bizans'in Sona Erişine, Ankara, 2000.
- USTA, Veysel :Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerle Trabzon, Trabzon, 1999.
- UZUN, Ahmet :Tanzimat ve Sosyal Direnişler, İstanbul, 2002.
- ÜÇEL-AYBET Gülgün :Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699), İstanbul, 2003.
- WALPOLE, Frederick : The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including A Visit to Nineveh, vol. II, London, 1851.
- WAGNER,Moritz : Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus, vol.II, London, 1856.
- WAMBERY, Arminius : The Life and Adventure of Arminius Wambery, Written by Himself, London, 1914.
- WEBER, Shirly Howard :Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century, New Jersey, 1952.

- WHITE, George E. : Bir Amerikan Misyonerin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995.
- WOLFF, Joseph : A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly, London, 1846.
- WOOD, Alfred C. : A History of the Levant Company, London, 1964.
- YERASİMOS, Stephane : Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), Ankara, 1991.

b. Makale ve Bildiriler

- ACUN, Fatma :“Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3–5 Mayıs 2001), c. I**, Trabzon, 2002, s.143-149.
- ADIYEKE, Nuri :“İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayri Müslimlerin Yaşantılarına Dair” **Osmanlı’da Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2002, s.183-192.
- AKALIN, Cüneyt :“Batılıların Gözüyle Trabzon” **Bir Tutkudur Trabzon**, haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul,1997, s.245-252.

- AKBAYAR, Nuri :“Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”,**Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, s.1238–1246.
- AKTEPE, M. Münir :“Tuzcuoğulları İsyanı” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, c.III, say. 5-6, İstanbul, 1953, s. 21-52.
- ATALAR, Münir :“ XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 131-140.
- AYDIN, Mustafa :“Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 407-422.
- BASSNET Susan :“Introduction”, **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, ed. Jennifer Speake, vol. I, New York, 2003, s. xi-xv.
- BEYDİLLİ, Kemal :“Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”,**Osmanlı Devleti Tarihi, c. I**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 84.
- BOSTAN, İdris :“Karadeniz’in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı” **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s.305.
- BOSTAN, İdris :“Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, **Belleten**, LIX/23, Ankara, 1995, s. 353-394.

- BOZKURT, Gülnihal :“Osmanlı Devleti’nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar”, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990 Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler, c. IV**, Ankara, 1994, s.1499-1531.
- BRYER, Anthony :“The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840” **Bedi Kartlisa**, vol.XXVI., 1969, s. 191-210.
- BRYER, Anthony :“The Crypto- Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond”, **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900**, Varioum Reprints, London, 1998, XVII. Kısım, s.13-68.
- BRYER, Anthony :“Pontic Greeks Before the Diaspora”, **Journal of Refugee Studies**, Oxford, vol. 4/4, s.315-334.
- ÇADIRCI, Musa :“19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Yay. B. Kodaman, M. Ali Ünal, J.B. Grammont, N. Özbacı, Samsun, 1990, s.16.
- ÇADIRCI, Musa :“Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesi’nde Uygulanması”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s.191-198;
- DEMİRCİOĞLU, İsmail H. :“İngiliz Konsolosu Palgrave’e Göre 1868’de Trabzon Konsoloslukları”, **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası**

Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001), c. I, Trabzon, 2002, s.487-491.

- EMECEN, Feridun :“Doğu Karadeniz’de Ayanlık:Tirebolulu Kethüdazade Emin Ağa”, Bellten, c.LXV, say. 242, Nisan, 2001, s.193-215.
- EMİROĞLU, Kudret :“Dünyadan Bakınca Trabzon” **Bir Tutkudur Trabzon**, haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul,1997, s.231-244.
- EMİROĞLU, Kudret :“Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası” **Trabzon Kültür Sanat Yılıhı**, İstanbul, 1989, s.189-219.
- ERHAN, Çağrı :“Otoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, **A Conference organized by the Council on Middle East Studies, Yale Center for International and Area Studies Co-sponsored by Hofstra University**, 2000, s. 315-341, (<http://research.yale.edu/ycias/database/files/MESV5-11.pdf>), (27.06.2006),
- EŞMEN, E. Esin :“Tanzimat’ın İdari Reformlarının Trabzon’da Uygulanması, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 403
- FAROQHİ, Suraiya :“Krizler ve Değişim 1590-1699” **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 543-757.
- FAOQHİ, Suraiya : “Tarabzun”, **EP**, Leidenn, 2000, s. 216-219.

- GIURESCU, Constantin C. : “Les Relations Des Pays Roumains Avec Trébizonde Aux XIVE- XIXe Siécles” **Revue Roumanie D’Historie**, say. 2/1974, s. 239–246.
- HALAÇOĞLU, Ahmet : “İngiliz Konsolos Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898), **Belleten**, LXVII/248/250, Ankara, 2004, s. 881-909.
- ISSAWI, Charles : “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, **International Journal of Middle East Studies**, I, 1970, s. 18–27.
- İNALCIK, Halil : “Tazimat’ın Uygulanması ve Soysal Tepkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s. 361-424.
- İNALCIK, Halil : “The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans” **Essays in Otoman History**, İstanbul, 1998, s.415-445.
- İNAN, Kenan : “Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **Osmanlı Araştırmaları – The Journal Of Ottoman Studies**, – say. XVIII, İstanbul 1998, s. 161-186.
- İPEK, Nedim : “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001), c. I**, Trabzon, 2002, s. 399-411.
- JENNIGS, Ronald J. : “Plaque in Trabzon and Reaction to It According to Local Judicial Registers”, **Human and Scholar**,

Essays in Honor of Andreas Tietze, Ed. Heath W. Lowry and Donald Qutaert, İstanbul, 1993, s. 31-36.

KEYDER, Ç., Ö., Y. E., Q.D. : “Osmanlı İmparatorluğu’nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler” **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, İstanbul, 1994, s.121–157.

KÖSE, Osman : “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri” , **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, c. I**, Trabzon,2002, s.298.

KRAMERS, H. J. : “Tarabzun”, **El**¹, Leiden,1987, s.660-662.

KURAN, Ercüment :“Ermeni Meselesi’nin Milletlerarası Boyutu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2000, s. 57-69.

KURAN, Timur :“The Economic Ascent of The Middle East’s Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism” **USC Center for Law, Economics and Organization Research Paper Series No C03–1**, Los Angeles, 2004, s.1-56.([http://www.wcfia.harvard.edu/papers/563__Kuran,Minorities-06\(Oct17-02\).PDF](http://www.wcfia.harvard.edu/papers/563__Kuran,Minorities-06(Oct17-02).PDF)), (03.07.2006)

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. :“XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s. 97-131.

- MARDAN, Emre : “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21-25 Eylül 1981, c. III, Ankara, 1985, s. 1303-1322.
- MCGOVAN, Bruce :“Ayanlar Çağı, 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 774-775.
- ORTAYLI, İlber :“19.Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c.I** Ankara, 2004. s. 121-138.
- ORTAYLI, İlber :“XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.377-386.
- ORTAYLI, İlber :“Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I**, Ankara, 2004, s.313-319.
- ÖZDEMİR, Bülent :“1838 Ticaret Antlaşması” **Osmanlı, c. III**, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara, 1999, s. 351-361.
- ÖZDEMİR, Bülent :“Selanik’in 1840’lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı, c. IV**, ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara, 1999, s. 572-577.
- ÖZKAYA, Yücel : “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi**

- Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s. 133-145.
- PINAR, İlhan : “Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir”, **21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum**, 2000, İzmir, 2002, s. 114-120.
- PINAR, İlhan :“Alman Gezgini Fallmerayer’in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon”, **Tarih ve Toplum**, say.159, Mart, 1997, s. 136-139.
- QUATAERT, Donalt :“19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, 2004, s. 885-1051.
- SARINAY, Yusuf : “The Pontus Issue and the Policy of Greece” **The Pontus Issue and the Policy of Greece**, ed. Y.Sarinay, H. Pehlivanlı, A. Saydam, çev. N.Cihan, V. Şahin, Ankara, 2000, s.3-4.
- SARIYILDIZ, Gülден :“Karantina Meclisleri’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Belleten**, LVII/222, Ankara, 1994, s.329-376.
- SAYDAM, Abdullah :“The Armenian- Grek Threat to Trabzon in The War of Independence”, **The Pontus Issue and Policy of Greece**, çev. N.Cihan, V. Şahin, Ankara, 2000, s. 87-104.
- SAYDAM, Abdullah :“XIX. Yüzyılda Trabzon’un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü” **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı**

Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet, Trabzon, 1998, s.274-288.

SAYDAM, Abdullah :“XIX. Yüzyılda Trabzon’un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü” **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet**, Trabzon, 1998, s.275.

SEYF, Ahmad :“ Iran and Cholera in the Nineteenth Century”, **Middle Eastern Studies**, vol. 38, No. 1, January 2002, s.169-178.

SEYF, Ahmad :“ Free Trade, Competition, and Industrial Decline: The Case of Iran in the Nineteenth Century” **Middle Eastern Studies**, vol. 40, May 2004, s. 55-74.

SEYF, Ahmad :“Iran and the Great Plaque, 1830–1831” **Studia Islamica**, vol. 69, 1989.

SHUKUROV, Rustam :“Turkish Speaking Byzantines of Pontos”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, 1999, s. 99-110.

SONYEL, Salahi R. :“Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, XLIX, say.193-195, Ankara, 1986, s. 99-110.

ŞEHİSUVAROĞLU Bedi N. : “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri” **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, say.17/2, 1954, s. 282-299.

- ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N. :“Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış”, **Sağlık Dergisi**, say.2/25, 1951, s. 1-4.
- ŞAŞMAZ, Musa :“Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu, **Tarih ve Toplum**, say.163, Temmuz 1997, s.41-53.
- TEKİDAĞ M.C. Şehabettin :“**Trabzon**”, İA, c. XII/1, İstanbul, 1974, s.455-477.
- TURGAY, A. Üner :“Otoman British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During The Nineteenth Century”, **Economie et Societes dans L’empire Otoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle)**, der. J. Bacqué, P. Dumont, Paris, 1983, s. 297-315.
- TURGAY, A. Üner :“Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul, 1994, s.45-73.
- TURGAY, A. Üner : “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Otoman Empire**, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.287-318.
- TÜRKCAN,Ergun(der.-çev.) :“İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave’in Raporlarına Göre 1870’te Trabzon”, **Tarih ve Toplum**, say.31/1986, s. 34-46.
- UZUN, Turgay :“Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri İçersinde Ermeniler”, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara, 2000, s. 81-91.

- YALÇINKAYA, M. A. :“The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period As Implemented in the Kaza of Avrethisarı”, **OTAM**, say. VI, 1995, s. 343-385.
- YERASIMOS, Stefanos : “19. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati”, çev. İsmet Akça-Didem Danış, **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul,1997, s.281-303.
- YILDIRIM, Nuran :“Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları” **Tanzimat’ta Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 5, İstanbul, 1986, s. 1320-1338.

c. Vilayet Salnameleri ve İnternet Adresleri

1286 (1869) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1287 (1870) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1288 (1871) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1289 (1872) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1290 (1873) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1291 (1874) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1292 (1875) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1293 (1876) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1294 (1877) Trabzon Vilayeti Salnamesi

1295 (1878) Trabzon Vilayeti Salnamesi

http://encyclopedia.jrank.org/INV_JED/JAUBERT_PIERRE_AMEDEE.html, (22.06.2006)

http://en.wikipedia.org/wiki/James_Bryce,_1st_Viscount_Bryce, (27.06.2006).

http://en.wikipedia.org/wiki/Austen_Henry_Layard, (27.06.2006).

http://tr.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier. , (22.06.2006).

<http://uhavax.hartford.edu/bugl/histepi.htm#plague>, (22.03.2006)

<http://www.cambridgescholarspress.com/Flyers/Armenia--A-Year-at-Erzerum.htm>, (27.06.2006).

http://www.ecusa.anglican.org/19625_12971_ENG_HTM.htm. , (22.06.2006).

<http://www.famousamericans.net/elismith/> (05.07.2006).

http://www.itg.be/itg/DistanceLearning/LectureNotesVandenEndenE/09_Cholerap3.htm
(29.03.2006)

<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=248&letter=W>, (27.06.2006).

<http://www.victorianweb.org/history/dora/dora1.html>, (05.07.2006)

ÖZGEÇMİŞ

Özgür Yılmaz 17.09.1978’de Trabzon’un Of ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Trabzon/Of’da tamamladı. 1998 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandı. 2001–2002 Eğitim-Öğretim yılında buradan mezun oldu. 2002–2003 Eğitim-Öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Eğitimine, 2004 Ocak ayı itibarı ile de aynı enstitüde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Özgür Yılmaz aynı enstitüde bu görevini sürdürmektedir.

Özgür Yılmaz evli ve bir çocuk babasıdır. Yılmaz’ın yabancı dili İngilizce’dir.